

AMBRUS ZOLTÁN
VEZETŐ ELMÉK
IRODALMI KARCOLATOK

BUDAPEST MDCCCCXIII
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET R.-T.

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.hu>

TARTALOM

DICKENS.
BALZAC.
FLAUBERT.
A GONCOURT-TESTVÉREK.
DAUDET.
ZOLA.
AZ IDŐSEBB DUMAS.
AZ IFJABBIK DUMAS.
CHERBULIEZ.
FLAUBERT, MINT KRITIKUS.
ZOLA-REGÉNYEKRŐL.
AZ UJKORI DEMOKRITOSZ.
NAGY HALOTTAK RAVATALÁNÁL.
A PESSZIMIZMUS EGY ÚJ BIRÁLÓJA.
KEZTYÜS KEZÜ IRÓK.
BASHKIRTSEFF MÁRIA
EGY IRÓ GAVALLÉR.
APHRODITE.
CLAUDINE.
KELLER HELÉN.
KATONA-REGÉNYEK.
IRODALOM ÉS UJSÁGÍRÁS.
IRODALMUNK S A KÜLFÖLD.
A KRITIKA JOGA.

DICKENS.

Taine Hippolyte - Anglia irodalom-történetéről írt munkájában - egy helyütt¹ ezt írja Dickensről: „Alapjában véve Dickens valamennyi regénye ez egy mondásba foglalható össze: Legyetek jók és szeressetek; igazi öröm csak a sziv megindulásaiban van; az érzelem teszi az egész embert. Hagyjátok a tudományt a bölcsekre, a büszkeséget a nemesekre, a fényűzést a gazdagokra; legyetek részvétellel az alázatos nyomoruság iránt; a legcsekélyebb és legmegvetettebb lény egymaga annyit érhet, mint a hatalmas és büszke lények ezrei. Óvakodjatok megsérteni a gyöngéd lelkeket, melyek minden állapotban, minden köntös alatt, minden korban virágzanak. Higyjétek, hogy az emberiesség, a szánalom, a bocsánat a legszebb az emberben; higyjétek, hogy a bensőség, az ömlengés, a gyöngédség, a köny a legédesebb ezen a világon. Élni semmi; hatalmasnak, bölcsnek, híresnek lenni kevés; hasznosnak lenni nem elég. Csak az élt és csak az ember, aki sirt a jótett emlékére, melyet adott, vagy amelyet kapott.”

Valóban ez a foglalata, tartalma, összes tanulsága minden Dickens-regénynek. És kétségtelen, hogy Dickens lelelkesebb csodálói, akik halálukig nem felejtetik Copperfield-et és Dombey-t, akik egy életen át a szivökben hordják Dóra és Ágnes képét, akik úgy emlékeznek Pegotty bárkájára, mintha maguk is ott laktak volna gyermekkorukban, arra a kérdésre, hogy mi az alapgondolata, mi a tárgya, mi a tanulsága, mi a problémája Copperfield-nek, Dombey-nek stb., vagy hogy micsoda gondolatokat hirdet Dickensnek egyik s mily másokat a többi regénye, nem tudnának egyebet felelni, csak azokat az általánosságokat, amelyeket Taine tizenöt sorba tömörített. Dickens regényeinek nincs egységes, vagy vezérlő eszméje, nincs témája, nincs különleges gondolköre; mindannyi csak: egy darab élet. Mit mond, mit hirdet *Twist Olivér*? Mi a tanulsága *A mi közös barátunk*-nak? Melyik szenvedélyt festi *Nickleby*? Melyek azok a lelkiállapotok, amelyeknek rajzát adni *Kis Dorrit* főcélja? Csupa olyan kérdés, amelyre nincs felelet. Ezeknek a hosszú regényeknek nincsen *egy* tárgya; vagyis tárgyuk: az emberi élet a maga nagy változatosságában, minden viszontagságával, a sokféle ember, a lét egész óceánja. Talán valamelyes kivételkép szerepelhetnének: *Barnaby Rudge*, a *Pusztai ház* s leginkább a *Nehéz idők*. Ezek előszeretettel foglalkoznak bizonyos gondolatokkal, portálnak egy-két Dickensnek kedves eszmét, még némi irányzatossággal is meggyanusíthatók, de a leginkább kiemelkedő gondolat, a könyvet valamelyest jellemző eszme, az irányzatosság ezekben is elvész az emberek, a tárgyak, az események színes rajzában. Talán sohase volt nagy író, akinek oly kevés lett volna becsvágya, hogy művészi alkotása bizonyos kiválasztott tárgynak, valamely uralkodó gondolatnak adjon testet, az eszmevilágnak egyik vagy másik körére vessen fényt, s a szenvedélyek megfigyelésének, vizsgálatának valamely különös tanulságát illusztrálja.

Régebben senki se akadt fönn azon, hogy Dickens sok-sok kötetéből ugyszólván egyetlenegy „uralkodó gondolat”-ot se lehet kihámozni, s legfőljebb ilyen tanulságokat meríthetünk: viseljünk gondot az elhagyott gyermekekre, ne vessük meg a kevésbé művelteket, irtsuk ki magunkból a durva önzést, s a pozitív, kalmári szellemet, mert ez nevetségessé és boldogtalanná tesz stb. De ma már Dickens műveinek ez a jellemzetessége nagyon föltűnő jelenség. Az utolsó félszázad alatt a regény akkorát változott, hogy szinte mássá alakult. E nagy átalakulásnak egyik fő-jelensége: a gondolat roppant térfoglalása az elbeszélés birodalmában. A mai író nem ír regényt határozott tárgy, téma nélkül; akár rövidebb, akár hosszabb az elbeszélés, valamely különleges kérdéssel foglalkozik. Az elbeszélés bizonyos eset vagy bizo-

¹ *Taine Hippolit Adolf*: Az angol irodalom története. Fordította Csiky Gergely. Budapest, 1885., a Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Ötödik kötet.

nyos szenvedély fejlődésének monográfiája. Az írók nagy többsége problémákat fejteget; a regényírás előkelőségei pláne a szociológus szerepére vállalkoznak, s ha az új területen, melyre elkalandoztak, nagyobb eredményekre nem hivatkozhatnak is, becsvágyuk irányt jelöl, olyan irányt, mely a közel jövőt még inkább foglalkoztatni fogja, mint a jelent. Általában elmondhatni, hogy a mai regényíró nemcsak művész akar lenni, hanem egyszersmind filozófus is, s ráadásul műkedvelő szociológus. És ott tartunk, hogy a mostanában írt elbeszélésben szinte fontosabbnak látszik az eszme, mint maga az alkotás, mely mintha csak ennek az eszmének a tükrözésére volna hivatva s nem magáért van, hanem egy bizonyos célért.

Ebben a korszakban a Dickens-regények témátlansága - témátlanok, mint maga az élet, mint maga a természet - vagy pontosabban szólva: vezérlő gondolatokban való szegénysége igen nagy hiánynak tűnhetik föl. Mintha nem ötven esztendő, hanem több száz év választaná el Dickens Károlyt a mai írótól. Mintha *Copperfield* közelebb állna *Amadis*-hoz, mint a legujabb idők regényeihez. Aki nem olvasta Dickenst, ebből a nagy különbségből azt következtethetné, hogy Dickens már elavult.

És csakugyan elavulhatott volna, mert szemben azokkal a nyugtalan és csak tudni vágyó műveltekkel, akik az artisztikus műben is csupán a gondolatot keresik, a kevésbé műveltekre, akiket pártolt és védett, nem támaszkodhatott: az egyszerű gondolkozású emberek, akiknek lelki jelességeit ő fedezte föl az elbeszélés számára, népszerűségét nem tartották volna fönn. Nem tartották volna fönn hálából, mert a sokaság nem ismer hálát, és nem tartották volna fönn a lelki rokonság erejénél fogva, mert a nép fiai Dickens érzés-világába minden lelki jelességeikkel se igen tudnak fölemelkedni. Azonkívül Dickens a kevésbé művelteknek soha se volt könnyű olvasmány. Képekkel halmozott, érzéssel telített, idegesítő vibráló, temperamentumos, részletező, bonyodalmas és nagyon is egyéni stílusát a könnyűvérű olvasó mindig nehézkesnek találta.

De Dickens nem avult el. Nem avult el, noha műveinek hosszabb életét egy másik veszedelem is fenyegette. Ez a veszedelem abból eredt, hogy Dickens véralkatánál, érzelmességénél, világnézetének és izlésének sajátosságánál s összes egyéni hajlandóságainál fogva, a tartós művészi hatás egyik legbiztosabb tényezőjétől: a nagy, a hatalmas, a viharos, a tragikus szenvedélyek rajzától idegenkedett és tartózkodott, s nemcsak a gondolatvilágnak, hanem az érzésvilágnak is csupán egy szűkebb körére szorítkozott, az embereknek nem egész lelki-világát rajzolta, hanem csak azt a világot, mely őt érdekelte, mely érzelmességét megremegtetette.

Azért voltak időszakok, amikor sokan, s köztük előkelő szellemek, úgy találták, hogy Dickens tulságosan erkölcsös. Akkor történt ez, mikor divatossá lett a szenvedély igazát hirdetni a társadalommal és a törvényekkel szemben. E tanításnak a hívei hibának vélték, hogy Dickens a szerelmet nem emeli minden kötelesség fölé, noha ez felelne meg a természetnek. Hogy nála a természetnek meg kell hajolnia a társadalom érdeke előtt. Hogy csak tisztességes nőket fest, soha azokat, akik a szenvedélytől lázasak. Hogy csak a házasságra ad kedvet s nem a szerelemre. Sokallták, hogy *Nickleby*-ben, *Chuzzlewit*-ben, *Dombey*-ben csupa tisztességes fiatal urat mutat be, akik mind tisztességes ifjú lányokat vesznek feleségül. Furcsának találták, hogy házasságainak száma bámulatraméltó, s elég volna megnépesíteni egész Angliát. Hogy soha se meri éreztetni a mindenható szenvedély égő lehelletét; hogy nem dicsóít egy szenvedélyt sem.

Dickensnek ezt a sajátosságát a szenvedély vallásának apostolai az angol gyakorlati szellemnek tulajdonították, mely nem akarja, hogy az irodalom megrontsa a gyakorlati életet. Szerintök az angol szellem nem engedi meg, hogy a művész elváljék az embertől, hogy elváljék lelkiismeretétől s elveszítse szem elől a gyakorlati élet szükségleteit. Az angol - így okoskodtak - kegyelettel van a család iránt; nem akarja, hogy az irodalom oly szenvedélyeket fessen,

melyek megtámadják a családi életet. A protestáns lélek megtartott valamit a puritánok szigorúságából az örömmel és a szenvedélyekkel szemben.

Szóval, Dickens említett tartózkodását az angol közönségnek tulajdonították. De az angol közönség nem mindig ily követelő s az angol író nem mind alkalmazkodó: Dickens a legszemérmesebb nemcsak minden regényíró, hanem egyszersmind minden angol között. Ennek a tartózkodásnak az okait tehát igazságosan csak az egyéni hajlandóságokban lehet keresni.

Az idő haladt. A szenvedély igazát hirdetni a törvénnyel és a társadalommal szemben immár nem divatos. Mindenki egyetért abban, hogy az érzés isteni, a törvény földi, s hogy a természet parancsa szentebb, mint a konvenció. Annak, amit akkor hirdetni kellett, ma senki se mond ellent; a tanítást mindenki aláírja, de az apostolokat senki se olvassa többé. Elavultak.

Dickens nem avult el. Kortársai közül ő az egyetlen, aki olvasóközönségének egész zömét megtartotta, sőt olvasóközönsége nőttön-nő. A régiebb írók közül csak neki vannak fanatikusai; minden országban, minden nyelven, napról-napra, folyton, változatlanul sokan olvassák. A szó legjobb értelmében nemzetközi író; népszerű nálunk is. S akik olvassák, nem felejtik. *Copperfield*-et, *Dombey*-t, a *Karácsonyi ének*-et szívébe zárja, örökre magáévá teszi az olvasó, mint gyermekkorának vagy első szerelmének emlékeit. Emlékezetében, mondhatni: életében, Dickens egészen más helyet foglal el, mint a többi író; külön helyet. Valóban mintha századok választanák el tőlünk, mert immár egészen bizonyosan klasszikus. Klasszikus, aki hasonlíthatatlan, páratlan szerepet játszott egész nemzedékek érzésvilágában, s a mellett élő erő, mert az új nemzedék ebben a szeretetben követi a régít. Regényeinek külön világa, mely népeiségre és eleveiségre mindjárt a Shakespeare-é után következik, s kedvességre páratlan, azokhoz a szép helyekhez hasonlatos, ahová az élet bizonyos időszakaiban mindnyájan elutazunk, hogy aztán az ott látott és érzett dolgok mindenkorra részét tegyék az életünknek.

Lépten-nyomon látni, hogy Dickens teljesen megőrizte varázsát, s minden arra mutat, hogy meg fogja őrizni akkor is, amikor az érdekes problémák fejtegetőinek s a mélyjáratu eszmék hangozatóinak nagy többségét már elfeledte a világ, amint elfeledte a szív jogainak ékes-szavu védelmezőit.

Miért? Mert valamely irodalmi műnek a maradandósága nem attól függ, hogy van-e benne valami, ami magánokulásul, hasznos tanulságul, utmutatóul is szolgálhat, szóval, hogy van-e irányító eszméje, avagy nincs.

Az értőnek *minden* tanulság; tehát az a munka is, mely nem bizonyítgat semmit. Az élet annyira tele van tanulsággal, hogy annál, aki az életet hiven tükrözi, semmiféle eszmének bebizonyítása nem nyújthat több okulást. Továbbá: mert az író értékét nem az határozza meg, hogy a rosszak vagy a jók világát, a szenvedélyek viharának fordulatait, vagy az érzelmesekek csöndes lelki életét rajzolja-e, hanem az, hogy a választott világot *mily erővel* tudja az olvasó lelke elé varázsolni, hogy munkájában *mennyi az élet*.

Végül: mert Dickens a két legnagyobb írói kvalitás adományával született; két olyan képességgel, amelyek egyike is elég, hogy valakit halhatatlanná tegyen.

A szóbanforgó írói képességeket az esztétika nem osztályozta és nem helyezte el fiókjába. A gyakorlat még elnevezést sem adott nekik. Talán azért nem, mert a régi, a metafizikán alapuló esztétika egészen más nézőpontból ítélte meg az irodalmi műveket, mint a mi korunk gondolkozása, s csak a saját célzatainak megfelelő kvalitásokat kereste bennök.

Közkeletű elnevezés híján az említett legelsőrangú írói adományok egyikét elevenítő, vagy még pontosabban: jelenítő erőnek lehetne mondani. Az írónak azt a hatalmát értjük alatta, mely a tükrözni kívánt világot - az embereket, a dolgokat, az eseményeket - olyan erővel,

olyan világosan s olyan tökéletességgel tudja az olvasó lelke előtt megjeleníteni, hogy ennek recipiáló organumában ugyanazokat a képzeteket keltse föl, amelyek ő benne éltek.

Ez a kiváltképpen írói és a maga tiszta valóságában ritka tehetség Dickensben olyan nagy mértékben volt meg, mint csak igen kevés írónál, s csakis a legnagyobbaknál látni. Hol gyökerezik ez az erő? Bizonytalán az író képzeletének a hatalmában. És ez? Az író látásában. Dickens oly tisztán, oly részletességgel, oly tökéletesen, annyira minden oldalukról, oly világosan - „mintha villamfényénél nézné, mi előttünk sötétben van” - oly elevenen látja a dolgokat, - tekintete annyit fog át egyszerre s oly csodálatos szabatosággal, ideges érzékenységgel, érzelmességének rendkívüli fogékonyságával úgy átérzi az embereket, oly teljesen megéri s oly hiven reprodukálja nemcsak vezető indulataikat, hanem minden kicsinyeségeket, - temperamentumával, örökkön nyugtalan, szüntelen izzó képzeletével annyi lelket lát a dolgokban, vagy annyi lelket önt beléjük, - úgy eleveníti meg az alakokat, környezetüket, a házat, a várost, melyben laknak, a szelet, mely befütyül az ablakukon, s melyet az író képzelete megszemélyesít, - annyi szint, oly szabatos formát ad a tárgyaknak, amelyeket nemcsak leír, hanem valósággal érzékeltet, olyan, néha kísérteties varázslattal jeleníti meg az eseményeket, - látszólagos művésziességével, ismétléseivel, melyek, mint a refrain, hangulatot keltenek, epikus bőbeszédűségével, melylyel eleven képzelete voltaképpen új meg új világosságot áraszt, a látott és érzett dolgoknak oly illuzióját tudja fölbresztetni, hogy az olvasóban sorra föltámadnak ugyanazok a képzetek, amelyek az íróban életre keltek, hogy az olvasó valóban maga előtt látja a tárgyakat, teljesen megéri az alakokat s láthatatlan tanuja az eseményeknek, tökéletesen beleéli magát a szerző világába, úgy, hogy mire végére ér a hosszú epikus műnek, nemcsak megértett, hanem átélt valamit, nemcsak oly intenzíven látott, mint csupán a valóságban szokta, hanem élménnyel gazdagodott.

De ebben már része van az író másik nagy képességének is, mert ez a képesség nemcsak testvére az előbbinek, hanem, Dickensnél, a két testvér, mint az összenőtt ikrek, voltaképpen egy. Ezt a másik adományt, mely Dickensben egygyé vált az elsővel, a közvetlenség erejének, vagy kommunikatív erőnek lehetne nevezni.

Az első írói tulajdon az író képzeletében, emez az író érzelmességében, érzésvilágának gazdagságában gyökerezik. Dickens, érző szívvvel beszélve alakjainak érzéseiről, minthogy ezeket csodálatos erővel eleveníti, jeleníti meg előttünk, együttérzésre kényszeríti az olvasót.

Ki nem állott Dickens humorának varázslata alatt? Dickens közvetlensége, érzelmessége, mely néha vidámnak tetsző formában nyilatkozik meg, s mialatt mosolyt kelt, tulajdonképpen elérzékenyít, páratlan hatása, s e hatás természetes.

Mert a szenvedély keletkezésének, fejlődésének, mámorának, rombolásainak stb. rajza lehet nagyszerű, tehát érdeklődést keltő, tanulságos, megrázó, ha úgy tetszik: tisztító hatása. De mindezt az író csupán láttatja; rajza az olvasónak vagy a nézőnek csak az értelmére vagy az idegeire hat. A szenvedélyt magát nem érzi át a hőssel. Mennyivel intenzívebb a hatás, mikor az író együttérzésre bírja olvasóját! Dickens nagy szenvedélyek nélkül való, de annál érzelmesebb alakjait látva, nemsokára együtt élünk s együtt érzünk velök. Velök mosolygunk és könnyezünk, elérzékenyedünk, sirunk; nemcsak olvasunk, nemcsak megértünk, fölfogunk, látunk, tanulunk valamit, nemcsak szórakozunk s gyönyörködünk a szép látásában: érzünk és élünk is. Mikor végére érünk a könyvének, nemcsak értelmi gyönyörködés, hanem átértett gyönyörűségek után vagyunk, nem csupán úgy éreztünk, mint a szép szemlélője, hanem abban a titokzatos, isteni eredetű kielégülésben volt részünk, amelyet csak az érzelmi élet, az átélt dolgok adnak meg. S minthogy az ember ebben a tekintetben változik a legkevésbé, Dickensre nézve bizonyosabb, mint korunk bármelyik nagy regényírójára nézve, hogy hagyatékát az eljövendő századok is meg fogják becsülni.

BALZAC.

Balzac-ot a kénytelenség tette íróvá. Az íráshoz szükséges hajlandóság ugyan soha se hiányzott belőle, - kora fiatalságában sok mindenfélét összeirt, tragédiákat, regényeket, amelyek senkinek se tetszettek, neki magának sem, - de huszonötéves korában nem az volt a szándéka, hogy majd az írásból fog megélni. Gazdagságra és hatalomra áhítozott; az a mohó vágy, a tetterővel párosult ábrándosságnak az a nyugtalansága hajtotta, melyet Rastignac lelkivilágával ő magyarázott meg a legtökéletesebben, s tudta, hogy célját csak vállalkozással érheti el, munkával soha. Azért elhatározta, hogy föl hagy az írással és üzletember lesz. Négy esztendeig próbálkozott; előbb kiadónak csapott föl, aztán nyomdásznak, végül belebocsátott olyan vállalkozásokba is, amelyeknek már semmi köze az irodalomhoz. De a szerencse semmiben sem kedvezett neki. Nemcsak hogy nem gazdagodott meg, hanem roppant adósságokba bonyolódott. A négy év alatt, míg a gazdagságot hajszolta, annyi terhet vett a nyakába, hogy azután egész életén át, husz esztendőn keresztül, nem lehetett egyéb célja, minthogy a tartozásait törleszse. Nem maradt más választása, mint ismét hozzálátni az íráshoz, s keresetéből, keserves munkájának sovány eredményéből elégiteni ki, időről-időre, hitelezőit, akiktől végképpen sohase szabadulhatott meg. Két ember munkáját kellett végeznie; mert nem volt elég annyit keresnie, amennyiből megélhet, ennél sokkal többet kellett szereznie, hogy adósságait törleszthesse s hitelezőitől megvásárolhassa szabadságát és békéjét. A meggazdagodás vágyát ritkán sujtja akkora nemezis, aminő Balzac-ot, akit az a rövid kaland, hogy négy évig vadászhatott a pénzre, a szerencsére, husz esztendei rabszolgamunkára kárhoztatott. De megadással viselte sorsát s elvégezte a szinte emberfölötti munkát. Ennek a munkának a nagyságáról a következők adhatnak fogalmat. Balzac mindössze ötven évig élt s husz év alatt kilencvenhét művet irt meg. És nem irt könnyen, hanem kínnal, verejtékkel. Oly lelkiismeretes volt, hogy minden kéziratát tizszer-tizenkétszer javította át. Soha se jutott eszébe, hogy a könnyebb végét fogja meg a dolognak; ellenkezőleg, a módszer, amelyet választott, a leginkább fárasztó. Közben az ismeretek rengeteg sokaságát gyűjtötte halomra; minden tudomány, minden mesterség érdekelte; s mert becsvágya az volt, hogy természettudományos módszerrel dolgozzék, hogy munkái egy filozófiai rendszert tükrözzenek, s egymást magyarázva, egységes egészet alkossanak: meg kellett küzdenie nemcsak azokkal a nehézségekkel, amelyekkel a művész, hanem azokkal is, amelyekkel a tudós és a filozófus találkozik. Számítsuk ehhez, hogy koronkint később is kitört belőle az a nyugtalanság, mely rabszolgává tette, s ezzel együtt a fölszabadulás vágya. A vállalkozó szellemet nem tudta magában leküzdeni. A husz év alatt vagy husz üzleti terv foglalkoztatta elméjét, képzeletét; egyszer elutazott Szárdiniába, ahol ezüstbányákat keresett; máskor hosszasan kísérletezett azzal, hogy egy új anyagból új, jobb papírt fog gyártani. De csak ezeknek az ábrándoknak, a váltón való nyargalásnak és mindennapi robotjának élt. Munkáinak a pusztá tömege is ámulatba ejtő. Hogy husz év alatt annyi betűt irhatott le, csak az a tény magyarázza meg, hogy mindennap fölkel éjfélkor és megszakítás nélkül dolgozott délig; néha, mikor hitelezői nagyon nyakgatták, délután hat óráig is; mindig lámpafénynél, zárt ablaktáblák mellett, azzal küzdve az álom és fáradság ellen, hogy munkaközben tömérdek feketekávéét ivott meg. Ez a munkásság még akkor is tiszteletreméltó, ha véletlenül csupa léhaságot ír. Műveinek kivételes értéke azonban munkásságát páratlanul nagyszerűnek láttatja; a „Comédie humaine” olvasóinak el kell ismerniök, hogy ezt az emberfölötti munkát csak egy óriás végezhetette el, egy óriás, aki ezzel a munkával végre is megölte magát.

Mert ez a kilencvenhét, különböző című, de jobbára egybefüggő mű, melyet Balzac kénytelenségből irt, ezer gond és a tervezgetés lázainak közepett, kínnal, verejtékkel, a költő, a tudós és a bölcselő minden becsvágyával és egy középkori barát lelkiismeretességével,

pihenést nem ismerve, izgatószerékből gyűjtve a hozzávaló testi erőt: egyike a legnagyobb-szerű, leghatalmasabb irodalmi monumentumoknak. Kevés szóval nem igen lehet jellemezni ezt az alkotást. Anatole France² így akar lapidáris kifejezést adni Balzac jelentőségének: Balzac munkái egy egész világ, Balzac az istenek egyike. Taine³ pedig: Shakspere-rel és Saint-Simonnal Balzac a leggazdagabb tárháza az emberi természetéről összegyűjtött dokumentumainknak.

Oldjuk föl ezeket a jellemzéseket alkotó elemeikre.

Balzac regényeinek a „Comédie humaine” közös címet adta, ezzel is jelezni akarva, hogy voltaképpen egy drámát kíván szemünk elé tárni: az érdek és a szenvedély, az érvényesülésre törekvés és a kielégítést követelő vágy, az étvágy és a bűn drámáját, mely száz meg száz képből áll. Ebben a nagy drámában a színhely különböző: a cselekvés hol a családi, a magán-élet elzárkózottságában játszik, hol a vidéki társaséletet jellemzi; más helyütt a színhely: Páris, és ismét más helyütt: a gondolatok világa. Ehhez képest al-címeket is ad regényei egy-egy csoportjának: *Scènes de la vie privée*, *Scènes de la vie de province*, *Scènes de la vie parisienne*, *Scènes de la vie politique*, *Scènes de la vie militaire*, *Scènes de la vie de campagne*, *Études philosophiques* stb. A színhelyet mindenütt a szakember körülményességével írja le, annak a tételnek hódolva, hogy a környezet jelentékeny befolyást gyakorol az ember életére. Ebben a reálisnak festett világban mintegy kétezer személyt szerepeltet. A kétezer szereplőnek nagy része megjelenik két, három, néha sok regényben; néhányan mindig a háttérben maradnak; többen hol az előtérbe kerülnek, hol csak a háttérben jelennek meg; sokan állandóan az előtérben szerepelnek; néhányan oly közel jutnak hozzánk, hogy úgy ismerjük gondolkozásukat, hibáikat és erényeiket, külsejüket, szavukjárását, mintha valósággal élnének. Történetük összefügg; egyiké kiegészíti a másikat. Mintha nem csupán a képzelet világában szerepeltek volna: szinte egész életrajzuk megállapítható, ha a róluk szóló adatokat összekeressük a kilencvenhét különböző munkából. (Ezt a munkát el is végezték: Cerfberr és Christophe, kiknek könyve, „Le Répertoire de la Comédie humaine”, kitűnő cicerónéül szolgálhat annak, aki a Balzac világában ki akarja ismerni magát.) A kétezer szereplő közül mintegy huszan shakspere-i alakokká magasodnak előttünk; a szenvedélynek akkora hatalmát látjuk, annyi nagyságot találunk bennök. De ezeken kívül még igen soknak oly reliefet tud adni az alkotó művész, hogy felejthetetlenekké válnak. És megelevenedik majdnem az egész sokaság; élettelen, nehezen elképzelhető, vagy olyan alak, aki csak az író szócsöve, igen kevés találkozik közöttük. Mindezek együtt csodálatos erővel tükrözik azt a társadalmat, melyben Balzac élt; ez az író a maga korának legélesebben látó hisztórikusa, és csak igen kevés korszak talált ilyen történetírót.

A képzelt dolgok megelevenítésének ama csodáit, melyeket Balzacnál látunk, a lángelme intuíción kívül bizonyára jellemzési módszerének tulajdoníthatjuk. Balzac a tudós módjára jár el: elemez. Szétszedi a részleteket s megkeresi a részletek összefüggését. Az ember belső élete nyomot hagy külsőségein, hozzátartozandóságán, mozdulatain, szavajárásán; tehát az író sorra vizsgálja mindazt, amiben alakjának egyénisége megnyilatkozhatik. Másfelül megkeresi azokat az elemeket, melyek ezt az egyéniséget meghatározzák. Az embert az formálja, a mit eszik, a mit lát, a mit olvas, a levegő, amelyet beszi, mindaz, ami környezi, a szokásai, melyek második természetévé válnak, az események, melyek hatással vannak rá stb.; tehát sorra vizsgálja alakjainak antecedenciáit, s mindezekből megállapítja egész életét. De Balzac nemcsak tudós, filozófus is. Nemcsak látja az életet, megérti a dolgok egybefüggését is, ismeri a törvényeket, melyek a számtalan láthatatlan szállal összefűzött, különmemü, egymástól

² Anatole France: La vie littéraire, Paris, Calmann Lévy, 1888.

³ Taine: Nouveaux essais de critique et d'histoire, Paris, Hachette, 1865.

távolesőnek tetsző dolgok egymáshoz tartozóságát, láncolatát, hierarchiáját meghatározzák. És ama részletekből, melyekkel alakjainak életet ad, kialakítja egyszersmind korának a történetét.

Balzac Honoré működése korszakot alkot a regényírás történetében. Az ő föllépésétől lehet számítani ugyanis a naturalisztikus irányzatnak a regényirodalomban való érvényesülését, amely irányzat a regényírás anyagát és módszerét egészen, s részben a szellemét is átformálta. Balzac regényei másfélék, s kiváltképpen más életfölfogást tükrözök, mint a korábban írott regények, a Stendhal néven író Henri Beyle munkáit kivéve; de nemcsak ő beszél mást, mint elődei, utána, s bizonyos részt éppen az ő irodalmi hatása folytán, maga a műfaj is átalakul s a tizenkilencedik századbeli regény más tárgyról szól, más hurokat penget, sokkal nagyobb jelentőséget és hatáskört arrogál, mint a régi regény, amelytől jóformán csak az alapformákat vette át. A naturalisztikus irányzatnak a tizenkilencedik század regényirodalmára való befolyása oly nagy, hogy akkora hatásra előbb semmiféle irodalmi áramlat nem hivatkozhatott; az új szellem hatása a külföldi irodalmakban is rendkívüli; a francia regényírás jelesei közül pedig jóformán egy se vonta ki magát e befolyás alól. Ezen a helyen elégséges a jelenkori és a régi regények nyilvánvaló, ismeretes nagy különbségeire hivatkoznunk. Ez az átalakulás nem pusztán irodalmi jelentőségű; ama nagy különbségek a régi és az új idők filozófiai fölfogásainak különbözőségéből erednek. Balzac a regényírók közül a legelső egyike, aki a világegyetem és az ember megítélésében arra az álláspontra helyezkedik, melyet ma természettudományosan szokás mondani. E fölfogás szerint az ember nem középpontja a világegyetemen, nem független lény, csak erő, mint minden egyéb; az erény nem ideál többé, csak produktum, mint a jó bor. E fölfogás alapján állva, Balzac az egész természetet reklámálja a művészet számára; nemcsak a virágot, hanem a rovar is; nem ismer szennyet; a rossz épp úgy érdekli, mint a jó, s a rossz, ha monstruózan nagy, még jobban, mint a jó. És a szerencsétlenség meg a bűn, ha rut is, pláne ha nagyszerűen rut, inkább foglalkoztatja mint a kellemességek és az erény.

Nem lehet szó e helyütt a naturalisztikus irányzat művészeti jogosultságának kérdéséről. A naturalisztikus irányzat iskolákat teremtett, s az érvényesülés során, az eszme fejlődésének különböző álláspontjain, ez iskolák prédikátorai gyakran hangoztattak hamis jelszavakat. Az a hamis jelszó, melylyel az iskola az igazságot egyedül ez irányzat számára akarta lefoglalni, noha mindig, minden művészet az igazságot kereste és szolgálta, akármilyen fölfogás alapján állott is - és az a másik hamis jelszó, melylyel az iskola művészei a természettudomány tekintélyét és csalhatatlanságát követelték ugynevezett vizsgálódásaik - voltaképpen pedig hézagossá megfigyeléseik s szükségképpen igazi tudományosság nélkül való művészi alkotásaik - számára: ne téveszsen meg bennünket a szellemi irány jelentősége és haszna felől. Ma már bizonyosságnak tetszik, hogy a naturalisztikus irányzat fejlődési fokot képviselt s úgy a gondolkodás, mint a művészet birodalmában nagy szolgálatokat tett.

De mint mindennek, ami emberi, ez irányzatnak is voltak kinövései, s a művészeti eltévelyedések, melyekbe egyik vagy másik művész beleesett, magát az eszmét is kompromittálták a gondolkodó sokaság előtt. Annyival könnyebben történhetett ez, mert hisz az irányzat alapját tevő fölfogásnak már a kiindulási pontja is bántja azt a mindnyájunkban élő boldogulási ösztönt, mely folytonosan a jóra és szépre áhítozik. Már ez magában is megmagyarázza, hogy a naturalisztikus irányzat több kárhoztatásban részesült, mint elismerésben, s hogy az elitélésből kijutott az atyamesternek, Balzacnak is. Szemére vetették, hogy a bűnt, a gonoszság erejét, az eszesek elvetemültségét, a haszonlesést, a szenvedélyt, a monomaniát festi a legnagyobb erővel, hogy az erénnyel szemben kételkedő, s hogy világa egészben rettenetes. E kifogásban van némi igazság; de e kifogással szemben hivatkozhatni arra, hogy Balzac az erényt is jól látja, s az igazi erényt, mely nem önzésből fakad, a legmelegebb rokonérzéssel, a legnagyobb gyöngédséggel festi; hogy regényeiben nem kevesebb az erényes alak, mint az

életben; hogy nőalakjai között több a tiszta, mint a bűnös lény, s hogy például Grandet Eugéniának egy nagy részlete helyet foglalhatna a „Szentek életé”-ben; s hogy végre Balzacot a szerencsétlenségben és a bűnben is főképpen a nagyság érdekli, s a nagyság mindenütt szép, a szenvedélyben nem kevésbé, mint a lelki épségben vagy a megtisztultságban.

Az a nagy szerep, mely a „modern” regény megalkotásában Balzacnak jutott, s az a még nagyobb hatás, melyet az utána következő nagy és kicsi írókra tett, bizonyára kivételes irodalomtörténeti jelentőséget ad Balzac husz esztendőös regényírói munkásságának. De műveinek maradandóságát nem ez az érdem biztosítja. Állhatott volna Balzac bármely filozófiai felfogás alapján, akár meghaladott metafizikai eszmék szolgálatában: ha nem is inaugurált egy új szellemi irányt, ha nem is végez uttörő munkát, ha sokáig termékenyítő hatás nélkül marad is, mint maradt vagy egy félszázadon át a már nevezett Stendhal, ha nem is formálhat vala jogot arra, hogy a jelenkori francia regény atyamesterének tekintsük: munkái kikerülték volna a mulandóságot, az idő fölfedezte volna őt, mint fölfedezte Stendhalt. Maradandósága nem érdemében van, hanem lángelméjének égből szerzett tüzeiben; nem abban, a mit tett, hanem abban, hogy ki volt.

Balzac nem szokta a „lángelme” szót használni: az „intuición” volt a kedves szava. Mi az intuición? Az az adomány, melynek erejével az ember néhány tény mögött a tények egész sorozatát ismeri föl, a láthatatlan okok és okozatok egész seregét pillantja meg; az a második látás, melyet a prófétáknak, az elaltatott „médiumoknak” és a nagy költőknek tulajdonítunk. „Az intuición köti össze a látható világot az ismeretlen világokkal” - mondja Balzac. Ez az intuición a legnagyobb költőkben sem volt hatalmasabb, mint Balzacban, az egy Shaksperet kivéve.

Ez a ritka isteni adomány, ez a csoda kiváltképpen képzelete nagyszerűségében, gondolatainak roppant gazdagságában, invenciójának kimeríthetlenségében, s a kifejezés csaknem példátlan, helylyel-közzel shakespeare-i erejében nyilatkozik meg. Minderre itt éppen csak rámutathatunk. Hogy micsoda fantázia lakott benne, hogy minő hallucinációk tartották néha fogva a képzelet világában, annak, aki munkáit nem ismeri, csak a róla szóló különös anekdoták nyújthatnak némi fogalmat. Gyakran megtörtént vele, hogy a való élet eseményeit összetévesztette azokkal az eseményekkel, melyek képzeletét foglalkoztatták, s annyira beleélte magát meséibe, alakjainak gondolkozásába, stb., hogy barátainak mint tényeket újságotta el regényeinek képzelt eseményeit: „Képzeljétek, Félix megházasodik! Egy Grandville-leányt vesz el. Jó partit csinál, mert a Grandvilleok gazdagok, bár Bellefeuille kisasszony egy kicsit sokba került a családnak.” Máskor olyanokat kérdezett tőlük, amikből kiderült, hogy azt hiszi: ők is tudnak azokról az eseményekről, melyek csak képzeletében zajlottak le. És temperamentuma épp oly hatalmas volt, mint képzelete. Rendkívüli fizikumot tett tönkre a munkával, a fekete kávéval és azzal, hogy egész élete csupa láz volt: az akarat, az érvényesülés, a pénzszerzés láza; aztán: a gondolkozás, a szertelen munka lázai; és pihenőül az érzékek láza. Küzdött, gondolkozott, élvezett, elégett: ez életének története.

Rendkívüli teremtmény erő, lázas, kimeríthetetlen képzelet, csodálatos hatalmu logika s az ötleteknek egy tüzhányója pusztult el benne. A feje folyton gőzölgött a tervektől, eszméktől, s nem éppen válogatott tréfáktól; tuláradó temperamentuma folyton a mozgást, az ébrenlést, a munkát és a gyönyört szomjazta. Gyöngéi temperamentumából következtek: nem volt delikát természet, fékezni nem igen tudta magát, nem volt tőle idegen se az érzékiség, se a durvaság; de nagyon jó fiú volt, aki anyjával és nőtestvérével szemben végtelen gyöngédséget tanusított. A naivság se hiányzott belőle; szeretett nagyokat nevetni, legszívesebben a drasztikus dolgokon; közlékeny volt, hiú és hetvenkedő, de egy cseppet se gögös, mindig őszinte és igaz: ime, ezek az intimitásai.

Balzac a nagy tömeget mindig távol fogja tartani magától: stilusával. Ezt a stilust nem mindenki méltányolhatja: koronkint nehézkes, itt-ott homályos, leírásai néha hosszadalmasak s nem mindig adnak világos képet; emitt az ötletek, amott a metaforák szinte a nyakára nőnek egymásnak; ott, ahol a pedáns enciklopedista vagy a mükedvelő bölcselő szól belőle, nem egyszer unalmas. De a figyelmes olvasónak mindezért bőséges kárpótlást nyújt gondolatainak, ötleteinek hasonlithatatlan gazdagsága, fényüzése a ragyogó képekkel, a megragadó hasonlatokkal, a festői vagy plasztikus kifejezésekkel. A művész egyenrangú benne a költővel. Olyan mélységekre világított le, s nagyszerű alakjainak olyan relief-et tudott adni, hogy minduntalan Shakspere-re emlékeztet. Lehet, hogy volt lángelme, aki egyszer-egyszer közelebb jutott Shakspere-hez; de aligha volt még egy, aki minduntalan oly közel járt hozzá.

FLAUBERT.

Flaubert Gusztáv apja, Flaubert Akhilles, előbb Dupuytren asszisztense, később, harminc éven át, a roueni kórház igazgató-főorvosa volt. Flaubert Akhilles házasságából három gyermek született: két fiu és egy leány, aki huszonegyéves korában halt meg. Az idősebbik fiu az orvosi pályára lépett s előbb asszisztense, majd utódja lett apjának. Az ifjabbik fiu, Gusztáv, 1821. december 12-én született. Apja kívánságára jogot hallgatott, de a bölcsélet és az irodalom jobban érdekelte és többet foglalkoztatta, mint a jogtudomány. Főképpen az irodalom vonzotta; harmincéves koráig azonban nem irt semmit, egy sort se. Kevéssel azután, hogy egyetemi tanulmányait befejezte, apja meghalt. Az örökölt vagyon biztosította megélhetését és függetlenségét. Az irodalomnak akart élni, de mielőtt munkához látott, előbb utra kelt. Bejárta Olaszországot, Egyiptomot, Kis-Ázsiát. Négy évig volt uton; azután hazatért, s visszavonult birtokára, a Rouen közelében lévő Croissetba. Itt valóságos remeteségben élt, s majdnem öt évig dolgozott, éjjel-nappal, első regényén. Ez a regény 1856. október elsejétől december tizenötödikéig a *Revue de Paris* című folyóiratban jelent meg. Ahogy az utolsó közlemény is elhagyta a sajtót, az ügyészség a *Revue de Paris* szerkesztőjét, nyomdászát és Flaubert-t pörbe fogta, azon a címen, hogy regényük sérti az erkölcsiséget és a vallásos érzést. Időközben Lamartine is elolvasta a regényt, s irt az ismeretlen szerzőnek, hogy nagyon szeretne vele megismerkedni. Flaubert meglátogatta az agg költőt, s mikor elmondta, hogy nagyon hosszú idő óta semmit se olvasott, ami oly mélyen meghatotta volna, mint a *Revue de Paris*-ban olvasott regény, Flaubert megemlítette, hogy pörbe fogták. Lamartine azt felelte neki: „Mindenesetre csodálatos, hogy ez megtörténhetett, de legyen nyugodt: nincs francia bíró, aki önt elítélje, mert ez szégyene volna hazánknak és szégyene korunknak.” Lamartine jóslata beteljesedett; a tárgyalást 1857 január 31-én és február 7-ikén tartották meg; és Sénard, volt igazságügyminiszter, védőbeszéde után, a három vádlottat fölmentették. Franciaország megmenekült attól a szégyentől, hogy bírái megbélyegezzék azt a könyvet, mely százada irodalmának egyik dicsősége. Mert Flaubert első regénye, az a könyv, amelyen majdnem öt évig dolgozott, s melyet megjelenése után pörbe fogtak: *Bovaryné* volt.

*

*Bovaryné*ban mondja Flaubert: „A nagyon is teli lélekből az érzés néha a legüresebb metaforákban, s a legelcsépeltebb szólásokban árad ki; mert soha senki se tudja pontosan kifejezni se a vágyait, se a felfogását, se a fájdalmait; mert az emberi szó csak egy repedt üst, amelyen legfeljebb medvetáncoltatásra alkalmas dallamokat verhetünk ki akkor, amikor szeretnők elérzékenyíteni a csillagokat!”

Ha volt valaki, aki ki tudta fejezni felfogását és érzéseit, - aki bámulatos pontosságra tudott szert tenni annak kifejezésében, amit látott, amit képzelt, amit gondolt, amit érzett és éreztetni akart, - ha volt valaki, aki olyannyira urává tudott lenni a szónak, mint a legnagyobb íróművészek közül is csak igen kevesen, - ha volt valaki, aki az emberi szóból, ebből a repedt üstből, olyan zenét tudott kicsalni, amelyre, ha a csillagoknak nem is, közülünk mindenkinek el kell érzékenyednie, - ha volt valaki, aki nagy művészként játszott ezen a tökéletlen hangszeren és „legfeljebb medvetáncoltatásra alkalmas dallamaival” látomásait a maguk tökéletességében és világosságában tudta megörökíteni: ez az isten kegyelméből való nagy művész *Bovaryné* szerzője volt. Pedig nem a könnyebb részt választotta, s nem bibelődött azzal, amit nem nehéz elmondani. Mindig a legnehezebben kifejezhető igyekezett kifejezni; azt, ami a természetben és ennek legcsodálatosabb alakulatában: az emberi lélekben, a legkevésbé megfogható; amit nem lehet elemezni, amit meglátni is csak a különösen megáldott szem lát meg, amit kifejezni a legnagyobbaknak való feladat. Mik a tárgyai? A titkok, melyek az emberi lélek mélyén rejtőznek; a lelki munka hosszú folyamata, mely két, egymást gyorsan

követő cselekvés között zajlik le; gondolataink és érzéseink összeszövődése és ezeknek a komplexumoknak más ilyenekkel összeütközése, kölcsönös egymásra való hatásuk, és a külső világgal való küzködésük; az az egész titokzatos életműködés, amelynek csak a jelenségeit láthatjuk a cselekvésben, olyanformán, mint ahogy a villamos erő működését a szikrában, a fényben; az a nagy rejtelem, melyet csak a divináció ismerhet meg a maga szövevényességében. Aztán egybefüggésünk a természettel; az emberi élet, a szerves élet és a szervetlen élet között való kapcsolatok, hasonlóságok; megismerése annak, hogy a természet hogyan példázza érzéseinket, hogy az egységes nagy életben mi is csak példázat vagyunk, mennyire ugyanaz történik bennünk, ami a külső világban, mennyire egyek vagyunk a körülöttünk levő dolgokkal. Aztán egybefüggésünk a világrénddel; az örökkön megfejthetetlen ellentmondás, hogy míg egyfelől: minden képzelgésünk ellenére csak részecskéi, porszemek vagyunk környezetünknek, másfelől: az, ami a végzetünket kovácsolja, mégis kevésbé a környezet hatása, mint inkább és főképpen az, ami bennünk van, s valójában a végzetünkkel is egyek vagyunk. És Flaubert mindezt nem magyarázgatja: csak megvilágítja, egyetlen szóval. Soha se volt íróművész, aki mélyebbre látott, és soha se volt, aki tökéletesebben fejezte ki, amit látott, gondolt, érzett, elképzelt.

*

Bovaryné tulajdonképpen nem folyamatos elbeszélés, ha ez alatt azt értjük, hogy az elbeszélő egyforma, epikus kényelmességgel időzik a főjeleneteknél és az epizódoknál, továbbá az ezeket összekötő vagy magyarázó, kevésbé jelentős részleteknél. *Bovaryné* inkább képek sorozata. A mintegy négyszáz oldalra terjedő könyvben száz meg száz, sőt talán ezer kép van, mert Flaubert nemcsak elbeszél, valósággal megfesti történetének összes jeleneteit. A képek közeit egy pár szóval hidálja át, amelyek oly tökéletesen fejeznek ki minden szükségességet, hogy hézagot nem hagynak. Különben is a sok száz kép olyan gyorsan váltakozik, és annyira összefügg úgy az előtte lévővel, mint a következővel, hogy mint a kinematográf sok felvétele, folyton de alig észrevehetően változó egységes egészet formál. Ezt a sok száz képet Flaubert a nagy realista írók részletfestő művészetével alkotja meg; azt mondhatni: a miniature-festő módjára, aki minden kis részletet megrajzol és megfest. Minden egyes apró jelenetben látjuk az egész környezetet; ha valaki illusztrálni merné Flaubert-t: a képzeletének nem jutna semmi szerep, csak azt kellene lerajzolnia pontosan, amit Flaubert szóval pontosan lerajzolt és lefestett. Az előadásnak ez a módszere a rajongó és környezetéből kikivánczoló vidéki asszony történetének csodálatos életet ad: minduntalan *látjuk* őt és környezetét, velük élünk. S az előadásnak ez a módszere mintát adott az újabb francia irodalomnak: olyan hatással volt, amely alól a leghatalmasabb tehetségek sem vonhatták ki magukat, s ezért vallják Goncourt, Daudet, Maupassant, Zola és mindannyian, akik Flaubert óta „realista” regényt irtak, Flaubert-t mesterüknek.

De ha Flaubert fest, mindig egy-két szóval, ugyyszólván egyetlen szóval fest. Tömörségéhez és szabatoságához semmi sem fogható, ama klasszikusok iratai se, akik tömörségükről, szükségzavuságukról, kifejezéseik rövidegéről és erejéről híresek. Flaubertnek a szóval való gazdálkodása s az a művészi erőfeszítése, hogy mindig megkeresse és megtalálja azt a kifejezést, mely a legpontosabban fedi és egyesegyedül fejezi ki tökéletesen a gondolatot: páratlan, példátlan. Mintha egy-egy négyszáz oldalas kötetébe bele akarta volna szorítani egy-egy fél élet minden eredményét, mindent, a mit látott, érzett, gondolt, képzelt, s a körülötte lévő egész világot, mintha azt óhajtotta volna, hogy egy ilyen könyve tükre legyen egy egész civilizációnak, hü tükre, mely mindent láttat, nagyot és kicsit, szépet, nem szépet, jót, rosszat, minden emberit: mindig annak az ambíciójával irt, akinek minden szavát márványba vésik és annak a művészetével, aki méltó erre.

Természetes tehát, hogy alkotásai nemcsak a divináció, hanem egyszersmind nehéz, gyötrelmes munka eredményei. Esztendőket töltött el idegölő munkásságban, míg egy-egy kötetét kiadta a kezéből; lázban, szenvedések között írt; minden mondata gondot és fáradságot okozott neki; minden könyve kinos vajudásból született. Néha napokig emésztődve, gyötörődve keresett egy-egy kifejezést; és igen bántotta, hogy első regényében, minden figyelmesége ellenére, benn felejtett egy kettős genitívust.

De ez meg is látszik az írásain. Más harminc kötetre higitotta volna fel azt az anyagot, melyet Flaubert egy kötetbe tömörített. Flaubertnél nincs fölösleges szó; szavai tökéletesen fedik a fogalmakat s mondatai a képet. Néha egy-egy szava megvilágít egy egész jelenetet vagy tökéletesen jellemez egy alakot. Nála az interpunkció is jelent, az elhallgatás is mond valamit. A sorok közé még egyszer annyit rejt, mint amennyit megír. Képeinek olyan nagy perspektívája van, amelyet csak Shaksperenél látni.

És nyelvének színpompája, prózájának zenéje is kétségbeejtheti a fordítót. Az ilyen nagy művészetet halványan se tükrözheti semmiféle fordítás. A leglelkiismeretesebb fordítás is csak a tartalommal számolhat be híven; még csak nem is sejtetheti a forma tökéletességét.

*

Nincs könyv, mely négyszáz nyomtatott oldalon oly sok, igaz és szép képet adna a mi világunkról, mint *Bovaryné*. Ez a vidéki történet, mely azt mondja el, hogy az exaltáltság, a rossz nevelés és a fényűzés vágya hogyan sodorja bele Bovaryné a házasságtörésbe, minden bűnbe, és hogyan kergeti a halálba, a mivel szintén bünt követ el: egyszersmind bámulatos képét adja a mi időnknek, annak, hogy milyen emberek éltek korunkban s mily viszonyok között. Mert bár Flaubert jóformán csak a kis Yonville lakóit szerepelteti: regényében szerepet juttat majdnem minden emberi törekvésnek, vágyaknak, temperamentumnak, majdnem minden önzésnek, hiúságnak, ostobaságnak, bűnnek és majdnem minden jónak. Yonville egy egész világot szimbolizál és Flaubert a földnek azt a zugát, melynek közepén Yonville terül el s melynek világvárosa: Rouen, oly hasonlíthatatlan tökéletességgel írja le, ahogyan senki se írta le se Rómát, se Párist, se Veneziát. És ha mindennek el kellene pusztulnia, amit a tizenkilencedik század alkotott, csak egyetlenegy kötet maradhatna meg, arra a célra, hogy fogalmat adjon azoknak az embereknek, akik csak századok mulva fognak születni, a XIX. századról: hogy minél többet tudjanak meg arról, milyen volt a világ a Napoleon utáni időkben, utolsó emlékül Bovaryné kellene választani.

Ma már nem kell vitatkozni Pinard államügyészszel azon, hogy erkölcsös könyv-e *Bovaryné*? Csak régen nézheték erkölcstelen könyvnek azt, amely azt írja le, hogy az alapjában jó és legnemesebb hajlandóságokkal teli embert is mint sodorhatja bele a bűnbe a helyzetével való elégedetlenség, a messzi világokról és a szép holmikról való álmodozás, a fényűzés vágya, - amely azt mutatja meg, mily végzetes az első ballépés s mily rettenetesek a bűn következményei. Emelkedettebb szellemű morált ma még nem tudunk elképzelni, mint amilyen ezé a könyvé, mely a maga egészében: a kötelesség glorifikálása és amely a gyöngé, gyámoltalan, ostoba emberben is felmagasztalja a kötelességteljesítést s megállapítja a jó és kötelesség-teljesítő ember szupremáciáját minden másféle emberrel szemben, bármily csillogó tulajdonok ékesítik is ez utóbbiakat. Valaki azt mondhatná, hogy ez a könyv haladás-ellenes; mert a fejlődés törvénye azt hozza magával, hogy az ember kikiváncsozódik szerényebb helyzetéből valami jobb helyzetbe, s Bovaryné, kinek tragikumja: a fényűzés vágya, tulajdonképpen csak áldozat, mert hiszen vágyakozása természetes... De ez a valaki csak Homais ur lehet.

Salammbô, L'Éducation sentimentale, La Tentation de saint Antoine, Hérodiade, Un Coeur simple, Le Candidat, Le Château des coeurs, Flaubert többi művei, nem vetekedhetnek Bovarynéval - ilyen művet a legszerencsésebbek is csak egyet alkothatnak - de *Salammbô* és az *Éducation sentimentale* szintén hatalmas alkotások s a többiek is tele vannak szépséggel.

Ferdinand Brunetièret ugyan ez utóbbi művek egyike-másika a *Bovaryné* Binetjére emlékezteti, aki folyton, folyton esztergályoz, de *Bovaryné* előtt még ő, Ferdinand Brunetière is - aki, a régóta halott és soha se alkalmatlan Bossuet nagyobb dicsőségére, kukacként rágta végig magát az egész XIX. századbeli francia irodalmon, hogy táplálékul nagy nyelvhibákat keressen a nagy költőkben - még Ferdinand Brunetière is kénytelen kalapot emelni.

A GONCOURT-TESTVÉREK.

Kétféle Goncourt-regényt ismerünk; olyat, amelyet ketten irtak: Edmond és Jules de Goncourt - ilyenek: *Charles Demailly*, *Soeur Philomène*, *Renée Mauperin*, *Germinie Lacerteux* stb. - és olyat, amelyet Edmond de Goncourt egyedül irt - ilyenek: *La fille Élisa*, *Les Frères Zemganno*, *La Faustin* és *Chérie*. - Az utóbbiak, összességükben, nem gyöngébb munkák, mint amazok általában; semmi tekintetben sem gyöngébbek: a művészi kifejezés erejét nézve sem, bár Edmond de Goncourt már nem volt fiatal ember, mikor egyedül kezdett írni. Tul járt ötvenötödik évén, a mikor vagy nyolc évi szótlanság után, újra kezébe vette a tollat, melyet öcscse halálakor elhajtított. Ambíciójának szárnyait ekkorra már megtépdeste a sok viszontagság: a mélyen érzett gyász s még előbb a csalódás és a keserűség, amelyet az a körülmény, hogy sorsát meg kellett osztania második énjével, nem felezt meg, hanem megsokszorozott. De noha most már egyedül, sulyos csapások és vereségek után, az ifjuság mindent kibíró ereje nélkül kezdte újra a küzdelmet: ez nem igen látszott meg az írásain; a munkakedve és a munkabírása talán kevesebb lett, de azokat a kvalitásokat, melyek a Goncourt-nevet ismertté tették, öcscse halálakor nem veszítette el. Ő maga többször nyilatkozott úgy, hogy kettejük közül Jules volt a tehetségesebbik, a nagyobb művész, a hatalmasabb képzelő erő s a kedvesebb előadó, - hogy kettejük közül Jules volt a poéta s hogy ő Jules halála után úgy járt, mint Bertrand de Born: „szelleméből nem maradt meg sem az egész, sem a fél”. Hanem ezeket a nyilván tulzó szavakat, amelyeket a posthumus szeretet és a kegyelet sugallt, magánas munkássága megcáfolta. Ebből az irodalmi másodvirágzásból keletkezett ugyan olyan gyümölcs is, amelyen már megérzik, hogy egy kissé későn termett; *Chérienek* például, legalább a szerkezetén és formáján, tagadhatatlanul meglátszik, hogy íróját már hatalmába ejtette a szenilitás. De azok között a regények között is, amelyeket ketten s a férfikor java erejében irtak, akad egy-két munka, amely éppen nem mérkőzhetik később irt, kiváló alkotásaikkal, - amely mintha szerencsétlen inspiráció s mintha már megfogyatkozott erő terméke volna; másfelül pedig, ha *Chérie* kétségtelen dekadencia jeleit mutatja, viszont a *Frères Zemganno*, melyet Edmond kilenc évvel Jules halála után irt, semmivel se értéktelenebb, mint legszebb munkáik: *Soeur Philomène* vagy *Germinie Lacerteux*. Az összes Goncourt-regények közül a *Frères Zemganno*-nak volt a legnagyobb, legáltalánosabb sikere; s az a nagy tábor, mely a Goncourt-testvérek kiválóságát oly sokáig nem akarta elismerni - a naturalizmustól borzadózók és idegenkedők tábora - a *Frères Zemganno* megjelenése után hallatta először a megbecsülés és a méltatás szavait. Ebből és ama másik jelenségből, hogy Edmond de Goncourt regényei, akár a lényegét, akár a formát tekintjük, ugyanarra a lélekre vallanak, melyet az Edmond és Jules de Goncourt regényeiből ismertünk meg - mert az életfelfogás, az ember és az egész természet látása, a szellemi irány, a jellemző és a festő erő, az előadás módja, a sajátos szerkezet és a stílus e munkáknak mind a két csoportjában ugyanegy - az következnek, hogy a Goncourt-testvérek közül, akármit mondanak a kegyelet-sugallta sorok, Edmond volt a nagyobb erő, a különb művész, a poéta, és hogy az összes Goncourt-regények igazi szerzője Edmond de Goncourt. Jules csak a segitőtárs volt. De minden jel arra mutat, hogy ez a következtetés sem fedí a valóságot. Nemcsak *Napló*-juk ide vágó följegyzései vallanak arra, hogy Jules ereje egyenlő volt az Edmondéval, s nemcsak a *Frères Zemganno* sejteti - mert a *Zemganno*-testvérek ők maguk - hogy, ha Gianni-Edmond erősebb volt a tervelésben, Nello-Jules viszont a kivitelben tulszárnyalta bátyját, hanem főképpen az, hogy (bár Edmond hetvennégy évig élt, Jules pedig már negyven éves korában meghalt) a Goncourtok produkciójának kétharmadrésze a Jules életének utolsó tiz évére esik: kétségtelenné teszi, hogy Edmond, egyedül, a regények jórészét sohase irta volna meg s kétségtelenné teszi a két testvér szellemi egyenranguságát.

Azért, ha a Goncourt-regényeket néhány szóval jellemezni óhajtjuk, fölösleges a Goncourtok munkáit két osztályba csoportosítani, bár abból, hogy a címlapokon két különböző cég szerepel, az első pillanatra szükségesnek látszanék. Összességében tekinthetjük egész munkásságukat, mert ez a munkásság két egyforma erő alkotása, két olyan íróé, akik ugyanazokkal a képességekkel rendelkeztek, s akik képességeiket mindig ugyanegy célnak szentelték. Amire a többi írói szövetkezésnél, a többi társszerzőnél még nem volt eset - mert például más Meilhac, más Halévy, s ismét más Meilhac & Halévy - róluk elmondhatni, hogy összes munkáikból, két különböző írói cég munkásságából, tulajdonképpen egyazon írói egyéniség szól. Ennek a páratlan jelenségnek a magyarázata egyszerűen az, hogy ez a két ember két test volt, de egy lélek, ugyanaz a lélek. Egyformán gondolkoztak, mindig együtt éreztek, s még az ötleteik is egyszerre támadtak. Mint Gianniról és Nelloról írja Edmond: a két testvér agyában a gondolatok oly egyszerre keletkeztek, hogy hosszabb hallgatás után ugyanazt a dolgot kezdték elmondani egymásnak. Gianni és Nello annyira egymásra voltak utalva, hogy a másik távollétében mindegyiket az az aggodalmas érzés fogta el, mintha csak félig élne. Amelyik elment hazulról, magával vitte a másiknak a megfigyelő képességét is; s a másik otthon csak szivarozni és aggódni tudott. De csak a kénytelenség választotta el őket egymástól; egyiküknek se kellett az olyan élvezet, amelyben a másiknak nem lehetett része; és egyetlen egy napra se hagyták el egymást soha.

A „két test - egy lélek” (amit házastársakról szokás mondani) rendesen frázis; itt nem frázis és nem tulzás. Mint a képzelt Gianni és Nello, Edmond és Jules ikerlelkek voltak; azt lehetne mondani: összenőtt lelkek. A számi ikrek testi összenöttsége nem ritkább természeti csoda, mint az ilyen lelki összenöttség; számi ikreket, Dódikákat és Rádikákat, stb. minden évtized produkál, olyan esetekről ellenben, amilyen a Goncourt-oké volt, csak nagyritkán hallani. S kiváló lelkeknel a Goncourtok esete eddigelé páratlan.

De ez a természeti csoda se megérthetetlen; s a Zemganno-testvérekről szóló példázat teljes világosságot vet erre a kivételes esetre.

Egész életüket megérthetjük ebből a meséből; a csodának csak az alapeleme marad rendkívüli, tökéletesen meg nem magyarázható, a természet titokzatos erőforrásaira utaló jelenség: az a csodálatosan nagy és mély testvéri szeretet, mely *conditio sine qua non*-ja volt ennek a lelki összeforrottságnak. Az igazán meleg testvéri szeretet az életben nem olyan mindennapos valami, mint az ifjúsági iratokban; gyakran látni hideg, közömbös, sőt ellenséges testvéreket; a nagy érzelmi és érdek-összeütközések csak a legjobb testvéri szeretetét nem teszik próbára; s még az önzetlen, gyöngéd, igazán szerető testvéreket is sokszor elidegeníti egymástól, vagy legalább elhidegíti egymás iránt, a „*loin des yeux*”, a más világban élés, az elszokás, a kor, az új család, stb. Arra a nagyfoku testvéri szeretetre, mely önzéstelenségével, áldozatra készségével, lemondani tudásával, s más összeköttetéstől való idegenkedésével versenyezni képes azzal a szeretettel is, melyet a szülők és gyermekek, vagy házastársak, szerelmesek közt látni, kevés a példa. És ez a két ember jobban szerette egymást, mint a legtöbb házastárs, a legtöbb szerelmes pár, jobban, mint a legtöbb fiu az apját, s akárhány apa a fiát. De ennek a nagy és mély - más, erősebb érzést szinte kizáró - testvéri szeretetnek a kivételessége is megérthetővé válik, mert sok magyarázatot lel mindenekelőtt egyéniségükben: a mély érzelmességben, mely mind a kettőjüknek uralkodó vonása, s idegrendszerük rendkívüli finomságában, mely szinte predesztinálta őket arra, hogy a nagyon érzékenyek félénkségével óvakodjanak az új érzelmektől s lelkük minden gyöngédségét megőrizték a tulajdon vérükből való hozzájoktartozó számára, - bőséges magyarázatot lel továbbá azokban a körülményekben, melyek egész életüket megértetik: egymásra utaltságukban s a köztük lévő jókora korkülönbségben, mely az idősebb testvér érzését szinte apai, a fiatalabbikét pedig szinte fiui szeretetté dagasztja, - abban, hogy az idősebb testvér a fiatalabbiknak nevelője, mentora, gyámja és egész családjá, - a közös ambícióban és a közös munkában való összeforrott-

ságban, - összeszokásukban, és végül abban, hogy ambíciók majdnem kizárják az érzéki életet.

Edmond nyolc évvel volt Julesnél idősebb (Edmond 1822-ben született, Jules 1830-ban). Az örökölt vagyon megmentette őket a pénzszerzés gondjaitól. Csak egy kedvtelésük volt: a szép dolgok, a műtárgyak gyűjtése; s csak egy ambíciójuk, egy foglalkozásuk: az irodalom. Az ambíció talán jobban izgatta az idősebb testvért, mint a fiatalabbat, de a rátermettség Julesben talán még nagyobb volt, mint bátyjában, mesterében. Jules 1870-ben halt meg; gyöngye szervezetű ember volt, valószínű, hogy akkor se élt volna sokáig, ha tétlen marad. De lehet, hogy erejének túlfeszítése, a lázas munka ölte meg; s lehet, hogy sietette halálát a sok csalódás és keserűség, az a tapasztalat, hogy a folyton várt nagy siker helyett újra meg újra csak félsikerrel és csak rosszakarattal találkozunk.

A *Frères Zemganno* példázata legalább ezt sejteti, pedig ennek a regénynek egyes helyei többet mondanak róluk és életükről, mint bármely életrajzi adat, mint a *Levelek* és *Napló* összes vallomásai. Mialatt a mesélgetés teljes szabadságával él: egészen nyíltan beszél a gyászoló testvér.

Gianni és Nello clownok. A trapezen végzik mutatványaikat, olyanformán, mint az angol cirkusz-bohócok, akik „elmésséget vittek bele az erőmutatványokba, a satirikus színjáték egy új fajtáját találták fel, s ugyszólván újjá fejlesztették a commedia dell’arte-t”. Testestül-lelkestül a mesterségüknek élnek; elolvassák az ugrás és ellensúlyozás gyakorlatairól szóló régi könyveket, s gyönyörködnek abban, ha mesterségüket egy-egy órára úgy gyakorolhatják, ahogy kétszáz évvel ezelőtt őseik, a hajdani ugró művészek; előbbre akarják vinni a művészetüket; mindig valami újat és nagyot tervelnek; fel akarnak ugrani olyan magasra, amilyen magasra ember még nem ugrott soha.

Gianni tizenkét évvel öregebb, mint Nello. Mikor teljes árvaságra jutottak, Gianni már művész. Ő lett kis öcscsének tanítója, nevelője, egész családja. Senkit se szeret öcscsén kívül. Életét a mesterségének szentelte, és annak a feladatnak, hogy társává neveli Nello, magánál is nagyobb művészé.

„Az a hűség, bizalom és hit - úgy itt, mint a következőkben Szüry Dénes fordítását idézem, - amelylyel néha az öregebb testvéren csügg a fiatalabb, az az imádattal határos, ártatlan bámulat, amely olyan ideálnak tekintti azt az ő saját véréből való lényt, hogy titkon egész hévteljes szeretettel formálja magát is a minta szerint, megvolt Nelloban is, aki oly szenvedélyes ragaszkodással viseltetett Gianni iránt, mint soha senki a világon, a bátyja irányában.” Később már „voltak olyan együttes mutatványaik, ahol erejük, hajlékonyságuk és fürgeségük egészen egybeforrt, s amelyeknél a két érintkező test egyetértésének csak percnyi hiánya is egyikükre vagy mind a kettejükre súlyos vészszel járhatott. De olyan kölcsönös testi megértés lakott ebben a két fivérben, hogy náluk a csukló- és nyújtó-izmoknak valamely mozgáshoz szükséges egyetértő akarata a két test egy akaratául jelentkezett. Két ember izmainak, együttes erőmutatványoknál jelentkező ez a rejtett egyértelműsége, - az apai és fiui dédelgetés jellegével bíró gyöngéd érintkezés, - izomnak izomhoz intézett kérdések szakadatlan sora, - idegnek ideghez szóló: „csak rajta!” válasza - két test érzésének egy ugyanazon aggálya, egyikük életének szüntelenül a másik vállára dobása s együttes vészben a mentésnek is együttes gondolata - olyan lelki kapcsolatot alkotott a fivérben, amely az ösztönszerű ragaszkodást még erősebb bilincsekbe kötözte, s még erősebbé fejlesztette bennük azt a természettől nyert ösztönszerű hajlamukat, hogy nekik egymást szeretniök kell.”

„Mindannak, amit Gianni kitalált: Nello volt a disze, virága s a bája.”

Gianni folyton terveit: „Hónapok óta módolgotom a dolgot s egy kissé már borzongok is, hogy még hány hónap kell a sikerhez... Hányszor kell abbahagynunk a terveinket, mert visszariaszt

az idő és az a jelentéktelen hatás, amelyet a közönségre esetleg gyakorolhat...” Pedig utól akarja érni Leotard-t, a trapez-királyt, s e célból kutat, „kutat szakadatlanul, mint ahogy’ a matematikus egy tétel megoldását keresi...” „Örökkön munkában lévő agya a lehetetlennek lehetővé tételén kutatott szakadatlanul. Felforgatni vágyott, ő, az egyszerű clown, egy kis természeti törvényt, a kételkedők bámulatára. Nagyra, emberfölöttire tört; megvetette azt, amit a közönséges gondolkodás tart kivihetetlennek; lenézte azokat a gyakorlatokat, amelyeket a légtornászok és az egyensúlyozás terén ez ideig tartottak a művészi ügyesség netovábbjának és kicsinyléssel fordította el tekintetét az olyanféle segédeszközöktől, mint a szék, a golyó és a trapez... Gyakran élt abban a hitben, hogy testet is öltött a villanó eszme, gyakran elfogta a felfedezést kísérő, pillanatnyi, lázas gyönyörérzés, amelyet azonban az első kísérletnél nyomban követett a lemondás. Egy váratlan akadály, amelyet az eszmealkotás rögtönös és mámorító heve nem lát, visszalökte egy csapással a semmiségbe...”

Mig Giannit „egy rögeszme, egy kórság” bántja, az, hogy „minden áron ki akar találni olyas valmit, ami hírnevet szerez nekik”, Nello erre az álláspontra helyezkedik: „Amit te kitalálsz, azt én a nyakam kitörése árán is megteszem, de a kitalálás, az a te dolgod; én megnyugszom benned; engem kielégítenek azok a kis pajzán ostobáskodások, amelyeket bohóckodásaim közben rögtönösen kitalálok.”

A közös munka egyre jobban összefűzi őket. „Munkájuk oly egymásba folyó s annyira együttesen haladó volt, hogy csakis együtt érhetette őket a helyeslés; hogy dicséretben, gáncsban, sohase választotta el őket egymástól a közönség, hogy kettejükben egy önszeretet, egy hiuság, egy büszkeség volt bántható vagy dédelgethető.”

„A cirkusból hazavitt fáradtság és izmaiknak mindig tette kész ruganyossága érdekében órákon át otthon végzett gyakorlataik, az előretörés állandóan nyugtalanító gondja s agyuknak új és új alkotásokra irányított örökös munkája elnyomta bennük a vér hevét, elnyomta a munkára csak félerőt fordító életnek kicsapongásokra vivő kísértéseit. Megvolt bennük az utolsó husz év olasz atlétáinak az őskor viadoraitól egyenes vonalon öröklött az a hagyomány, hogy papi életre kell szoritkozniok; hogy csakis a Bacchussal és Vénussal való szakítás árán őrizhetik meg teljességében az erejüket.”

„Az ugrás, a lány izomzatu, tömör hustömegnek a légtérben lebegésre szükséges szárnyak nélkül való pillanatnyi fölrepülése a földről, ha rendkívüli magasságot tud elérni: csodaszámba megy”... Gianni ilyen csodaugrást tervel. Nello kételkedik. Bolondnak mondja Giannit, aki „élvezetét leli abban, hogy vele oly dolgokat próbáltasson, amelyekről előre tudja, hogy teljes lehetetlenség”... De Gianni nem nyugszik. „Sok próbára s újból és újból kezdésre volt szükség, hogy biztosságra jussanak, hogy Gianni a Nello ugrása által okozott rázkódás ellenére is megtartsa az egyensúlyt, s hogy tulheves erő kifejtéssel Nello se zavarja meg azt. S mikor az ifjabb már azt hitte, hogy célnál vannak, Gianni még mindig ellensúlyoztatta, s egyik veszélyes ugrásból a másikba sodorta őt, s minthogy minden támasz nélkül ugráltak egyik a másikra, csakis mozdulataik rendkívüli egyöntetűségére és egyetértésére lehetett építeniök.”

Annak a gyakorlatnak, amelyet Gianni oly régóta tervel, a rendkívülisége „nem ragadhatja meg a nagytömeget, nem okozza a veszedelem, a halálveszedelem borzongását, amit pedig magában rejt a gyakorlat”... csak a direktor, a legilletékesebb szakértő tudja, hogy „az rendkívül erős dolog”... És mégis, ez a nehezen kivihető gyakorlat, amelyet ők hódítottak meg a lehetőségnek, jóllehet igen egyszerű dolognak látszik, mert annyira nem tör külső hatásra, hogy a nagytömeg elragadtatására nem is számíthat, akármilyen egyszerű dolognak látszik, katasztrófához vezet. De itt már gonoszság játszik közre. Egy amerikai lovárnő, aki szemet vetett Nello-ra, s akit Nello kifigurázott, boszúból megvesztegeti az istállósolgát, hogy egy őrizetlen pillanatban cserélje ki a mutatványhoz szükséges eszközök egyikét. Ennek a cserének az a következménye, hogy Gianni is, Nello is leesik a magasból, s Nello kitöri a lábát.

Egy darabig remélik, hogy Nello tökéletesen föl fog épülni, s hónapok múlva ismét folytathatja a mesterségét. De Giannit gyötri a lelkifurdalás: „Milyen ostoba voltam!... Miért ne maradhattunk volna meg a magunk egyszerűségében?!... mire való volt új utat keresni?!... Hogy elmondhassák rólunk, hogy tettünk egy olyan ugrást, amelyet nem tett meg senki más!... Pedig mi megtehettük volna!... Ó, nyomoruság!... És mit hozott neki?... Én, én vagyok az oka... benne nem volt meg az a szentséges vágy!... én voltam az, aki nógattam... és ő engedett... hisz a vízbe is beleugrott volna a szavamra!...”

„Eszébe jutott fivérének nembánomságra hajló természete, amely dicsvágy, erő kifejtés nélkül szeretett élni, könnyedén, egy napról a másra. Eszébe jutott, hogy ezekkel szemben állt, példaadásul, az ő nagyratörésre irányított erős akarata és az ő asszonyt kerülő ridegsége. Eszébe jutott, hogy hajlamaival ellentétes irányba terelte fivérét, midőn az ő eszméinek áldozta ifjú életét.”

S a regény vége ez:

Reménységük szétfoszlik; nem áltathatják magukat tovább: Nello örökre sánta marad. Gianni észreveszi, hogy Nello-nak fáj, ha ő gyakorlatait végzi a trapezen. Ettől fogva titokban, éjjel gyakorolja magát. De Nello egy éjjel rájön, hogy mi történik, nem messze tőle... Négykézláb lemászik a lépcsőn, s meglesi Giannit.

„Oly nesztelenül jutott be Nello, hogy a tornász nem vette őt észre. S aztán térdén maradván nézte, hogy micsoda örült rohammal repül fivérének ép tagoktól duzzadó hatalmas alakja. S amint így maga előtt látta teljességében a férfierőt, megszállta az a gondolat, hogy Gianni sohase fog lemondani tudni a cirkuszról, s erre a gondolatra keserves zokogás tört ki belőle. Gianni megriadva a zokogástól, hirtelen ülő helyzetet vett a trapezen, a homályban botorkáló csomagszerű dolog felé irányította a fejét s nyomban olyan hatalmas erővel lökve ki lába alól a trapezt, hogy ez repülésében bezúzta az ablakos ajtót, fivérénel termett s ölébe kapta őt. Egymás nyakába borultan sirtak mind a ketten és sokáig tartott, szó kiejtése nélkül, a sirás. Egyszerre csak egy lemondásteljes bucsupillantással végigsurrant hivatása összes szerein az öregebb s aztán így kiáltott fel:

- Ölelj meg, gyermekem!... Meghaltak a Zemganno-fivérek!... Csak két hegedü-cincogó maradt meg belőlük... akik vonót fognak kezelni ezentul... székeken ülve.”

Ime, a Zemganno-testvérek és a Goncourtok életének regénye. Mert hiszen a trapez, meg a többi, csak példázat. Gianniban az a szenvedély lobog, amelyet az irodalom ébreszt. Ambíciója az íróművész nagyratörése. Az új ut, amelyet keres, az, amelyre később Zola, Daudet és a többiek lépnek; küzdelmeiket és balsikereiket az okozza, hogy Gianni nem akar taposott ösvényen járni, hogy olyan dolgokra tör, amelyeket a közönséges gondolkodás irodalmi lehetetlenségnek tart, hogy *Germinie Lacerteux*-vel olyan téren kezd kutatni, ahol előtte még nem jártak, s olyat produkál, amit a tömeg nem érthet meg. Az amerikai lovarnó: az a temérdek rosszakaratu lélek, aki a művészen boszulja meg, amit az ember vét, mert hiszen a legkedvesebb gyermek is számtalan hiúságot sebez meg. Ami Nello testi épségét megőrli: az a lázas írói munka. Tragikumuk, hogy: a könnyebbvérű Jules Edmond becsvágyának az áldozata, s hogy Edmondban még akkor is él az irodalom szenvedélye, mikor Julest a testvéri szeretetből vállalt - neki, a gyöngének, halálos - munka már rokanttá tette. És a befejezés: hogy Edmond testvéri szeretetének feláldozza szenvedélyét, minden szép tervét, olthatatlan becsvágyát, s elhajtja a tollat,... amelyet csak akkor vesz újra a kezébe, amikor öccse már nyolc év óta halott.

Edmond de Goncourt, keserőségeinek egy kitörése alkalmával, arra hivatkozott, hogy öccse és ő, nagyobb megbecsülésre tarthatnak számot, mint amilyenben részesülnek, ha egyébként nem, ezeknél az érdemeiknél fogva: Mind a ketten egész életüket az irodalomnak szentelték.

Ők ismertették meg a művelt világgal a japánok művészetét. Az ő történelmi kutatásuk és írásművészetük újra megelevenítette a tizenharmadik századot. Végre, ők a naturalizmus uttörői, s megteremtői az első naturalista regénynek, melynek a címe: *Germinie Lacerteux*.

A rosszakaratu kicsinylés, mely halálukig üldözte a Goncourtokat, könnyen végezhet ezekkel az érdemekkel, valamint Edmond de Goncourtnak azzal az ötödik érdemével is, hogy a műtárgyak gyönyörű gyűjteményét szedte össze, s hogy jelentékeny vagyonát a francia íróknak hagyta (mert ennek a vagyonnak a kamatait ma tizenegy író élvezi: a „Goncourt-akadémia” tiz tagja, s egy tizenegyedik, aki „az esztendő legjobb regényével” megnyeri a Goncourt-díjat.) Az utóbbi érdemhez nem kell egyéb, csak: vagyon, meg az a fátum, hogy az örök-hagyónak ne legyenek gyermekei. Hogy egész életüket az irodalomnak szentelték, szép, de Franciaországban akárhány író van, aki ugyanezt elmondhatja magáról, jóllehet sokkal több nehézséggel küzd, mint amennyit a Goncourtok ismertek. Hogy megismertették Európával a japánok művészetét, ez érdem; de bizonyos, hogy ez a művészet ma már nem volna ismeretlen a Goncourtok nélkül sem. Hogy a XVIII. század szellemi életéről szóló kötetek jelentékenyen hozzájárultak e letűnt világ irodalmi megelevenítéséhez, tagadhatatlan; de ebben az érdemben sok, meglehetősen ismeretlen nevű íróval osztoznak, akik erről a világról nem kevésbé kitűnő könyveket írtak. Hogy végre *Germinie Lacerteux*-nek a megjelenése nevezetes dátum a naturalizmus történetében, ez igaz - mert hiszen az *Assomoir*-nak *Germinie Lacerteux* az „előfutár”-ja (ugyszólván: a Keresztelő Jánosa), sőt az *Assomoir*-nak minden ugynevezett ujitása benne van már „in nuce” *Germinie Lacerteux*-ben - de mindez csak irodalomtörténeti érdem. S annyival kétesebb becsü irodalomtörténeti érdem, mert maga a naturalizmus, az elv, a reform-törekvés, soha se diadalmaskodott, s csak annyiban vezetett sikerre, hogy valóban nagygyá nőttek írók, akik eleinte a naturalizmus zászlaja alatt küzdöttek, nagygyá nőttek, nem a naturalizmus erejénél, igazánál fogva, hanem a naturalizmus ellenére. Csökkenteni végül ennek az irodalomtörténeti nevezetességnek az értékét az is, hogy ami a Goncourtok és a Zola alkotásaiban igazán nagybecsü, csak igen csekély részben „új dolog”; a Goncourtok és Zola a realizmus három nagy Leotard-ja: Balzac, Stendhal és Flaubert fegyvereivel győztek; ezek után az igazi hódítók után ők már csak igen kevésbé tágíthatták az irodalmi igazság birodalmát; s az a terület, amelyet még meg akartak hódítani, tulesvén a természetalkotta határokon, nem eshetett hatalmukba, akármilyen kitartóan hadakoztak is érte.

Később Edmond de Goncourt maga is másképpen gondolkozott *Germinie Lacerteux* irodalomtörténeti jelentőségéről. A dolgoknak az az izekre szedése - írja 1879-ben, - melyet a társadalom alsó rétegének megfestésében Zola és ők alkalmaztak, csak bevezetése egy nehezebb munkának, amelyet még csak ezentul kell megcsinálni... és kezdetleges bevezetése, mert a nép asszonya vagy férfia nagyon egyszerű lény, akit könnyű jól megismerni és izekre szedni... a nehezebb munka az előkelő világ bonyolult lelkű férfiának és asszonyának irodalmi megalkotása volna... behatolni a tulfinomultság civilizáltjainak lényébe, megismerni ezek bonyolultságát, s kiragadni ebből a sok bonyolódottságból a lényegét... s a realizmusnak nem az a föladata, hogy kizáróan csak a visszataszítót írja meg, hanem hogy művészi írással megörökítse a szépet is, s igaz tükröt adjon a megfinomodott lelkű lényekről, persze nem képzelgések, hanem olyan lelkiismeretes tanulmány alapján, mint amilyennel ők a rutat vizsgálták.. a megfigyelések végtelen sorának egész tárháza kellene ehhez, a szemüvegen ellesett vonások ezrei, s az emberi dokumentumok nagy sokaságának egybegyűjtése, (a minőt később *Chérie* megírásakor gyűjtött össze, meglehetősen eredménytelenül, mert nyilvánvaló, hogy ez a könyve sikerült a legkevesebbé)... az irodalom fiataljai csakis ezen a téren arathatnak sikert s nem az irodalmi pocsolya talaján, ahol már épen eleget dolgoztak elődeik (tudniillik Zola és ők).

Igy írt 1879-ben, amikor már újra nagy tervek foglalkoztatták - a *Faustin* és *Chérie* tervei - s amikor már *Germinie Lacerteux*, mindennaposá lett sujetjével, meghaladott valaminek tünt

fel előtte. Mint Gianni, aki lenézte azt, amit mások, vagy ők már megcsináltak, aki szakadatlanul kutatott, s mindig az újat kereste, „ami még nem volt”, - újra tervelt, haláláig tervelt, hogy magasabbra ugorhasson, mint amily magasra ember valaha ugrott. Közben azonban, szinte elnézést kérve azért, hogy - a gyötrelmes munkától fáradtan, idegbajtól gyötörten, öregen, rossz lelkiállapotban - egy kissé belecsömörlött a nagyon is igazi igazságba s most, üdülésül, a képzelet világából merít: megírta a *Frères Zemganno*-t, ezt az „emlékezéssel vegyes álmod”, kísérletét „a költői realizmus terén”, legszebb és legigazabb regényét.

Az „érdemeik!” Bizonyynyal volt érdemük, amelyért megbecsülésre, sőt hódolatra tarthattak számat, de nem az, hogy hivek maradtak az irodalomhoz, hogy fölfedezték Japánt, hogy jó könyveket irtak a tizennyolcadik századról, s hogy bejegyezték nevüket a naturalizmus annáleseibe; mert ezek csak kis érdemek. Az igazi érdemük, a nagy érdemük az volt, hogy egy halom szép regénnyel gazdagították Franciaország szellemi kincstárát, mely közvagyona az egész emberiségnek.

Regényeiket nem ölte meg az, hogy - Gianni nógatására - nagyon is keresték az újat, *ami még nem volt*, hogy oda akartak ugrani, ahová az irodalom, természeténél fogva, nem hatolhat el, s hogy a naturalizmus olyan területekre csábította őket, ahol a kutatás épen nem az ő finom lelkőknek való volt. Mikor elvből, hajlandóságaik és izlésük ellenére, a rútat turkálták: akkor is poéták maradtak; álmodozók, mint Nello, és nagyratörők, mint Gianni. Nem ölte meg *Germinie Lacerteux*-t sem, hogy új ösvényt keresve, olyan utra léptek vele, amely zsákutcába visz. *Germinie Lacerteux* csakugyan az első, igazán naturalista regény. Izekre szedése egy egészen az öntudatlanságig egyszerű lénynek. Egy szegény cselédlányról szól, akiben megvolna minden jóra vezető hajlandóság s minden jóra való készség, aki azonban csak: asszonyi állat. Jó, mint egy kutya, de az asszonyiségben is csak állat. Ennél a (primitív lényeknél valóban gyakori) nagy nyomoruságánál és jókora öntudatlanságánál fogva, a gaz férfinak, aki kizsákmányolja, mindenre rávehető, vak eszközévé válik, s gyorsan gurul lefelé a sárba, a sáros halálba, hogy végül tetemét a közös sirba vessék. A történet éppen nem vonzó; a regény fakturája olyan, mintha ez a könyv a naturalista regény mintájául készült volna; tárgy, főalak, analízis, előadásmód: mind ama receptre emlékeztet, amelyet később Zola szignált. De a naturalizmus csak alapelvét, témáit és előadási módszerét tudta rákényszeríteni a Goncourtokra; temperamentumukat nem tudta megkötni s költői vénájukat nem tudta kiszáritani. Hiába tudóskodnak, a költő minduntalan fölülkerekedik bennök. Az olvasó egy női állat természetrajzát kezdi „tanulmányozni”, olykor megütődik egy-egy fölösleges vagy bántó részleten, de mikor végére ér a könyvnek, mintha egy nagyon szomorú románcot olvasott volna; románcot, melynek kis meséje nemcsak gondolkodóba ejti, hanem szinte merengővé teszi, románcot, mely egy idegen, zord világról szól és azért mégis megkapja, megrendíti és megborzongatja a más világból való olvasót. És csak ekkor tudja meg, hogy már régóta a könyv hatása alatt állott, s hogy ez a hatás egyre fokozódott, mert olvasás közben valahonnan mind jobban és jobban érezte a tragikum hideg levegőáramlatát, nem azért a tragikumét, melynek forrása az egyéni elhatározás, a lehető legszabadabb akarat, hanem azért a sokkal hatalmasabb tragikumét, amelyet először az antik sorstragédiák reveláltak, fenségesen komor képeket adva arról, hogy milyen vadul rázott porszem az ember azokban a gigási harcokban, melyeket az istenek vivnak meg a földön, az istenek, vagy más szóval: az emberben és az ember körül lévő titokzatos erők.

Sok olvasó lehet, aki szeretné, ha kitörölhetne *Germinie Lacerteux*-ből néhány sort, egy-egy rövid fejezetet, egypár henye leíró részletet, - aminél semmisem könnyebb; lehetnek, de már jóval kevesebben, akik *Germinie* történetében nem találják meg a tragikumot; akadhat olyan olvasó is, aki tagadja, hogy ez a regény, minden naturalizmusának ellenére, voltaképpen költemény. De nem képzelhető olyan olvasó, aki csodálattal ne adózzék az erős lelki

Varandeuil kisasszony rajzának. Ha *Germinie Lacerteux*-ben nem volna semmi egyéb: maga ez a rembrandti erejű portrait megóvná a kora feledéstől a Goncourtok nevét.

Bizonyára sokkal szerencsésebben választották meg a tárgyat, amikor *Soeur Philomène*-t írták meg. Ez a téma rájuk várt. Egy apáca barátságot köt a kórház egyik segédorvosával. Kölcsonösen segítségére vannak egymásnak munkájokban; az orvos elbeszélget vele arról, hogy mi történik „odakünn”, és Filoména testvér elmerengve hallgatja. Eltitkolja, hogy sajnálni kezdi teljes lemondását, és nem is sejtí, hogy valami vágyódást érez. Barniert is érdekli Filoména testvér, s mikor az orvosnövendékek az ápoló apácákat teszik élcelgetésük céltáblájává, kikel ellenük, az érzésnek azzal a sajtáságos formájú megnyilatkozásával, amelyből Flers és Caillavet, a *Les sentiers de la vertu* szerzői, a mai idők egyik legnagyobb szinpadi sikerét csiholták ki. Filoména testvér nem tud erről; szeretné egészen megtéríteni Barniert, aki még legkevésbé istentelen egész környezetében, s úgy beszél az orvossal, akiben nem elég erős a hit, mint a betegeivel. Nem is gyanítja, hogy kísértésbe eshetik: elkárhozni vele; csak arra gondol, hogy ő talán megmentheti ennek az embernek az üdvösségét. E célból jó cselekedeteinek segítő társává teszi; elküldözgeti szegényeihez, s imádkozik érte. Egy kis közösségük még inkább összefüzi őket: a kórházban meghal egy asszony, akinek az árvájáról az apáca és az orvos fognak gondoskodni. Még ekkor se sejtik, hogy szeretik egymást. De új beteget hoznak a kórházba: egy nyomorult asszonyi teremtést, akit valaha Barnier csábitott el. A beteget Barniernek kell megoperálnia. Az elzüllött Romaine emlékei s a szeretettel vegyes részvét, melyet Barnier a szerencsétlen teremtés iránt tanusít, fölébresztik az apáca féltékenységét. Most már megtudja, hogy szereti Barniert; lelkifurdalás és aggodalom fogja el. Romaine meghal. Barnier, akiben föltámadt a mult, bánatában ivásnak adja magát. Az ittasság egy pillanatában kitör belőle, amit az apáca iránt érez; ez fölháborodva löki el magától a részeg embert. Barnier, aki Romaine halálával magamagát vádolja, s akit új és reménytelen szerelme lázassá, kétségbeesetté tesz, megöli magát. Egy boncolás után szándékosan szurja meg magát a késével. Ki van terítve; egy barátja virraszt mellette. A virrasztó elszunnyad; kábultságában úgy rémlik neki, mintha egy fehér alak jelennék meg a szobában... a fehér alak letérdel és imádkozik. És reggel a virrasztó nem találja meg azt a hajfürtöt, amelyet azért vágott le, hogy barátja édes anyjának elvigye az utolsó emléket.

Ebben a regényben érvényesül leginkább a Goncourtoknak az a jellemző tulajdonsága, mely a naturalizmus többi rajongójától annyira megkülönbözteti őket: az érzések nőies gyöngédsége, s a gyöngéd érzések elemzésében megnyilvánuló, csupa érzékenységre és csodálatosan fejlett idegrendszerre való rendkívüli finomság. De megtaláljuk ezt a tulajdonságot többi regényeiben is. *Charles Demailly*-t és *Renée Maupérin*-t olvasták vagy olvasni fogják mindazok, akik ismerni akarják az újabb regényirodalomnak legalább a leghiresebb, legtöbbet emlegetett alkotásait. Ezek a regények legjobb munkáik közé tartoznak. De nincs olyan gyöngé, olyan kevésbé sikerült munkájuk, amelyből ki ne tűnnék megfigyelésük gazdagsága, emberismeretük mélysége és irnitudásuk virtuóztatása.

Talán egy kissé visszaéltek ezzel a virtuóztatással. Talán többet akartak festeni, paletta nélkül, mint a mennyit tollal lehet; talán néha a természetesség rovására keresték a formát és a színeket - ha igen, nagy gyötrelmekkel, folytonos verejtékezéssel adóztak azért a szenvedelmükért, hogy mesterségükben folyton a lehetetlent próbálták, hogy mindig a legnehezebben kivihetőt sóvárogták, s hogy, mint Gianni és Nello, „olyan magasra akartak ugrani, amilyen magasra ember nem ugrott soha”. (Milyen fizikai szenvedésükbe került az alkotás, többször elmondják *Napló*-jukban.) Talán abban is van valami igazság, hogy nagyon is átadták magukat érzékenységüknek, s alkotó hevüknek nem váltak mindig uraivá: a tökéletesség, a melyért vívódtak, nem adatott meg nekik. De lázas „gyakorlataik” közben annyi művészt produkáltak, hogy a „modern olimpiai játékok évkönyveiben” méltán került nevök a leghiresebb nevek mellé, abba a sorba, melyet „a nagy Leotard” kezd meg.

DAUDET.

Az ötvenes évek közepén, valamelyik februári napon, egy közellátó, fázékony, éhes fiatal ember érkezett Párisba, félénken szorongatva zsebében az utolsó két frankját. Tizenhat éves volt; Nimes-ből jött, a „dallal telt mezők” vidékéről; az irodalomnak és az irodalomból akart élni. A pályaudvaron a bátyja várta s gyalog mentek a Quartier Latin felé; a fiatalabbik testvér podgyászát egy hordár targoncán vitte utánuk. Az idősebbik testvér bár öcsce szemében gazdagnak tünt fel, a kocsi fényűzését még nem engedhette meg magának. Titkári állást töltött be egy öreg ur mellett, aki az emlékiratait mondta tollba neki s e munkájáért hetvenöt frank havi fizetést kapott az öreg urtól. Ebből a hetvenöt frankból szándékoztak megélni addig, amíg a szerencse az ifjabbikra is rámosolyog. A szerencse azonban jó sokáig váratott magára. A lányos arcú fiatalabbik testvér hónapokon át dologtalanul kóborolt az *Odéon* körül; az egyetlen foglalkozása az volt, hogy a híres embereket leste. Verseit és cikkeit az ujságok nem közölték. Egyszer egy tizedrangu ujság megkönyörült rajta s egy cikkét elfogadta. De Orsini éppen akkor hajította el bombáját; a megbízhatatlan hirlapokat üldözni kezdték, a tizedrangu ujság megjelenését örökre eltiltották, s a cikk nem jelenhetett meg. E katasztrófa után vagy két évig az álmodozásnak és a henyélésnek élt; egyik kávéházból a másikba csatangolt s páratlanul hűséges közönsége volt a Gambetta kávéházi orációinak. Közben egy verskötetet állított össze. *Amoureuxes* címen. Házalni kezdett vele, sorra járta az összes kiadókat, de akárhányszor jelent meg, akármelyik kiadónál, csodálatosképpen mindenütt s mindig ugyanazt a feleletet kapta: „Az ur nincs itthon.” Végre véletlenül megismerkedett egy obskurus kiadóval, akinek megtetszett a cím s a verskötet megjelent. Ettől fogva az ujságok is közölni kezdték a cikkeit és apró elbeszéléseit; bejutott a *Figaro*-hoz s az *Odéon* előadta egy egyfelvonásosát. Az első szinpadai siker híre Algériában érte utól, mert a bohém-élet megrendítette egészségét s már huszonkét éves korában hozzá kellett látnia, hogy a gyógyulást keresse.

Most már nagy kedvvel folytatta irodalmi munkálkodását, de e nagy kedvnek meg nem felelő eredménnyel, s fölötte váltakozó sikerrel. Második szinművét kifütyülték, apró elbeszéléseinek rendkívüli értékét csak kevesen vették észre. És a siker csak akkor szegődött hozzá állandó kísérettül, mikor megírta első regényét s ez a regény a francia akadémia feltünően hangzó dicséretét szerezte meg neki.

Időközben bátyja, a titkár, szintén az irodalomra adta magát s ez a gyakorlati érzékkel megáldott ember sokkal hamarabb szerzett magának „pozíció”-t, mint öcsce, az álmodozó. A hirlapírás terén nagyobb polcra jutott s az irodalomban is gyorsabban tett szert „név”-re. Ujságcikkeit mindenütt szívesen fogadták, szindarabjait sikerrel adták elő, regényei hamar találtak kiadót és olvasóközönséget. Ügyes, elmés, szórakoztató, elmeélre és tanultságra valló munkái meg is érdemelték a közönség figyelmét. De a sors csak hamarabb kedvezett neki, mint öcscsének, s ha emezt megvárakoztatta, kettőjük közül mégis csak az idősebb testvér huzta a rövidebbet. Gyorsan tett szert a közepes sikerre, de aztán örökre ott rekedt azon a pozíción, ahová hamarosan jutott el; a fiatalabbik testvér ellenben, miután sokáig küzdött a balszerencséivel és nem egy szűk esztendőt bőjtölt át, olyan sikereket ért meg, aminőket a végzet csak a kiválasztottak számára tartogat. Erneste Daudet megmaradt a francia irodalom egyszerű munkásának, a sok ezer egyikének: Alphonse Daudet nevének pedig szárnyára vette a világot átjáró hir. Az öregebbik testvér mindig: Erneste Daudet maradt; megtartotta keresztnevét, mint jelzőt és pedig mint kicsinyítő jelzőt: mert *Fromont* óta maga a vezetéknév, a Daudet név, csak így röviden, a fiatalabbik testvért jelenti. És Larousse legkisebbik zsebszótára, mely a vésővel dolgozó Klió szófukarságával jegyzi fel a tudnivalók közül a legszükségesebbet, nem említi Erneste Daudet-t, de tud róla, hogy: Alphonse Daudet, francia

regényíró, Nimes városában született 1840-ben. Ez a két sornyi figyelem magában foglalja, ha nem is fejezi ki, annak elismerését, hogy az ujkori francia regényírók közül alig ketten-hárman tettek kortársaikra oly nagy s talán senki se olyan általános hatást, amelyet Alphonse Daudet, s hogy ez a siker, amilyen kivételes, olyan megérdemelt volt. Minek tulajdonítható ez az oly sokáig hiába várt, de aztán annál gazdagabb kárpótlással érkezett, kivételes és megérdemelt siker? Mi magyarázza meg Daudet kései, de szinte páratlanul messze terjedő hatását? Minő tulajdonságok erejénél fogva küzdötte fel magát a megpróbáltatások sebesültje az irodalmi verseny koszorusai közé? Mi az írásaiban, ami végre is megragadta az olvasók százazeit, s mi az, ami okos, ügyes, elmés bátyja munkáiból hiányzik? Amíg írásait csupán a bátyja munkáival hasonlítjuk össze: ezekre a kérdésekre könnyű felelni. Elég általánosságban annyit mondani, hogy: Alphonse Daudet költő volt, a bátyja pedig csak jó író-mesterember, amilyen akad száz meg száz; vagy így distingválni: Erneste Daudet: a jó író-munkás, akiből nem hiányzik se a tartalmasság, se az érdekesség, csak a kiváló egyéniség, Alphonse Daudet pedig: a zseni. De ha Alphonse Daudet-t a francia regényirodalom korifeusaival hasonlítjuk össze, ha hatását emezek sikereihez mérjük: a feleletet már nem üthetjük el ily rövidesen.

Olyan általános tetszés, amilyen Daudet-nak, a többi nagy francia regényírónak nem jutott osztályrészül. Balzac és Flaubert nagy hatást tettek kortársaiknak nem tudni hány százalékára, elhatoltak távolosó régiókba, és sikerük egyre növekszik; de az olvasóközönség zömét soha se tudták elhódítani a léhaságok íróitól. Stendhal és a Goncourt-okat mindig csak a legműveltebbek kisebbsége fogja értékelni. Zola az olvasóknak olyan tömegét izgatta fel, mint előtte senki, de munkássága majdnem ugyanannyi gyűlölettel találkozott, mint amennyi méltánylással. A hatás általánossága dolgában csak Guy de Maupassant vetekedhetik Daudet-val, de Daudet több szívet hódított meg, mint Maupassant. Daudet mindenkit elragadott. A legfinnyásabbakat épp úgy, mint a naivakat. A művésziért rajongókat éppen annyira, amennyire azokat a gyermeteg lelkeket, akik az olvasmányban csak a szórakozás vagy az elérzékenyülés szerét keresik. A külföldet, ahol a legjelesebb franciákra is elfogult ítélet vagy hüvös bírálat várakozott, Daudet diadallal járta be. Elmondhatni, hogy Daudet meghódította az egész világot.

Pedig irodalomtörténeti jelentősége nem oly nagy, írói egyénisége nem oly eredeti, mint azoké, akiket említettünk. A többiek mind új ösvényeket nyitottak; gondolkodásunk, képzeletünk, érzésvilágunk számára új területeket fedeztek fel. Daudet a régi nyomokon járt s csak egy zsenivel gazdagította a francia irodalmat. Azért írói egyénisége nem határozható meg oly kevés szóval, mint a többieké. Hogy miben állott Balzacnak, Stendhalnak, Flaubertnek, a Goncourtoknak, Zolának és Maupassantnak az eredetisége, hogy melyek az itt felsoroltaknak ama tulajdonságaik, amelyek megkülönböztetik őket mindenkitől: néhány szóval el lehet mondani. Daudetnek az egyénisége nem rajzolható meg ily könnyedén; neki nincs olyan tulajdonsága, amely csakis az övé.

Hogy az imént fölvetett kérdésekre szabatos feleletet adhassunk: még egy nehézséggel kell számot vetnünk. Daudet kivételes népszerűségét *Fromont* és *Jack* alapították meg. Ezek a regények nem tökéletes munkák, talán nem is legelső rangú alkotások. Mind a kettőn nagyon érezhető Dickens és Flaubert hatása. De *Fromont* nem vetekedhetik *Bovaryné*-vel. Mind a kettő erkölcsrajz: valóságos tanulmány a kicsinyes viszonyokkal bajlódó polgáremberek életéről. Csakhogy *Fromont*-ban a jellemrajz nem oly megdöbbenően igaz, nem oly minuciózusan finom s kivált nem oly mélyreható, mint *Bovaryné*-ban, hogy Flaubertnek ama sajátos művészetéről, amelynek erejénél fogva néha egy pár szóval nagy perspektivákat nyit és egész horizontokat világít meg, ne is beszéljünk. A mese *Fromont*-ban inkább a szórakoztatás célját, mint az igazságot szolgálja; az alakok színesek, de inkább csak a külsőségeikkel hozakodnak elő. Risler olyan Bovary, aki már színpadra termett; aki a szerencsétlenségben „átalakul”; aki sokáig kicsinyes, de alkalomadtán fenségessé válik. *Fromont*-ban a tárgy se

egységes; az alap-problémának természetes kifejtését előbb késlelteti, majd zavarja, akadályozza, megmáskítja az előbbi nyomon követő második probléma: a kereskedelmi becsület problémája. Egészben *Fromont* inkább finom és érdekes, mint hatalmas munka. Ha mégis sokkal általánosabban tetszett, mint *Bovaryné*: ezt nem tulajdoníthatjuk a *Fromont*-ban is bőven található artisztikus jelességeknek. Delobelle alakjának, mely Dickens figuráira emlékeztet, vagy Désirée-nek, akinek költői alakját Daudet már a maga ecsetével s a szivárványtól ellesett végtelenül finom színekkel festi, hanem annak, hogy Daudet *Fromont*-ban kibékíti a hétköznapi morált, tartózkodik a szerelmi élet rejtjelmeinek az érintésétől, kigyomlálja megfigyeléseiből az élet brutalitásait, s mint igazságosztó azok álláspontjára helyezkedik, akik az emberekben csak angyalokat vagy ördögöket látnak.

Jack se kifogástalan kompozíció. Gazdag gyönyörű részletekben; Dargenton alakja bármely mesterhez méltó - *Jack* anyjának alakja már kissé felszínesen rajzolt - de az első résznek akaratlanul *Nickleby*-ből kölcsönzött milieuje itt nem hat az igazság erejével. Az elképzelhetetlen igazgató elképzelhetetlen gimnáziumában karrikaturákat találunk, melyeknek külsőségein meglátszik az angol eredet. És *Jack* aligha tett volna olyan nagy hatást, ha azokhoz, akiket a regény gyönyörű részletei megkaptak, nem csatlakoznak mások, még többen, akiknek jól esett elérzékenyedni az üldözött ártatlanság sorsán, akiknek a sirás is „multság”, élvezet.

Alphonse Daudetban több az érzelmesség s különösen több a szabadon bugyogó, könnyen kiáradó érzelmesség, mint a nagy francia regényírók bármelyikében. De érzelmessége nem homályosítja el látását s megindultságát szelid, finom, kedves ironia követi nyomon, amely ironia kellemesen ringatja át az olvasót a meghatottságból egy másik, az előbbivel szinte ellentétes szenzációba. Azonkívül Daudet, mint az érzelmesebb emberek általában, vig is tud lenni. Szereti a tréfát s ért a tréfáláshoz; a délvidékinek ez a vonása megmaradt benne. Hogy több benne a kedély, mint az egész újabb francia irodalomban, tanu rá: *Tartarin*: s hogy több érzeke van a humor, az érzelmességből fakadó nemesebb vidámság iránt is, mint amennyit a franciákban rendszeren találunk, annak számtalan kis elbeszélése, regényalakjainak egész sokasága s nagyobb műveinek akárhány részlete fényes bizonyosságai. Megvan benne, ami csaknem az egész francia irodalomból hiányzik, s kétségtelen, hogy lelki rokonságra közelebb áll Dickenshez, mint franciául író nagy vetélytársaihoz, akiknek irodalmi elveit magáévá tette, akikkel egy célra tört és egy ösvényen haladt.

Ez bőségesen megmagyarázza kivételes népszerűségét. Azoknak az olvasóknak, akik az olvasmányban főképpen az elérzékenyítő és a felvidítő elemet keresik, - akiknél a történetben az a fő, hogy „jól végződjék”, vagyis, hogy a szerző, miután alaposan megindította, összefacsargatta, agyon ijesztgette szívünket, miután egy párszor jól megnevettetett és jól megríkatott, a mindnyájunkban élő boldogulási ösztön szerint mérje ki alakjai számára az „igazságot” s a maga világában a gondviselést pótolja, amit a való világban az élet rendszeren elmulaszt, - azoknak az olvasóknak, akik a regényt aszerint értékelik, amint több vagy kevesebb, és jobb vagy kevésbé jólelkű alakok szerepelnek benne, akik nem bocsátják meg az íróknak, ha annyi rossz embert szerepeltet, mint amennyit az élet produkál, - azoknak az olvasóknak végül, akiknek esztetikai elve mindössze annyi, hogy: az élet csunya oldalairól pedig a regényben ne legyen szó, mert hiszen éppen ezek elől menekül az ember a könyvek közé, - azoknak az olvasóknak, akik a regényalakoktól főképpen idealizmust, az írótól pedig mindenekfelett illendőséget várnak: gyönyörködniök kellett *Fromont*, *Jack* és *A nábob* hol elérzékenyítő, hol felvidítő, a szívet jól megdolgoztató, érdekes és illetlenségekkel be nem mocskolt meséjében. A nem komplikált lelküeket, a tisztákat, a fiatalokat, - ha ez utóbbiak nem is éppen tiszták, de még a jövőnek, reményeiknek, tehát bizonyos idealizmusnak élnek - az egyszerűeket, s azokat, akik idősebb korukban is gyermekek maradnak, szóval mindazokat, akik a könyvekben leginkább azt keresik, amivel az élet többnyire adós marad: Daudetnak könnyű volt meghódítania. És ez a sokaság hiven kitartott mellette *Numa Roumestan*, *Sapho*,

a *Királyok a száműzetésben*, az *Evangelista nő*, a *Halhatatlan*, stb. megjelenésének idején is, bár e későbbi munkáiban Daudet már kevésbé tartotta számon a nagyközönség sokféle érzékenységét s bár e regények egyike-másika - *Sapho* például - a benne felhalmozódott keserűséggel és váratlan szókimondásával megkockáztatta azt, hogy a szerző könnyen elveszitheti a sokaság kegyét.

De mivel nyerte meg Daudet azokat, a kik már nehezebben elégíthetők ki, a válogatósakat, akik más nézőpontból ítélnék, akik munkáiban főképpen az életigazságot és a művészetet keresték, a komplikáltabb lelküeket, akik Daudet-t más nagyokkal hasonlították össze?

Mindenekelőtt: írásművészetével. Sokáig tartott, míg ennek elismerését kivivhatta. *Fromont* megjelenése idején még nagy nyelvbéli helytelenségeket, hibákat vetettek a szemére. De aztán észre kellett venni, hogy ez az író, akit délvidéki szabadosságaiért egy párszor közepes bírálók leckéztettek, mestere a szavakkal való megelevenítés művészetének, a szófüzés egy bizonyos fokon túl éppen nem egyszerű, szép játékának. Észre kellett venni, hogy e tekintetben is egészen sajátos intuiciónak lakik benne. Hogy olyan szavakat talál, amelyek mélyen bevilágítanak egy-egy alak lelkébe, s olyanokat, melyek az olvasónak emlékezetébe vésik valamely cselekvés egyes jeleneteit. Zsenijének ezzel a feltűnő vonásával vivta ki, hogy, miután *Fromont* és *Jack* kiemelték az ismeretlenségéből, nemsokára „az irodalomban is” általánosan elismerték. Bajos lett volna tovább is lekicsinyelni, mert nyilvánvalóvá lett, hogy írásművészet dolgában sok nagy riválisát tulszárnyalja. És jegyezzük meg itt, hogy az a rettenetes betegség, mely harminc esztendőnél tovább rágódott életének fáján, s mely nemcsak testét örölte meg, hanem végezetül lelkére is rásulyosodott, - megtámadta ugyan tehetségét, olyanmódon, hogy utolsó éveiben keletkezett munkái erőtlenség és fáradtság nyomait viselik magukon, de írásművészte, adományainak e legfeltűnőbbje, végig nem lankadt, nemsokára hogy nem lankadt, ellenkezőleg annyira tulfinomodott, mint néha haldokló szivbajosoknál látni, hogy náluk az öt érzék valamelyike annyira kiélesedik, amennyire ez az egészséges embernél nem tapasztalható. Érdekes képet ad erről a rendkívüli írásművészetéről *A három csöndes mise* című karácsonyi meséje, melyben a szavak ritmusa valami stilszerűen misztikus, és mégis élénk melódiával kíséri a misztikus és egyszersmind tréfásan hangulatos, álomszerű mesét. Ez az írásművészet már félig zene; a mint leírásaiban, kivált ha szülőföldjéről, a Provence-ról van szó, Daudet nemcsak íróművész, hanem egy kissé festő is.

A másik írói erénye, amelyet végre is észre kellett venni: előadásának kedvessége, mondhatni: bájosága. Miben állott s honnan eredt ez a megnyerő és ritka tulajdonság? Erre a kérdésre a leghamarább úgy adhatjuk meg a feleletet, ha arra utalunk, hogy ez a sajátság hol tűnt fel legelőször. Apró elbeszéléseiben, amelyeknek nagy részét még fiatalkorában írta meg, s amelyeket később *Contes du lundi*, *Lettres de mon moulin*, *Le Petit Chose*, *Les Femmes d'artistes* stb. címen adott ki. Ezekben a kis elbeszélésekben legelőször a fiatal álmodozó, a költő szólalt meg. Az álmodozó, aki szinte fél a valóságtól, aki csupa érzékenység, aki kicsinységek miatt szenved és kicsinységekben tud gyönyörködni, aki megsiratja gyermekjátékait, és hosszasan bucsuzik a szülőföldtől, melyet elhagyott, attól a kis világtól, melynek fölfedezője és királya volt. A költő, akinek érzékenysége oly nagy, mint a gyermekeké, s akinek, mert maga is tud sirni, megvan az az adománya, hogy meg tudja rikatni az embereket s gyermekességeivel kövér, meleg könyecskéket csal ki a szemükből. És ez a poéta, akit ismeretlensége, a sorssal küzködése, éveken át tétlenségre, henyélésre, ácsorgásra, szemlélődésre kárhoztatott, mikor irni kezd, mikor már megírhatja, ami foglalkoztatja: csak azt írja meg, amit látott, a Provence-ot, Algériát, Páris bohémvilágát, a kicsinyes embereket, akik között él, a furcsa szalónokat, ahova bekukkanhatott, mert úgy találja, hogy amit az ember lát, érdekesebb, mint amit kitalálhat, amit csak elképzeli. Észreveszi milyen furcsa állatjai vannak a jóistennek, - hogy az élet mulatságos látvány, - hogy minden emberben bolondos ellentétek rejtőznek, - hogy semmi se oly megkapó, mint az a játék, amelyet az élet és a halál játszanak

az emberrel, olyan dolgokat találva ki számunkra, amelyek mindig meglepnek, s hol megnevettetnek, hol megindítanak. Az, amit lát, nem sorvasztja el benne az álmodozót. A sok megfigyelés után is megmarad költőnek, aki, mialatt hiven írja le, amit látott, közben nem rejti el megindulását; s mert nem titkolja el érzéseit, hangulatokat kelt az olvasóban is. De egyszersmind megőrzi tisztánlátását; nem talál ki semmit, csak azt írja meg, amit a maga szemével látott, ami ő benne magában visszhangot keltett; nem eszel ki történeteket, amelyek meghatóaknak tűnhetnek fel, de csak az olvasó elérékenyítését célozzák; ellenkezőleg, ha olyat ír le, ami őt magát is elérékenyítette, élénk szeme fölfedezi a megható jelenséget környező élet derüs momentumait, iróniája ellenőrzi a tragikumba belekukkanó furcsaságokat, tetten éri a legszomorubb dolgok közelében is ott rejtőzködő humort, s valami veleszületett könnyedséggel suhan át a megilletődésből a szeliden csipős tréfálózásba, oly sebesen ragadva magával az olvasót az egyik hangulatból a másik hangulatba, mint ahogy' egy könnyű ekipázs hajtat el a temető széle mellett, városokon, falvakon, völgyeken keresztül, a mezőkön, a körutakon és a cigánysoron át.

És nagy munkáiban ugyanaz, aki apró elbeszéléseiben. Tagadhatatlan, hogy nagy munkái nem olyan tökéletesek, mint apróságai. A nagy ideák nem igen csábitották; nem voltak világ-reformáló eszméi, gondolkozása mindvégig fölötté konzervatív maradt, s csak a maga körének kisebb-nagyobb dolgai foglalkoztatták, a világnak az a része, mely ezen kívül esett, nem igen érdekelte. Iratainak összességéből, de kivált egyik-másik regényének alapeszméjéből azt lehet következtetni, hogy az ismeretek világában meglehetősen tájékozatlan volt, s hogy az őt közelebbről nem érdeklő dolgokról naivan, felületesen gondolkozott. Valószínű, hogy nem sokkal több „ideá”-ja volt, mint amennyi egy provence-i troubadour-nak. De ha e tekintetben gazdagabb: ennek aligha látta volna hasznát. A nagy ideák kifejtéséhez ereje elégtelennek bizonyult volna. A kompozíció, az arányos fölépítés, a logikus elrendezés művészete sohase volt erős oldala; a művészi oekonomiát nem tudta megtanulni, akárhány regényéből még az egységesség is hiányzik; vannak munkái, amelyek tulajdonképpen hangulat-képek, amelyek egyes fejezetei között jóformán csak az alakok vissza-visszatérése alkotja meg az összefüggést. Tehetségének ebből a fogyatékából ered, hogy nagy munkái éppen nem egyenlő értékűek; hogy van regénye, amelyik csupa gyönyörűség, s van, amelyik csupán néhány fényes lapjával különbözik a regényirodalom középszerű termékeitől. Innen ered, hogy java regényeiben is itt-ott bántó vázlatosságra bukkanunk; az író néhány színes, eleven fejezetben fölkelte az olvasó érdeklődését valami iránt, s azt, ami iránt az olvasó most már a leginkább érdeklődne, a továbbiakban csak egy pár szóval intézi el s a fölkelte érdeklődés kielégítése helyett más csapásra tér át. Néhol egy regény helyett két-három regényt ad, melyek közül legalább egy befejezetlen marad; néhol meséjének éppen a fő jeleneteit nagyolja el. Innen ered végül, hogy több regényében van - s nem egy - néha ragyogó, néha gyöngébb fejezet, amelyik, ha jó, ha rossz, de nem tartozik a tárgyhoz. Utolsó regényei színben is halványabbak, mint az elsők; kevesebb bennök az elevenség, de ez már a kifejlődött betegség árnyéka. Daudet azok közé az írók közé tartozik, akik munkájukkal a legjobban megdolgoztatták az idegeiket; az utolsó stádiumba jutott idegbajnak tehát nyomot kellett hagynia az írásain is.

De a leggyöngébb regényében is vannak ragyogó lapok, és nagy munkái gazdagság dolgában nem állanak novellái mögött. Itt is, ott is ugyanaz az erő nyilatkozik meg: egy senki másra nem hasonlító elbeszélő, aki izról-izre költő. Itt is, ott is csupa becses megfigyelést kapunk, amelyeket egy nagyon izgékony képzeletű, finom érzéseknek élő poéta ad elő, a legtökéletesebb írásművészettel. Az a mindig munkás képzelet, mely a köznapi jelenségekben is divinálja a költői vonást, s az az aeol-hárfaszzerűen finom érzékenység, mely a legcsekélyebb benyomásra is megremeg, ritkán jár együtt magasfoku éleslátással. Daudetban együtt vannak ezek a tulajdonságok, s talán Jules Lemaitre⁴ világítja meg legjobban ezt az új eszméssel nem

⁴ Jules Lemaitre: Les Contemporains. Deûxième série. Paris, Lecène et Oudin, 1886.

hivalkodó, és mégis eredeti, pár szóval nem könnyen jellemezhető írói egyéniséget, mikor azt mondja: Daudet-t nem egy bizonyos tehetségnek rendkívül kifejlődöttsége különbözteti meg a rangban hozzá hasonlóktól, hanem különböző, szinte ellentétes tehetségeknek összetalálkozása, és az, hogy ezek az együtt ritkán jelentkező tehetségek mind igen nagy mértékben vannak meg benne. Mindenesetre a ritkább jelenségek egyike, hogy aki csupa képzelet, érzés, ötlet és hangulat, e tehetségeivel sohase szolgált egyebet, csak: a valóság folytonos figyelésével koronkint megpillantható egyetemes örök igazságot.

ZOLA.

I.

Azoknak, akik mostanában immár közel jutottak életük ötvenedik évéhez, vagy ezt meghaladták, megadatott valami, amit más idők vénei talán soha se sorolhattak a tapasztalataik közé. Megadatott nekik az a különös élmény, hogy már mindent meglátó, értő szemmel, a felnőtt ember megfigyelő képességével nézhették végig egy csodálatos írói pályafutásnak a nadirtól a zenitig hovatovább gyorsuló iramban haladását s hirtelen megszűntét, egy példátlanul munkás és küzdelmes - a művelt világot egyre jobban érdeklő, izgató s olykor lázba ejtő - életnek egész lezajlását, egy sikerekben kivételesen gazdag, a közvetlen hatást tekintve meg lehetőségesen páratlan, a maga érdekességében egyetlen írói sorsnak egész leforgását, egy hatalmas akaratu és hegyeket mozgató erejű embernek a nagy sokasággal szemben való egész győzelmes harcát, egy tapogatózva és bukdácsolva meginduló írónak a világhirhez, a köztisztelethez, a legkevésbé vitatható dicsőséghez, az általános megbotránkozástól az általános elismertséghez vezető egész viszontagságos utját, egy éhenkórász ujságirónak a titánok módjára csatázó forradalmárrá való átváltozását s ennek a forradalmárnak jelentőségben egyre nagyobb összes csatáit, összes diadalait.

Ez a csodálatos írói szereplés visszahelyezte jogaiba a meteorfutásról szóló, többnyire ok nélkül emlegetett, nagyon is elhasznált és ezért hitelét veszített hasonlatot. Attól fogva, hogy Zolának a szereplése megkezdődött, addig az időpontig, amikor Zola beköltözött a Pantheonba, nem egészen harminc esztendő folyt le. Harminc esztendő bizonyára nagy idő az egyes ember életében, de a gondolatok világában harminc esztendő csak egy pillanat. És ha azt az óriási hatást és ellenhatást, azt a temérdek elváltozást, azt a nagy átalakulást tekintjük, amelyek a Zola pályafutása nyomán keletkeztek, ha körülnézünk azon a nagy területen, ahol ez a pályafutás nyomot hagyott, alig tudjuk elhinni, hogy mindez nem egészen harminc esztendő alatt történt. Hol vannak a romantikusok?! Hol a tavalyi hó?! Az az iskola, amely ellen ez a forradalmár sikra szállott, már régesrég az irodalomtörténeté. És az irodalomtörténeté immár az az iskola is, amelyet a forradalmár alapított; az alapító még megérte, hogy az új irodalom, amely éppen az ő akadémiajából került ki, végrehajtotta az elhagyott iskolával a nagy leszámolást. Hol van ma már a naturalizmus? Hol a tavalyi hó? A naturalizmus, miután megtette a maga rengeteg hatását, miután egy keveset ártott és nagyon sokat használt, új irányoknak, új törekvéseknek adta át a vezető szerepet; és alapítója, bár az aggkort nem érthette meg, jóval túlélte magát az iskolát. Fiatal írók, akik itt kezdték, újabb irányokból még újabb irányokba kalandoztak azóta; és volt a mesternek olyan tanítványa is, aki az iskola elszánt harcosaként kezdte, majd kivált az iskolából, szakított minden iskolával s azóta már jó régen átköltözött a halhatatlanságba. De ettől a Guy de Maupassant-tól kezdve a legeslegújabb írókig - és nemcsak a franciákat kell számitanunk, hanem a más nemzetbelieket is - alig akad egy-kettő, aki egyet-mást ne köszönhetne, ha nem magának a naturalizmusnak, legalább a naturalizmus egyik-másik üdvös hatásának; és maga az alapító, amikor túlélte az iskoláját, egyéniségének a nagyságával már régen fölbe nőtt minden iskolának, a magáénak is.

Még bámulatosabbnak tünik fel, hogy ez a nagy átváltozás nem egészen harminc esztendő alatt történt, ha azokat a küzdelmeket tekintjük, amelyekből ez a forradalmár győztesen került ki. Micsoda megbotránkozással találkozott az újító első föllépése! Milyen nagy ellenhatást, milyen általános resszenzust keltettek fel további kísérletei! Milyen nagy sokaságokat és milyen nagy egyéniségeket talált szemben magával a hosszantartó, folytonos harcban, az örökös csatározásban! Mennyi konvenciót kezdett ki, hány megszokott gondolatot, érzést seb-

zett meg, mily vakmerően hívta ki maga ellen a közizlés felháborodását! Nem kimélt semmit, amiben nem hitt; nem volt mérsékelt; nem ismerte fel az előítéletekben felhalmozott erőt; nem alkudott meg semmivel, még a filozofikus kételkedés józan intelmeivel sem. Fanatikus volt, mint azok, akiket megtámadott; örömét találta a harcban; olyannyira hitt a maga igazában, olyannyira nem tekintett ezen kívül semmi más, elképzelhető igazságra, s olyannyira az élet örömét találta a küzdelemben, hogy megtámadott megdönthetetlen igazságokat is, amelyek az ő igazánál erősebbek, de nem tartoztak az ő igazságai közé. Azért szenvedélyesebb viták talán soha se hangzottak el irodalmi tárgyról, mint az ő könyveiről. De nagy egyénisége és hatalmas aktivitása egyre több ellenséget fegyverzett le. Milyen kis tábor volt körülötte akkor, mikor a *Bien public* szerkesztősége, az olvasóközönség felzudulása következtében az *Assomoir* folytatásának közlését egyszerűen megszüntette! És mikor meghalt, már nem igen akadt, aki írói egyéniségének a nagyságát letagadni igyekezett volna; temetésén ugyanaz az Anatole France tartotta a legszebb beszédet, aki valaha a legkitartóbban és a legtöbb tehetséggel gunyolta.

De mikorára lefegyverezte ellenesei legnagyobb részét: mily sikerek voltak már mögötte! Könyveit minden művelt nyelvre lefordították, a világ minden tájkán olvasták, olyan példányszámban, aminőről előbb a könyvkereskedők nem is álmodtak, és hatása a munkássága nyomán világszerte jelentkező irodalomra ekkor már olyan nyilvánvaló, olyan szemmel látható és olyan mélyreható volt, aminővel élő író talán soha se dicsekedhetett. Nem egészen harminc esztendő választotta el attól az időtől, amikor rossz versekkel a zsebében, éhesen, öt frankra vadászva bolyongott Páris utcáin és nemcsak a legjobban olvasott, a legtöbb anyagi sikert élvező írója volt a világnak, hanem egyszersmind az az írója, akinek az irodalomban a legnagyobb hatása, legtöbb epigonja, legtöbb egyenes leszármazója jelentkezett, és aki, mert eddigelé páratlan bátorsággal és hatalommal markolt bele a korát izgató problémákba, az íróiásával a legnagyobb társadalmi jelentőségre tett szert.

Mikor egy ostoba véletlen a még javaerejében lévő férfit kidöntötte az élők sorából, az az író volt, aki a szellemiekben és az anyagiakban egyaránt a legtöbbet érte el összes kortársai közül, akinek a szava a legmesszebbre szólt és akinek a dicsősége, ugy irodalmi hatásában, mint munkásságának társadalmi jelentőségében, a legintenzívebben fénylett és a legnagyobb távolságokba hatolt el. Mi mindent kellett legyőznie, amíg idáig juthatott, a nehézségekhez mérten oly rövid időn!

Még sokáig fognak foglalkozni - az irodalomtörténet kétségtelenül részletesen - azzal a kérdéssel: mily erőnek köszönhette, hogy győzött, és hogy, *mig* iskolája még életében megbukott, ő maga, aki olyan alant, olyan tétovázva kezdette, majd később olyan nagy hatalmaknak üzent hadat, végre is - és küzdelmeihez arányitva igen rövid időn - eljuthatott a Pantheonba? Néhány szóban talán így lehet felelni erre a kérdésre.

Bizonyára megkönnyítette győzelmét munkásságának társadalmi jelentősége. Az, hogy ez az író egyszersmind rendkívül lelkes és merész társadalmi agitátor volt; s hogy benne az íróval tökéletesen egygyé forrott a cselekvés embere. Az, hogy, ha nem is a legteljesebb készültséggel, mindenesetre szokatlan bátorsággal tárgyalta a kort leginkább izgató problémákat s ha ezzel milliók érdeklődését keltette fel, akkor, amikor arra került a sor, hogy tanításának logikus következeképpen a cselekvés terére lépjen, nem vonult vissza dolgozószobájába, hanem kilépett a társadalmi küzdőterre - s nem játszotta el a milliók érdeklődését. Az, hogy ez az illetlen beszédü, de tisztalelkü, fanatikus hitü, s a maga igazában vakon bizó, de a maga igazságait és a maga lelkiismeretének szavát szent törvénynek tisztelő, erős ember, ha kevésbbé volt is filozófus, mint ahogyan képzelte, viszont, valamint egész lelkével író volt, az embert nem választotta el magában az írótól, és mint ember tökéletesen ugy cselekedett, ahogyan az író gondolkozott. Az, hogy nemcsak a dolgozószoba írója volt, hanem egy-

szersmind férfi, aki a maga igazáért mindig kész volt belemenni bármely küzdelembe, a maga érdekének ellenére is, kényelmének árán, mindenek árán, s élete alkonyán is hajlandó volt csatázni, a maga igaznak tartott gondolatáért, mindenét exponálva - aminek végre is ki kellett vivnia az egész világ tiszteletét.

Megkönnyítette továbbá győzelmét még az, hogy a benne lakó hatalmas akaraterő parancsának engedve, aránylag igen rövid időn óriási munkát végzett. Amit gondolt, amit mondani akart, azt jól megmagyarázta; semmi fáradságot nem sajnált azért, hogy meggyőzze a sokaságot, hogy a maga igazának minél több hívót és harcost hódíthasson. Harcra készsége és ernyedtlensége, cselekvő ereje és munkássága igazán a gigászokra emlékeztetett, s győzelmében bizonyára része van a legnagyobb emberi energiának, a robinsoni türelemnek, kitartásnak és fáradhatatlanságnak.

De mégse győzhetett volna a lángelméje nélkül.

II.

Zola életrajzával az irodalomtörténet könnyen fog végezni. Ez az életrajz nem szólhat valami sok eseményről; nem számítva az író életének utolsó éveit, alig állhat egyébből, mint sok-sok vastkos könyv címének a felsorolásából.

Zola Emil 1840 április 2-ikán született, Párisban. Gyermekkorát Aixben töltötte - ahol az apja mérnöki munkálatokat végzett - s csak tizennyolcéves korában került vissza Párisba. Az egyetemi előadásokat nem sok eredménnyel hallgatta: a képesítő szigorlaton megbukott, s ezután az első csatavesztés után, azon a címen, hogy író akar lenni, néhány évig bohém-életet élt. Verseket faragott, amelyek nem kellettek senkinek, sokat nélkülözött, és esztendőkön át nem csinált egyebet, csak folytonosan apró kölcsönök után szaladgált. Az az ember, aki később olyan rengeteg munkát végzett! Vannak a sorsnak ilyen iróniái. Lola Montez, a híres táncosnő, négyesztendőskorában még nem tudott járni.

Guy de Maupassant - aki 1883-ban irt barátjáról és akkor még mesteréről - érdekes részleteket közöl arról a nyomoruságról, amelyet Zola bohémkorában állott ki. Elbeszéli többek közt, hogy Zola, aki akkor „többet járt a zálogházba, mint a vendéglőbe”, egy télen jó sokáig csak olajba mártott kenyérből élt - az olajat Aix-ből küldték a szülei - és minthogy többször a legszükségesebb ruhaneműit is kénytelen volt a zálogházba küldeni, akárhányszor egy hétig se mozdult ki a szobájából, ahol az ágytakarójába burkolózva járkált fel s alá.

Ez a bohém-élet akkor ért véget, mikor egy nagyon tekintélyes könyvkiadó: a Hachette-cég, tisztviselői állást adott neki. Ettől fogva Zola egészen más emberré lett. Nem irt többé verseket, - ezekről a kísérletekről később maga se tartott sokat - hanem annál több prózát, bár a hivatal jóformán egész napját lefoglalta. A Hachette-cégnél eltöltött néhány évből valók első elbeszélés-kötete: a *Contes à Ninon*, *La Confession de Claude*, amely regényében bohém-életének élményeit dolgozta fel, *Thérèse Raquin*, az első munkája, amelyen már meglátszanak az „oroszlánkörmök” s az emennél sokkal gyöngébb *Madeleine Férat*.

Mindezek akkor észrevétlen maradtak. Az első sikerre, mint annyi más mai író, Zola is az ujságcikkeivel tett szert. Megvált a Hachette-cégtől, a *Figaro*-hoz került, s előbb a képkiállításokról irt cikkei, majd azok az írásai, amelyben a maga irodalmi elméletét fejtegette, feltűnést keltettek. A „naturalizmus” katekizmusának ezeket az egyes fejezeteit később könyvalakban is kiadta: *Mes Haines*, *Documents littéraires*, *le Roman expérimental*, *Romanciers naturalistes*, *Nos auteurs dramatiques*, *le Naturalisme au théâtre* és *Une campagne* címen. Mindezek a könyvek azóta már el is avultak, mert Zola ítéletei közül a könnyen megdönthetők, a

meg nem állók azóta már végképpen lekerültek a napirendről, a meg nem támadhatókat pedig a későbbi bírálat tüzetesebben és jobban megokolta, - mert a bennük olvasható életrevaló eszméket mások szerencsésebben propagálták és már átvitték a köztudatba - és főképpen, mert messzemenő következtetéseit, legvégső konkluzióit elfogadhatatlanoknak találta a haladó idő, a következő nemzedékek ellenőrző munkássága, a filozófikusabb és tudományosabb szellemű, élesebben és mélyebbre látó bírálat. Ma csak egy vélemény lehet Zolának a kritikai munkásságáról: az, hogy sokkal több benne a tévedés, mint az, ami fejtegetéseiből megállhat. És mégis, ez a nagyon is tökéletlen munkásság, ez a sok botlás, mondhatni: ez a nagy el-tévelyedés vezette Zola ölébe a Sikert, a meretrixek legléhábbikát, aki sokáig sehogyse akart Zolára rámosolyogni, s aki előbb a Ninonnak írt elbeszéléseket nem vett észre, *Thérèse Raquin* mellett pedig közömbösen haladt el.

Aztán hozzáfogott a *Rougon-Macquart*-ciklus husz regényének a megírásához. Minden esztendőben megírt egy négyszáz-ötszáz oldalas kötetet; husz év alatt elkészült mind a husz regénnyel - ahogyan maga elé szabta a feladatot. És voltaképpen ez a nagy munka az ő története.

A *Rougon-Macquart*-ciklus egyes darabjai nem egyforma értékűek. A *Rougon-Macquart*-család egyes tagjaival, akik mind a második császárság idején éltek volna, igen különböző jelentőségű dolgok történtek, és Zola nem is mindig egyforma maestriával írt róluk. De már a ciklus második darabja: *La Curée* és az ötödik: *La Faute de l'Abbé Mouret* éppen olyan rendű és rangú remekművek, mint az *Assomoir* vagy a *Germinal*. Mindamellet az előbbieket hatása meg se közelítette azoknak a köteteknek a hatását, amelyek az *Assomoir* után jelentek meg. A „Curée” és „Mouret Abbé” csak a litterátus embereknek tetszett; a nagyközönségnek még nem kellett Zola. De mi történik? Az *Assomoir* és *Nana* szókimondása megbotránkozttatta az egész világot, főképpen azt a nagy sokaságot, amely semmi egyebet nem olvas, csak amin megbotránkozhatik, és ennek a minden botrány iránt érdeklődő nagy tömegnek „Shocking”-ot kiabáló lármája - Zolát a legolvasottabb íróvá és világhírűvé tette.

Mire a *Rougon-Macquart*-ciklus utolsó kötete is megjelent, a legszigorubbaknak is át kellett látniok, hogy Zola megérdemelte a világhírt, nem ugyan a szókimondásával, hanem: az igazságszeretetével, a társadalom nagy kérdései iránt való odaadó érdeklődésével, történetírói lelkiismeretességével - mert ciklusában saját korának a történetét akarta megírni - és nemcsak nagyszabású, hanem egyszersmind valóban nagyszerű írói munkásságával (mert hiszen az ő „történet”-ei, korrajzai: voltaképp a mi korunkról írt epikus költemények).

A *Rougon-Macquart*-ciklus befejezése után Zola, aki a mellett, hogy minden évben elkészítette a maga nagy regényét, időközben az ujságok és folyóiratok hasábjain is bámulatos munkásságot fejtett ki, nem pihent meg, hanem a korábbiaknál is nagyobb terjedelmű munkákkal állott elő: a három városról, Lourdes-ról, Párisról és Rómáról írt regényekkel, amelyek, ha nem is éppen monográfiák, mint a hogy Zola képzelte, hanem talán inkább nagystilű fantazmagóriák, de ezzel semmit se veszítenek az értékükből; továbbá a *Termékenység*-gel. Az ő termékenysége kiapadhatatlannak látszott, mindaddig, amíg az otromba véletlen hirtelen meg nem semmisítette ezt az óriási munkaerőt. 1902 szeptember 29-ikén ölte meg a széngáz.

Utolsó éveinek - és egész életének - egyetlen nagy eseménye: a Dreyfus-ügyben való szereplése, a melylyel mindenkit meggyőzhetett arról, hogy éppen olyan nagy embernek is, mint amilyen nagy írónak, még nem vezett ki a művelt emberek emlékezetéből. Azért életének erről a jelentőséges epizódjáról hosszasan szólani fölösleges volna.

III.

Zolában, amint a cselekvő ember összeforrott az íróval, az alkotó összeforrott az elmélet emberével. Haláláig nem tágitott az elméletétől; makacs volt és meg nem alkuvó: soha se lehetett meggyőzni semminő tévedéséről. És mert aszerint igyekezett írni, amint ez az elmélet értelmezte írói lelkiismeretének a sugallatát: szentül hitte, hogy alkotásai teljesen megfelelnek annak az elméletnek, amelyet oly hosszan és részletesen, annyi tüzzel és soha meg nem rendülő hittel fejtegetett.

Bizonyára tiltakozott volna, ha előre tudja, hogy a posthumus bíráló Zolát, az alkotót, külön akarja választani Zolától, a naturalizmus megalapítójától. Meg volt győződve róla, hogy a *Rougon-Macquart*-ciklusról csak úgy lehet szó, mint az ő művészeti elveinek a megtestesüléséről.

Tévedett. Ma már lehetetlen egy füst alatt tárgyalni le Zola regényeit s a Zola-féle naturalizmust. Az alkotót szét kell választani az elmélet emberétől.

A naturalizmus megbukott; a *Rougon-Macquart*-ciklus alkotója ellenben diadalmaskodott azokon, akik regényeinek értékét kisebbiteni vagy éppen letagadni igyekeztek.

Az elmélet nem győzhetett; nemcsak hogy konklúziói nem, még alaptétele se állotta ki az idő kritikáját. Miután jó darabig izgatta, néhány éven át lázban s még sokáig forrongásban tartotta számtalan író és festőművész lelkét, most már végképpen a művészettörténeté; épp olyan letárgyalt úgy, mint a Victor Hugo művészeti dogmái.

Amint emennek a régibb iskolának, a naturalizmus néven ismeretes művészeti iránynak is megvolt a maga üdvös hatása. Több, lelkiismeretesebb, szabatosabb megfigyelésre sarkalta az írókat és a művészeket; bebizonyította a pontos részlet-munkának a művészeti értékét, üldözte és irtotta a művészeti lelkiismeretlenség és hanyagság minden kinövését: a „fejből” és „hasból” való, a természet, a minták megfigyelése nélkül való munkát, az utánzást, a banalitást, a „cliché”-t, a „másodkézből” való dolgozást, a művészet természetével ellentétes művészeti kölcsönt, az eredetiséget hazudó művészeti csalást, a szellemi lustaságot, a konvencziók piaczi forgalmát stb.; közremunkált annak mindenféle megmagyarázásában, hogy a művész nem maradhat a tulajdon kora alatt és mögött, hanem az államférfinál és a közigazdánál is jobban, teljesebben kell értenie korát és együtt kell éreznie korával, továbbá, hogy a tudományos szellem, a már elért szellemi eredmények minél tökéletesebb ismerete nem árthat a művészetnek, és semmi ok sincs rá, hogy a művész közelebb legyen lelkével az analfabétákhoz, mint a műveltekhez - és mindezzel a naturalizmusnak csak egyik-másik érdemére lehetett rámutatnunk.

De ha a naturalizmusnak voltak üdvös eredményei is, alapelve és az ebből levont következtetés nem győzhetett a szellemi küzdőtéren, mert az egész elmélet egy nagy tévedésen épült.

Zola tanítása in ultima analysi ez: a képzeletet ki kell küszöbölni a művészetből; a művész feladata a megfigyelés, kötelessége: hogy lelkiismeretesen írja le azt, amit látott; csak a tökéletes igazság teremthet művészi munkát; nem lehet más mintánk, csak az élet, mert nem gondolhatunk el semmit, amit az érzékeinkkel nem foghatunk fel; ha tehát át akarjuk alakítani azt, amit az élet mutat, csak szörnyüskéket találhatunk ki; már pedig ami nem pontosan igaz, az már átalakított valami, következésképpen: csak szörnyüség; a képzeletnek tehát a művészetben nem lehet helye, csak a tökéletes igazságnak, amelyet láttunk, megfigyeltünk, quod erat demonstrandum.

A *Rougon-Macquart*-ok megteremtője, akiből, bármennyire vonzódott a tudományossághoz, hiányzott az ehhez okvetetlenül szükséges filozófiai érzék, soha se látta át, hogy tanításában

egy nagy tévedés és egy nagy belső ellentmondás rejtőzik. Nem látta ezt át még akkor se, amikor - igen jól - így határozta meg a maga művészetét: „La nature vue à travers un tempérament”. Tökéletes igazság, abszolút igazság, vagy hogy a mesterét megtagadó Guy de Maupassant pompás szavával éljünk: *száraz igazság* nem létezik. A természet, az élet más-más képet mutat, a szerint, hogy a kép melyik tükörben tükröződik, mert minden „megfigyelő” csak egy-egy tükör; nem is szólva arról, hogy a megfigyelt is, a megfigyelő is csupa folytonos, örök változás. Amit érzékeinkkel felfogtunk, az nem pontosan igaz (a gondolkodás természetes korlátjai között az ember számára nincs és el se képzelhető a „pontosan igaz”), hanem már átalakított, az érzékeinken át, az érzékeinkkel átalakított valami. És mintha megfigyelésünk külön volna választható a képzeletünktől! Mintha, amikor megfigyelni akarunk, a képzeletet elolthatnók magunkban, olyanformán, mint ahogy lecsavarjuk a villamos körte gombját! Mintha képzeletünk nem működne akarunk ellenére is, mindig, akkor is, amikor „az érzékeinkkel felfogunk és elgondolunk valamit!” Mintha a képzelet az érzékelésünktől és gondolkodásunktól elválasztható, kényünktől függő valami volna és nem olyan lelki működés, mely nem tart szünetet, hanem ugyancsak dolgozik akkor, amikor „felfogunk és elgondolunk!” Mintha abban, ahogyan a „temperamentum” a természetet tükrözi, nem volna okvetetlenül része a képzeletnek, mintha a képzelet egyáltalán kiküszöbölhető volna bárminő lelki működésből!

De szükségtelen belebocsátkozni Zola elméletének a taglalásába. Elmélete, alig hogy elhangzott, már „meghaladott álláspont”-tá lett; és elméletét a leghatalmasabban éppen az ő munkái czáfolták meg. Ezek a munkák éppen a nagy képzelő-erőnek a remekművei. Legjelesebb munkáinak az elemzése alkalmat adhatna annak bebizonyítására, hogy a képzelet e nagy ellenségében mily hatalmas képzelő-erő dolgozott, hogy végül is meghódítsa a szókimondó írónak az egész világ, tehát a megbotránkoztatott milliók csodálatát is. Itt elég rámutatni a nagy írónak arra a hajlandóságára, hogy szívesen nagyít és nagy kedvvel fedez fel jelképeket („mindig küzd ez ellen a hajlandósága ellen, - mondja Guy de Maupassant, - de mindig enged neki”), vagy utalni arra, hogy csak az ő hatalmas képzelete tudta az olvasó számára szinte érzékelhetővé tenni a tömeg életét (például: főképpen a *Germinal*-ban, de majdnem mindegyik nagy munkájában, mert Zola az első író, akinél a tömeg is *él*, és hogy ez a hatalmas képzelet életet tud adni az élettelen dolgoknak, a tárgyakkal, a nem mindig vonzó tárgyakkal is, amire a *Ventre de Paris*, a *Faute de l'abbé Mouret*, az *Au bonheur des dames* stb. bőven adja a példát.

Képzeletével, költői erejével hódította meg az egész világ csodálatát, és a naturalizmus apostolát bátran romantikusnak lehetne mondani, mint Victor Hugot, ha ugyan a „romantikus” jelző valami sokat mondana. De ennek a szónak a jelentése nagyon is tág, s mostanában a „romantikus”-sá minősítés nem igen mond egyebet, mint hogy az illető más témákban és más módon kereste a költőit, mint az utána érkezők. Az utóbb érkező nemzedék mindenkiben romantikust lát, akinek az irodalmi procedé-je már meguntá vagy legalább nagyon ismertté vált, és mindenki az „igazság” nevében lép fel, aki valami újat, vagy jobban mondva: valami mást próbál.

AZ IDŐSEBB DUMAS.

Az idősebb Dumasnak husz esztendőskorában nem igen volt mire támaszkodnia. Apjától, Alexandre Davy-Dumas tábornoktól, aki szent-domingói születésű mulatt - fehér apa és néger anya gyermeke - volt, csak nagy testierőt és szerencsés véralkatot örökölt, de vagyont nem. Tanulni pedig olyan keveset tanult, hogy hasonló lelki elhanyagoltságra a francia írók életrajzaiban aligha van még egy másik példa. Otthon tanulgatott valami keveset egy szegény abbétól, aki maga sem dicsekedhetett sok ismerettel, de éppen csak hogy analfabéta nem maradt, az írás-olvasáson kívül egyebet nem tudott. Özvegy édesanyja nyakán édegett Villers-Cotterets-ben és semmittevéssel foglalkozott, abban a hiszemben, hogy maradt annyijok, amiből megélhet. Kiderült, hogy tévedett; anyja egy napon kénytelen volt megvallani neki, hogy örökségük nagyobbik részét fölemésztették az adósságok, a többit pedig már fölérték. Tehát munkához kellett látnia, de mihez? - hiszen semmire se készült, és semmit se tudott! Kétszázötvenhárom frankjuk maradt; nem életjáradékul, hanem összesen kétszázötvenhárom frankjuk. Ebből kétszázat az anyjánál hagyott, ötvenhárommal pedig elutazott Párisba. Nem valami kitűnően fölfegyverkezve indult neki az élet küzdelmeinek, de volt kedve az élethez, volt bátorsága küzdegni, bizott magában, - és már ez is valami. Minthogy egyebet nem tudott, csak írni és olvasni, cimszalagok írásával kezdte meg a kenyérkeresetet, és igaza volt, ha bizott magában, mert a szerencsére nem sokáig kellett várnia. Hat évvel később, 1829-ben, a Théâtre Français előadta *III. Henrik és udvara* című történelmi drámáját, s ennek a szindarabnak olyan kivételes sikere volt, hogy ez a siker Dumast egyszerre híres íróvá tette. Nem kellett többé küzdegni a megélhetésért; a színházigazgatók, az újságok szerkesztői, a könyvkiadók törték magukat a kéziratáért, és az akkori viszonyokhoz mérten roppant összegekkel versengtek, hogy munkáit megszerezhessék. Huszonhatéves korától fogva haláláig - hatvannyolcadik évében járt, amikor meghalt - fejedelmi jövedelmet szerzett a munkásságával, de fejedelmi bőkezűséggel és minden bohémséget megcsufoló könnyelműséggel el is szórta, amit megkeresett, és halálos ágyán így tréfálkozott a fiával, aki már régen nagyobb hírű volt nála, s épp oly gazdag, józan és takarékos, mint amily vagyontalan, könnyelmű és tékozló ő maga: „Rossz sáfár voltam, elköltöttem az egész családi vagyont. Mert én ötvenhárom frankot örököltem az apámtól, és látod, terád már csak tíz frank marad!” A mai olvasó, ha csak nagyon jól nem ismeri az akkori idők s különösen a „romantikus” mozgalom történetét, *III. Henrik és udvará*-nak elolvasása után - mert ma már sehol se játszzák ezt a hajdan oly divatos szindarabot - nem értheti meg, hogy mivel hódíthatta meg ez a dráma Dumas kortársait. Nem értheti meg *Antony és VII. Károly* óriási sikerét, és azt, hogy Dumas harminc és egynehány darabja közül a nagy többséget mi tette zajos hatásúvá. Ezeknek a drámáknak a legjobbjában bizonyára sok eleveenségnek látszó mozgalmasság van; egyes jeleneteik talán ma is hatnának; megvan bennök az a szinpadismeret, mely minden színi hatás *conditio sine qua non*-ja, sőt - meglehetősen fejlett fokon - az a drámairói érzék is, amely legnagyobb hatalommal eddigé az ifjabbik Dumasnál nyilatkozott meg. De olyan igazi drámát, amelyben a mai néző is gyönyörködni tudna, se *III. Henrik*-ben, se az idősebb Dumas más szindarabjaiban nem találunk. Nekünk az ő alakjai történelmi vagy költött nevet viselő bábuk, amelyek nem élnek. Mért hatottak mégis a maguk idejében? - ez már csak irodalomtörténeti kérdés, amelyre ehelyütt csak ilyen rövid feleletet adhatunk: mert mindez abban az időben csupa realitásnak tűnt fel; mert a romantikusok (Victor Hugo és Dumas) drámairói reformja mégis csak a fejlődés étape-ját jelentette - ami mindjárt nem tűnik fel előttünk érthetetlennek, ha drámáikat nem a mai drámairással, hanem azzal a produkcióval hasonlítjuk össze, amelyik őket megelőzte. Hogy mi tűnik fel realitásnak, az időről-időre gyorsabban változó, mint azok képzelik, akik mindig csak a jelennel törődnek és nem pillantanak minduntalan a múltba. Bizonyosak lehetünk benne, hogy abból, amit a mai közönség a mai színpadon megrázó

igazságnak talál, a jövő igen sokat fog lenézően visszautasítani; a jövő épp olyan ritkán lesz kegyelmes irántunk, mint amilyen ritkán vagyunk mi kegyelmesek a multtal szemben: ez örök törvény.

De az idősebb Dumasnak nemcsak a drámái avultak el ijesztően hamar. Öregkorában látnia kellett, mily sebesen kaszál a mulandóság az irodalom berkeiben is. És míg a szinpadi diadalokról könnyű szivvel mondhatott le, mert ezekről véletlenül éppen a fia javára kellett lemondania: akármilyen gondtalan természetű ember volt, bizonyára rosszul esett neki, hogy meg kellett érnie regényei vonzóerejének megdöbbenően rohamos hanyatlását is.

Pedig a regényírásban még nagyobb sikerei voltak, mint a szinpadon. Itt is csak a tapsokhoz szokott hozzá, de a regényírásban olyan népszerűsége tett szert, mint a maga idejéig soha senki. Volt idő, a mikor nemcsak a nagy tömeg olvasta, hanem mindenki; amikor a sokaság csakis őt olvasta. Volt idő - és ez a rá nézve szerencsés korszak jó sokáig tartott - amikor csak az ő regényei voltak kapósak, amikor minden szerkesztő és minden könyvkiadó csak az ő regényeiért vetélkedett, amikor munkáiért mindaddig hallatlan, előbb nem is álmodott honoráriumokat fizettek, amikor öt-hat regényt irt egyszerre - mert munkakedvét, dolgoosságát, munkabírását és leleményességét valóban csak bámulni lehet - és ez még mind kevés volt az érte lelkesedő olvasónak.

Minden nagy agilitásával, bármily hihetetlenül könnyen dolgozott, lehetetlen volt annyit írnia, amennyit követeltek tőle, de - mert az arany csábításának nem tudott ellentállni - úgy segített magán, hogy dolgozótársakat alkalmazott. Kiszámították, hogy két emberélet sem volna elégséges rá, hogy valaki annyit írjasson, mint amennyi munka az idősebb Dumas nevével jelent meg. Erre a bizonyítékra különben soha se volt szükség, mert mindenki tudta, hogy sok Dumas-regény megírásában nem csekély része van Anicet-Bourgeoisnak, Gérard de Nervalnak, Souvestrenak, Auguste Maquetnak, és más íróknak is. Ennek a nem titkolt, régóta közismeretű dolognak a Dumas-regények megítélésénél azért nem lehet nagyobb jelentőséget tulajdonítani, mert kimutatható, hogy itt nem lehet szó a névnek egyszerű bérbeadásáról, hanem valóban csak a társas munkáról. Kimutatható főképpen abból, hogy a joggal gyanúsított Dumas-regények egy cseppet se hasonlítanak Anicet-Bourgeoisnak, Gérard de Nervalnak, Souvestrenak és Maquetnak egyéb - a maguk nevével megjelent - munkáihoz; ellenben a kétségtelenül kollaborációból keletkezett Dumas-regények mindegyike úgy hasonlít a többi Dumas-regényhez (azokhoz is, amelyekről bizonyos, hogy Dumas maga írta), mint egyik tojás a másikhoz. De Dumas halála után ismeretessé vált az is, hogy Dumas miképpen dolgozott szerzőtársaival. Kétféleképpen. Néha elolvasta az eléje terjesztett „anyagot”, a már kész regényt s ha elfogadta - mert az ilyen „sujet”-ekkel szemben igen válogatós volt - az egészet megírta újra, a maga ízlése szerint, a maga sajátos előadásában, sok változtatással és a tulajdon szavaival. Máskor teljesen kidolgozott vázlatot adott át a szerzőtársnak, akire csak az a feladat várt, hogy stilizálja meg ezt az anyagot és ereszze minél higabb lére, foglalja minél terjengősebb párbeszédbe. Ez érthetővé teszi, hogy a sok dolgozótárs ellenére is valamennyi Dumas-regényen rajta van Dumas egyéniségének a cachet-ja. Pedig megesett rajta, hogy miután kollaborációban egy Dauzet nevű urral, aki akkor érkezett meg Egyiptomból, utirajzokat adott ki Egyiptomról, feltámadt benne a vágy, hogy maga is megnézi azokat a helyeket, amelyeket - már leirt. Akármilyen furcsának tűnik fel az utirajzírásnak ez a módja, nincs mért nevetnünk azokat a hű olvasókat, akik az olvasmányban legelsőbb is a Dumas-gyár bélyegét keresték s akiknek az érdeklődését csak a Dumas neve tudta fölkelteni. Ezek a Dumas-regényekben bizonyára csak az előadás könnyedségét, elevenségét, ötletességét keresték, és ezeket a sajátosságait Dumas bele tudta tenni dolgozótársak segítségével irt munkáiba is.

Hanem, mialatt lázasan folyt a társas munkálkodás, az idők megváltoztak. Új írók érkeztek s új közönség keletkezett, amelynek a regénynyel szemben már másféle követelése volt, mint az idősebb Dumast ünneplő sokaságnak, - amely a regényben egészen mást keresett, nem azt, amit Dumasnál találni. Ennek az átalakulásnak természetes következményeképpen Dumasnak, - aki továbbra is ugyanaz maradt, aki volt, és még sokáig maradt ugyanaz - meg kellett érnie, hogy amilyen tulzott ünneplésben volt része valaha, olyan tulzott szigorúsággal kell találkoznia azoknál, akik vele szemben már a jövőt képviselték. Nemcsak hogy egyre apadt a népszerűsége és fogyott hiveinek a tábora, a körülötte nyüzsgő új emberek serege, mely egyre növekedett, mind ridegebbé, s végül határozottan igazságtalanná vált iránta. Életének utolsó évtizedében már gyakran kellett hallania egész roppant irodalmi podgyászáról, hogy: „mindez nem irodalom.”

Ez az ítélet türelmetlenül igazságtalan. Az irodalomnak bizonyára magasabb rendű céljai is vannak annál a célnál, amelyet az idősebb Dumas szolgált. Dumas igénytelen volt; soha se tört magasabbra, mint hogy: gyönyörködtesse, vagy legalább szórakoztassa az olvasót. Ennél kétségtelenül magasabb rendű irodalmi cél: az olvasót nemcsak gyönyörködtetni, hanem egyszersmind tanítani, gondolkozóba ejteni, figyelmét a minden embert érdeklő társadalmi problémákra fordítani. De annak az írónak, aki - mert gondolkozása zavaros és tudása sekélyes - csak tévedésből tévedésbe bukácsol, és akár mint erőködik tanítani, végső eredményben nem gyönyörködtetett és nem tanított: az ilyen írónak, bármily szép volt a célja, mégis csak kevesebb köze van az irodalomhoz, mint annak a másiknak, aki csak szórakoztatni akart, de ezt a célját elérte, mert a maga céljával is erősebbnek bizonyult sok versenytársánál.

Az idősebb Dumas irodalmi becsvágya talán nem volt több, mint: szórakoztatni az olvasót, vagy egyszerűen: mulattatni - hogy még inkább kicsinyítsük a célt. De a maga terepén kitérő tudott lenni előadásának érdekességével és kedvességével. És mert megvolt benne, még pedig igen magas fokon a képzelet elevenségéből fakadó megjelentető és érzékeltető erő, az a tulajdonság, mely az írói hatásnak az alapföltétele, de egyszersmind az irodalmi működéshez megkívánt tehetségek legszükségesebbike: irodalmi podgyászát nem lehet kiközösíteni az irodalomból, abban az időben sem, amikor az író és olvasó érdeklődése az ő meséitől messzeeső kérdések felé fordult.

Versenytárs nélkül való szórakoztatója tudott lenni kortársainak: ez az érdeme; de többet ért el, mint csak az érdemességet, mert képzelete elevenségével, leleményességével és kimeríthetetlen frissességével, de kivált imént említett írói erejével fel tudott emelkedni a nagy mesemondók közé. Ez a jogcime arra, hogy ne felejtsek el végképpen.

Mert a mese, ha most, az elkeseredett gazdasági küzdelmek korszakában nem is divatos, s csak az emberiség gyermekkorából megmaradt, használhatatlanná vált játékszernek tűnik fel a felületes gondolkozás előtt - mégis halhatatlan. Nemcsak mindig volt; a mával nem halt meg, csak alszik, mint a bibliai leányzó; fel fog támadni és élni fog mindaddig, amíg el nem következik az emberiségnek minden szenvedésétől való „megváltás”-a - ami egyelőre még igen messze van. Élni fog, mert egy örök emberi szükségérzetnek felel meg: a vigasztalódás szükségének. A mai kor e helyett a vigasz helyett ahhoz a reményhez fordult, hogy elkeseredett harcai majd csak ki fogják vinni a nagy megváltást. De ha majd ki fog ábrándulni ebből a reménységéből, s tapasztalni fogja, hogy a kiküzdött eredmények több csalódást hoznak, mint kielégülést, az emberiség át fogja látni, hogy újra meg újra vissza kell térnie a vigasztalódás kereséséhez.

Mi a mese alapjában véve? Igyekezett, melylyel az ember a természettel szemben vívott egyenlőtlen, kegyetlen, szinte kétségbeejtő küzdelemben a bátorságát erősítgeti. Nem csupán önáltatás, narkotikum, melylyel az ember a felejtést keresi, nem csupán csak az öntudatlanságba való visszakivánczolás, hanem egyszersmind valami homályos, sejtelmes reménységnek

a keresése. A sanyargatott ember gyönyörködik azokban a képekben, amelyek a hozzá hasonlót a tapasztalat jelenségeinél erősebbnek és minden tekintetben különbnek, bátorságában, tehetségeiben, aktivitásában, hatni tudásában és erényeiben fejlettebbnek mutatják és azzal biztatják, hogy a természet erői, az ellenséges erők, nemcsak hogy nem legyőzhetetlenek, hanem hovatovább mindinkább legyőzöttek - azzal biztatják, hogy a sárkánynak mindennap kevesebb feje lesz egygyel. Ez nemcsak a felejtés, hanem egyuttal a reménység keresése - amiről az emberiség még sokáig nem mondhat le, ha már kinőtt is gyermekruháiból.

Azért nem valószínű, hogy a nagy mesemondókat hamarosan el fogja felejteni a világ. Ellenkezőleg, ők azok, a kik leginkább számot tarthatnak rá, hogy az utókor időnkint vissza-vissza fog térni hozzájuk, s talán gyakrabban, mint a tanítókhöz, a kiknek a végső eredményeit, legelmébb útmutatásait mindig hamarosan túlszárnyalja a jövő.

És a míg a mesemondókról végképen le nem mond a mindegyre küzködő ember, a ki minél tovább küzd és minél többet ér el, annál inkább úgy találja, hogy: „plus ça change, plus c'est la même chose” - addig az idősebb Dumas se veszi el minden olvasóját. Mindig lesznek, a kik úgy fognak érezni, hogy Monte-Cristo az ő szenvedéseiket is megtorolta, és mindig lesznek, a kik gyönyörködni fognak D'Artagnanban, Athosban, Porthosban és Aramisban, a kik oly vígasztalóan erősek!

Sokszor szemére vetették az öreg Dumasnak, hogy történelmi tárgyú regényei nem igen respektálják a történelem bizonyosságait. És tagadhatatlan, hogy a história nézőpontjából a *Három testőr* és folytatásai, meg Dumas más történelmi tárgyú regényei távolról sem olyan megbízható munkák, mint például a Walter Scott történelmi regényei, a melyek adatbeli pontosságukkal bizvást helyettesíthetik a történelmi kézikönyveket, kivált annak az olvasónak, a kit főképpen csak a kor rajza érdekel. Az öreg Dumas nem sokat törődött a pontossággal; talán nem is tudta jól a történelmet, a mint hogy a tudás soha se volt erős oldala. És mégis egy kiváló francia író kétségbeesetten panaszkodott: „Sajnos, mindnyájan a Dumas-regényekből szereztük francia történelmi ismereteinket, nemcsak a nép, hanem a műveltek nagy sokasága is!” Ez a megrovás voltaképpen dicséret. Mert hogyan eshetett meg, hogy még a műveltek sokasága is történelmi ismereteket gyűjtött ebből a megbízhatatlan forrásból? Mégis kellett valami figyelemreméltónak lennie ezekben a mesékben! Igenis, van bennök efféle érték is. Mert az idősebb Dumas regényei a milyen megbízhatatlanok az adatok dolgában, olyan hiven tükrözik a kor színeit és - a lelkét is.

És ezt nem lehet kicsinyelni. Ne tessék a *Három testőr*-ben históriát keresni, csak mesét. Ez a mese jobban jellemzi a kort sok vitathatatlan adatnál, s így még tanítja is egy kevésé azt az olvasót, a ki amugy sem olvasná el a vitathatatlan adatokat, mert mindezt unalmasnak találja.

„Mémoires de M. d'Artagnan, capitaine-lieutenant de la première compagnie des mousquetaires du roi, contenant quantité de choses particulières et secrètes qui se sont passées sous le règne de Louis le Grand, par Sandras des Courtilz”... ez az a könyv, amelyből az idősebb Dumas a *Három testőr* anyagát merítette. Aki elolvassa előbb ezt a régi munkát, amely csupa történelem, s aztán a *Három testőr*-t, - amelyet az idősebb Dumas egyedül irt - el fogja ismerni, hogy az idősebb Dumas az elbeszélésnek, vagy mondjuk a mese-költésnek és előadásnak olyan művésze volt, akit, ha most nem is divatos, még sokáig fognak olvasni a később érkezők.

AZ IFJABBÍK DUMAS.

I.

Hetvenhárom éves korában is „az ifjabbik” Dumas maradt: *Alexandre Dumas fils*; és szobrára is rávésték a „fils” szócskát, amelyet egész életén át viselt, hogy a neve ne legyen teljesen azonos azzal a névvel, amelyet apja, a nagy mesemondó, tett hiressé. Pedig abban az időben, amikor már a fiu is átköltözött az árnyékok közé, és amikor mind a két író, aki valaha a Dumas nevet viselte, gyors egymásutánban szoborhoz jutott: akkorára már a második író jóval túlnőtt az elsőn.

Több, mint egy félszázaddal előbb, abban az időpontban, amikor a fiu is irogatni kezdett, az apa az irodalmi dicsőség teljességét élvezte. A színházakban az ő sikerei voltak a leghangosabbak; a nagy olvasóközönség csak az ő regényeit falta, s az ő nevével jelzett kötetek, újság-cikkek, meg regény-folytatások több fogyasztóra találtak, mint a többi nyomtatvány együttvéve; felolvasásaival új divatot teremtett s ezen a téren Európaszerte olyan sikerre tett szert, amelyet azóta se haladott meg senki. Az *Alexandre Dumas* névnek olyan varázsa volt, hogy - mert a regényírók legnépszerűbbike és a causeur-ök legkedvesebbike nem onthatott annyi kéziratot, amennyi a közönség étvágyát kielégíthette volna - maga a név is bérlet tárgya és drágán fizetett árucikk lett. Ebben az időben tehát az *Alexandre Dumas* név, ez az újra meg újra aranyakra váltható, aranycsengésű név csak az apát jelenthette, és nem a hasonló nevű fiut, aki, mialatt mások az apja nevével sok pénzt kerestek, verseket és elbeszéléseket irogatott, hogy ő is nevet teremtsen magának és becsületet szerezzen a megkülönböztető „fils” szócskának.

De - egyik példájául annak az örök jelenségnek, hogy a fiatalság mindig keresztülgázol az öregeken és hogy az új nemzedék nem folytatja tanítványként az elődei munkáját, hanem előbb félig lerombolja, amit amazok építettek és csak azt építi tovább, amit a bírálata megkimélt - a világszerte híres regényíró maga adott életet a riválisának, annak, aki arra volt hivatva, hogy a leghamarább, legelsőképpen homályosítsa el az ő nagy hírnevét. Fia, abban a korban, mikor mások még csak a véralkatuk sugallatának élnek, már sokat dolgozott; egy kötetre való vers, sok elbeszélés és egy nem igen méltatott regény közzététele után megírta a *Kaméliás hölgy* történetét, előbb regény, utóbb szindarab formájában; és ha ennek a regénynek a sikere - minthogy most már két Dumas-ról lehetett beszélni - a nagyíró író, a korábban egyszerűen Alexandre Dumast, *Alexandre Dumas père*-re kisebbítette: a szindarab hatása még nagyobb volt. A *Kaméliás hölgy*-gyel a drámairásnak egy új korszaka kezdődött, egy új irány jutott szóhoz és a lelkeken való hatalomhoz, amely új irány véget vetett a „romantikus dráma” sikereinek és az irodalomtörténetbe utasította azt az iskolát, amelynek az idősebb Dumas egyik nagymestere volt.

Az ifjabbik Dumas komolyabb ember volt, mint apja, a könnyelmű, tékozló, vén fiu. Komolyabb volt írónak is; sokkal tartalmasabb, hatalmasabb, nagyobb. Ennek megfelelően a hatása is mélyebb, nem olyan felszínes, mint az apjáé. Lelkének nagy ereje - gondolkozásának eredetisége, írásművészetének tökéletessége, szinarany elmésségének fénye - már igen korán vezérszerephez juttatták a nagymultu francia irodalomban, s ezt a vezérszerepet élete végéig megtartotta. A maga korában, teljes félszázadon át, a francia irodalom vezérkarának előbb egyik legelső, utóbb a legelső tisztje volt. Ebben a vezérkarban (és ezen kívül is) voltak vele egyenrangúak, de - mindig a lelkeken való hatalmat tekintve - senki, aki a hatás mélységére, a szellemi befolyásra, a gondolatnak a cselekvésbe, a társadalmi életbe való átvitelére, szóval a lelki hatalomnak az érvényesítésére nézve őt meghaladta volna. És abban az időben, mikor *Alexandre Dumas père*-nek a szindarabjai majdnem végképpen letűntek a színházak játék-

rendjéről, regényei pedig - iszonyu hirtelenséggel - kiszorultak a válogatósak könyvtárából s népies olvasmányává, az ifjuság, a naivabb nők, a félig műveltek szellemi táplálékává fokozódtak le: a legnagyobb tekintély, amelylyel az a kor íróit tisztelt meg, élethosszig való haszonélvezetül *Dumas fils*-nek jutott ki. Most már ő volt az *Alexandre Dumas*; sőt egyszerűen *Dumas* lett, mert azok, akiknek élén járt, az apját már elfeledték. Csak ő maga ragaszkodott a megkülönböztető „fils” szócskához. Nemcsak a mindenkit kötelező szerénységből, s nemcsak kegyeletből, fiui szeretetből, mely az emléket se hagyja el; így sugallta igazságérzete, apja írói egyéniségének őszinte megbecsülése, az a hite, hogy apja nevezetesebb író s nagyobb ember volt, mint ő. És egy pontban csakugyan igazat kell adnunk neki, amikor apja emlékét védelmezi, szemben azzal a korai felejtéssel, mely épp oly meg nem érdemelt volt, mint a mily tulságos a hajdani példátlan népszerűség: abban, hogy a megváltozott izlésnek, a más tárgyak felé forduló és másféle formákat kedvelő újabb korszellemnek nincs joga lekicsinyelni a *Dumas père* munkásságát. Ha az elmésen, bájosan, hol mulattatóan, hol meghatóan mesélő apánál a fiu sokkal nagyobb író volt: amaz is nagy volt a mesélésben. És ha a mesélés ma - már jóideje - nem divat, ez csak muló jelenség; azért a mese mégis halhatatlan. Nemcsak csillogó, apró türkizekkel ékes s abrakadabrákkal tarkált köntöse fogja mindenkor vonzani a sokaságot, úgy a naiv kíváncsiakat, mint a megismerhetetlen, a csak sejthető, a titokzatos iránt érdeklődő, szenvedélyes talányfejtőket, a megismerés kiábrándultjait, a valóságtól meggyötörtöket és az elfásultakat, a hétköznapiasságtól megcsömörlöttöket, - nemcsak a kipróbált hatása, gazdag forma, amelybe oly sok minden belefér, amely minden más műformánál bővebb, hajlithatóbb, s amilyen selyemkönnyűségü és puhaságu, olyan mindent felölelően széttárható is, nemcsak ez a legrégebb és legtartósabb műfaj fogja még a messze jövőben is minduntalan megejteti az írókat, - a mesének a lényege is örök, mert a mese egy örök emberi szükségletnek felel meg. Amíg az embereket a valóság nem fogja tökéletesen kielégíteni - és erre még sokáig várhatunk - addig a mese halhatatlan. Ebből a halhatatlanságból bizonyos rész okvetetlenül kijut a *Dumas père* nevü nagy mesemondónak is. És ha tömérdék kötetét mostanában vastag fekete por fedi, mert a mai embert - különösen a műveltebbeket, az igazán tudnivágyókat és a csak tudákosokat - egyéb dolgok jobban érdeklik, mint az ő történetei: a meg nem érdemelt korai felejtés ellen máris feltámadó reakció nem egy tünete arra vall, hogy legszebb meséi - például a *Három testőr* - meg fognak maradni az emberiség emlékezetében. Mert hisz a „halhatatlanság” nem jelent egyebet, minthogy bizonyos emberi munkálatokhoz sokféle nem kedvező áramlat lezajlása után is újra meg újra visszatér egyesek, de egész sokaságot alkotó egyesek érdeklődése, s már elavultnak vélt alkotások is újra meg újra fölkeltek a jóval később érkezők figyelmét.

Az ifjabbik Dumas fáradhatatlanul védelmezte apjának sokfelől megtámadott irodalmi dicsőségét, a benne élő rendkívül finom, nemesen kifejtett, nagy igazságérzettel - mindennel szemben intranszigen, nagy magaslatról igen mélyre lehatoló igazságszeretetével, azzal a nagyon ritka tulajdonságával, mely írói egyéniségének talán legnagyobb szerü vonása volt - teljes meggyőződéssel, vagy talán: szent hittel, a logika páncéljával vértezett, fényes elméjének minden dialektikai készségével. És kivételesen egy kis elfogultsággal is, mert nagyon szerette apját, s a minden családiasságból kivetkőzött öreg bohém iránt olyan mindent elnéző fiui gyöngédséggel, olyan tántorithatatlan tisztelettel és olyan sirigtartó, mindig éber kegyelettel viseltetett, aminőre az életben és a multról szóló följegyzésekben csak igen ritkán találunk példát.

Ez annál jellemzetesebb, mert minden mentsége meg lett volna rá, ha véletlenül elidegenedik egy kissé az apjától. Az idősebb Dumas kegyetlen volt az ifjunak az anyjához. Ez a nő olyan volt, olyannak bizonyult, akit nem lett volna szabad elcsábítani és azután egyszerűen elhagyni. És az ifju Dumas imádta az anyját, aki egy életen át sinylette csábítójának könnyüvérségét, aki őt, amíg az apja tékozolt, szegényes, becsületes munkájából nevelte fel, aki őt azzá nevelte - amivé lett.

De az idősebb Dumas apának se volt komolyabb, mint mátkának, s a fiát épp úgy végképpen elhagyta, sorsára bízta, mint valamivel előbb az elcsábított leányt, akit alig hogy anyává tett, már le is rázott a nyakáról. Szerette a fiát a maga módja szerint; a *Kaméliás hölgy* óriási sikere őt tette a legboldogabbá. Büszke volt a fiára, s tetszett neki, hogy az a merész ujtó, aki az első kiheverhetetlen csapást mérte az ő romantikájukra, aki az ő és társai iskoláját szétveri, elsöpri, épp az ő vére. De szeretete kimerült az ölelgetésben; és amint előbb nem jutott eszébe, hogy a gyermekéről gondoskodnia kellene, később se háborgatta a gond, hogy mit tehetne már ifjává serdült fia érdekében. És mialatt az egyébként jólelkű és szeretetreméltó vén fiu a sokat kereső, de még többet költő pazarlók gondtalan, lármás, élvezetben gazdag életét élte, vidám idegenek és mind a két nembeli paraziták között: fiának a teljesen magukra hagyott szegény ifjak nehéz sorsát kellett kiállnia, mindaddig, míg a verejtékes munkában való kitartásával, a maga erejéből fel nem küzdötte magát az első nagy sikerig. Szerencséjére ez nem sokáig váratott magára; s a nagykorúság nemcsak érett embernek találta - edzett akaratú, komoly, öntudatos férfinak, aki nyugodtan nézhetett a jövő elé, mert a múltja már kipróbálta - hanem egyszersmind ama kivételek egyikének, akik már a férfikor küszöbén megnyerték első - az egész életre mindig döntő jelentőségű - nagy csatájukat. Kevéssel ez után valóságos gyámja lett az apjának; rajta volt, hogy rendezze a javíthatatlan bohém fölötté zilált anyagi viszonyait; s az idősebb Dumas mindenkinek elpanaszolta: „A fiam fölfedezi az adósságaimat. Kikutatja azokat a hitelezőimet is, akik nyomomat vesztették, akik már békén hagytak!” Kétségtelenül ennek a sajátságos - apa és fiu közt mindenestre szokatlan - viszonynak köszönhető az ifjabbik Dumas egyik legderüesebb szindarabja: a *Tékozló apa*, mely (bizonyára máshonnan szerzett) meséjének ellenére is rávilágít a két Dumas alakjára.

Az életén és ezen a szindarab-témán kívül a tékozló apa, aki fejedelmi vagyont vert el, de minden reggel pénztelenül ébredt fel, a fiának, aki pedig gyermekkorában és első ifjusága idején ugyancsak rászorult volna az apai segítségre, soha se adott egyebet, csak a nevét. Nem kellett volna odaadnia, de odaadta neki; és ez volt az egyetlen, amit nem pazarolt el. Fia új fényt szerzett ennek a névnek; fényesebbé tette, mint valaha volt.

De talán a zsenialitását is apjától örökölte; ha mást nem is örökölhette tőle, ezt csakugyan örökölhette. Meglehet; de a szívet és a jellemét már bizonynyal az anyjától kapta, az elhagyott leánytól. Ez a nő nevelte azzá, amivé lett; ennek a nőnek a szenvedései formálták íróvá, - azzá a reformátorrá, aki átalakította korának a drámáját (azt a műfajt, amely a legtöbb emberhez szól, s melynek hatása a legnagyobb), - aki a színpadot megnyitotta a mélyebbre ható gondolkozásnak (amivel a színpad is nyert, mert megszerzett valamit a templom nemességéből), - aki korának társadalmát az erkölcs kérdéseinek lelkiismeretesebb, kevésbé felszínes vizsgálatára szoktatta, - aki minden egyéni vagy osztály-önzést megbélyegző magasabbrendű igazság-érzéssel és az egyházatyák szinte tulságosan finom megkülönböztető képességével világítván rá a törvények, az előítéletek, a szokások, a becézett konvenciók ferdeségeire, a színházak egyre növekedő közönségét, tehát a részben léhákból álló sokaságot is komolyságra kényszerítette, - aki az egyetemességben egy meg nem ismerhető, de megérezhető felsőbb világrend működését látva, mindig az emberi rendeltetés és kötelesség törvényeit kereste, nagyon különböző irodalmi formákban, de mindig egyforma íróművészettel. Gyermekkori benyomásai irányították egész irodalmi munkásságát; s még a hatvanéves korában irt *Denise*-ben is megtalálhatjuk anyjának a könyveit. Ennek a nőnek tulajdoníthatjuk: nagy részvétét az elbukottak iránt, - tüzes meggyőződését, amely szerint: vannak, akik méltók rá, hogy a bukásból fölemelkedhessenek, - és egész életén át tartó törekvését, hogy erre a társadalom megadja a módot.

II.

A jelenkor egyik legnagyobb moralistája s a tizenkilencedik századbeli francia drámairás nagymestere, az ifjabbik Dumas, 1824. július 28-án született Párisban és 1897. november 27-én halt meg, marlyi birtokán. Nem úgy dőlt ki, mint az apja, aki sok esztendővel élte túl a maga ephemer sikereit, hanem mint az egész művelt világ egyik legfigyelmesebben hallgatott írója, akinek a szava a gondolkozók világának mindegyik rétegében a legtartósabb hatást keltette, s a legteljesebb megbecsüléssel találkozott, - akinek az irodalmi dicsőségét a mindent megemésztő idő még nem kezdte ki.

Haláláig a korbattans irodalomhoz tartozott; hetvenhárom évet élt, de a kor nem sodorta el az aktivitás teréről, ahol még fiatalon vezérszerepet hódított magának. Utolsó darabját már be se fejezhette; remekei közül *Denise és Francillon* öregkorából valók: a többi: a *Demi monde*, *Alfonz ur*, a *Kaméliás hölgy*, a *Nők barátja* ma is játékrendben van mindenütt, ahol a színház nem alsórendű mulató, hanem a gondolat küzdőtere.

Szelleme mindvégig friss, termékeny és vezető erejü maradt. Hosszabb férfikor - korábban kezdődő és később végződő - csak igen kevés halandónak adatott, írónak talán soha. Abban a korban, mikor mások még küzködnek és kísérleteznek, ő már ivott a diadal aranyserlegéből, s felküzdötte magát a legelső sorba. És ha a sikert megtartani nehezebb, mint megszerezni, ő e tekintetben is a kivételek közé tartozott, mert a siker vagy ötven éven át soha egy percre se távozott oldala mellől. A későbbben érkezők nem hagyták maguk mögött, a fiatal Franciaország nem rohant keresztül fölötte; mindvégig legfelül haladt abban a szellemi fluktuációban, melynek a csodáit rövidesen irodalomnak nevezzük; követői nem kerültek elébe, nem haladták meg, s mikor meghalt, a francia irodalom marsall-botja esett ki a kezéből.

Ezt a kivételes sorsot bizonyára főképpen annak a két nagy tulajdonának köszönheti, amelyeket, amilyen ritkaságok, olyan nagy becsben tartanak a franciák: írása tökéletességének és drámairói zsenialitásának. Az ifjabbik Dumas prózája a mai idők legfényesebb francia stílusa. Tisztaságra, világosságra, rövidségre, továbbá tartalmasságra, a könnyedséggel párosult tömörségre, aztán szinességre, elmésségre, a kifejezés csillogására, ragyogására, tehát a kiválóan „gall” írói tulajdonságokra nézve csak a XVII. század klasszikusai vetélkedhetnek vele. Senkinek se voltak olyan gyújtó szavai, mint neki; szelleme nem szikrázott, hanem sugárkévekben özlött; hasonlatai nemcsak ragyogtak, hanem mint a villamos reflektor, egész horizontokat világítottak be. S hogy milyen hatások forrásává válhatik ez a rendkívüli adomány egy drámairói zseni hatalmában, azt csak nála láthattuk igazán. Mert mind a két tulajdonság nem adatott meg egyszerre a mi időnkben senkinek se, csak éppen neki.

A nagy stílisták rendszeren nem drámairók (talán mert nem szívesen állnak szóba a tömeggel), s a színpad mesterei stílus dolgában rendszeren nem számítanak. Scribe-et alig lehet írónak mondani; Sardounak a stílusa, a legenyhébben szólva, hétköznapi. Dumas pedig a másik tulajdonra nézve is épp oly nagy, mint az írásművészet tekintetében. Sardou a színpadi mesterkedésnek olyan fortélyáival és fogásaival állott elő, mint senki más; de a nemesebb értelemben vett dráma-alkotásnak Dumas a nagymestere. Amaz a drámairásnak a virtuóz-za, emez az igazi művésze. Dumas a mi időnknek - ha Ibsen óta nem is az egyetlen - de mindenestre az első drámairói zsenije, s a legmesszibb multból is csak kevesen versenyezhetnek vele a drámairás mestere címéért.

Ezeknek a tulajdonainak köszönhetette tartós tekintélyét s diadalai legnagyobb részét, de jelentőségét századunk irodalmában mégsem ezek az együtt olyan ritkán jelentkező tulajdonok, vagy e ritka találkozás erejénél fogva elért kivételes sikerei adják meg neki, hanem: írásai mélysége.

Ő a mi időnk egyik legnagyobb s legszenvédélyesebb gondolkozója, a legkomolyabb lelki s legintranzigensebb moralistája. Azokat az erkölcsi kételyeket, melyek a mai ember talán bűnös, de mégis érzékeny lelkiismeretét szüntelenül nyugtalanítják, csak igen-igen kevesen fejezték ki hasonló mélységgel és igazsággal, senki hatalmasabban, senki finomabb s világosabb formában. A tizenkilencedik században Renan-on kívül nem volt író, akit a lelkiismeret kérdései erősebben foglalkoztattak volna, s aki az ember rendeltetéséről, társadalmi helyzetéről, kötelességeiről, mélyebben járó gondolatokat adott volna az emberiségnek. Nála szószerű a színpad is, ahol ma már nagyobb propagandát lehet csinálni a kötelességről szóló leckéknek, mint bárhol másutt, s ez a morális nyugtalanság, amelylyel igazát keresi, ez az ideális törekvés, amelylyel az embert leginkább érdeklő dolgoknak a mélyére igyekszik látni, hogy magunkon, - és így sorsunkon is - javíthassunk, hogy egymásnak az életet elviselhetőbbé tehessek: ez az ideális törekvés az ő nagy eredetisége, ezek a moralistaleckék az ő nagy hagyománya.

Hogy a mindmostanáig szellemi rabszolgaságra kárhoztatott asszonyi léleknek ő a legtisztábban látó analízálója, s egyuttal - talán éppen ezért - legmelegebb, legékesebb szavu ügyvédje: az már szinte másodsorba tartozó, egyszerű következése annak, amire itt, sajnos, éppen csak hogy rámutathattunk.

III.

Azzal a meglehetősen közkeletű felfogással szemben, mely jogosnak tartja, ha az erkölcs kérdéseiben mindenki illetékes bírónak tartja magát, sőt azt is, ha mindenki önmagát tartja a képzelhető legilletékesebb bírónak, - tehát egy igen elterjedt nézettel szemben, mely talán Kantnak a lelkiismeret és az erkölcs viszonyáról szóló elméletéből fakadt, - legyen szabad egy durva példázattal hozakodnunk elő. A kutya szaglása sokkal finomabb, mint a macskáé; de a másfajta kutyának nincs olyan szimatja, mint a vizslának: a vizslák közül a pointernek a szimatja sokkal finomabb, mint a többi vizsláé; és még a pointernek is vannak nemesített fajtái, amelyeknek szimatja még finomabb, mint a többi pointeré. Az igen fejlett érzék mindig sokkal ritkább, mint a durva. És ez nem csupán addig igaz, amíg csak az érzékszervek működéséről van szó. Még inkább megáll ez a tétel, ha a még komplikáltabb agyműködésről szólnunk. Ha ritka az érzékszerv rendkívüli fejlettsége, még ritkább az az *aptitudo*, mely a gondolkodás nehezebb vagy finomabb műveleteire képesít: a szellemi tehetség, mint történelmi eredmény. Hogy rövidsége kényszerítve, durva vázlatossággal folytathassuk: az erősen fejlett számolóképeség ritkább, mint például a nyelvek megtanulásának a tehetsége; és a filozófiai érzék még ritkább, mint a jelentékeny számoló-képesség. És még a filozófiai érzékkel se jár együtt mindig az ethika problémái iránt való különös érzék. (Talán mert a gondolkodás, noha feladatai itt is a legnagyobbak közül valók, sehol se ily magára hagyatott.) A nagy, erősen kifejtett s igen megfinomodott erkölcsi érzék éppen nem olyan közönséges valami, mint sokan képzelik; ellenkezőleg: a legnagyobb ritkaságok egyike. Ahhoz, hogy valaki jó sebész legyen: sok ismeret, tájékozottság, kitűnő szem, biztos kéz, lelki határozottság stb. szükséges; annak, hogy valaki az erkölcs kérdéseit boncolhassa, alapföltétele: hogy még inkább, fokozottabb mértékben ura legyen mindezeknek a tulajdonoknak. Ahhoz is sok ismeret, tájékozottság, kitűnő szem, biztos kéz, lelki határozottság stb. szükséges, hogy a hajóskapitány el tudja vezetni hajóját az óceánon át, talán viharok közepett, talán váratlan bajok közt, egyik állomásra a másikra. De a moralista mindig csillagatlan éjjel vezeti hajóját a nagy fekete vizen; nem tudja: honnan, és nem tudja: hová. Mert itt is az „Ignorabimus” vizei fölött lebegünk; és a képességein kívül semmi egyebe, csak az az egy kis nyomorult iránytűje!

Az erkölcs! De hát melyik erkölcs? Minden népnek más erkölcsi vannak; ahány fokkülönbség van a legfejlettebb műveltség és a pápua majdnem állatias műveletlensége között, annyiféle az erkölcs. Mások a műveltek erkölcsi, és mások a vadak erkölcsi, de a vadaknak is vannak erkölcsi. Még a pápuáknak is valamelyes. Minden időnek más erkölcsi voltak, és ugyanazon időben is más az erkölcs más-más helyütt. Ugyanazon népnek az erkölcsi is folyton változnak: az erkölcs ugyszólván együtt változik az idővel és a nemzetekkel. De amikor és ahol a civilizáció megjelenik, nyomában már felbukkan az erkölcs. Mindig megvolt, mióta két ember találkozott. Azóta folyton van, mindenütt. És mintha csak úgy fejlődnek, mint az egész világ. Tehát van *egy* erkölcs is? De hát akkor mi az „*az erkölcs*”? Honnan ered? Mi a tartalma? Mi a célja?

Az „amoralisták” és az „immoralisták” elméleteiről nem szólva - ezeknek az elméleteknek anyja: a Tudatlanság, s apja: a Logika Hiánya - csak a vallás felel határozottan az itt fölvetett kérdésekre. Az erkölcs: az ő erkölcs. S megadja a választ minden e tekintetben elképzelhető kérdésre. Megadja a szabályokat, az utasításokat, megszabja a büntetéseket és a jutalmakat is. Ez felelet. De a filozóf tovább kutat.

És ahogy megindult, már meg kell állapodnia. Fennakad az első kérdésnél. Honnan ered az erkölcs? A lelkiismeretből? A részvétből? A társadalmi szükségből, a közös érdekből? Minden újabb föltevés gyöngébb, mint a másik volt; mindegyik homályos, újabb határozatlanságokkal takarózó; mindegyik voltaképpen csak újabb kérdésekkel üti el a feleletet. Az utolsó föltevés már el is sikkasztja azt, amit keres: magát az erkölcsöt. Még legtöbbet ér a racionalisták felelete, hogy: az erkölcs a megismerhetetlenségből ered, mint a természeti erők. Ez legalább nem mond semmit.

De tovább. Akárhonnan ered, mi a tartalma? Csupa találgatás. És végre is mi a célja? Sötétség.

És a filozófnak látnia kell, hogy egy eleven energiával van dolga, mely éppen oly örök, mint a fény, vagy a villamosság; talán azonos is ezekkel... De egyebet lehetetlen kiderítenie. És azért mégis ki kell igazodnia az erkölcs részletkérdéseiben; tessék kiigazodni!

Hanem a fizikus se tudja, hogy mi a fény és mi a villamosság! Sokat tud erről is, arról is; csodákat manipulál velök, de arra a kérdésre, hogy: micsoda hát a villamosság? és micsoda a fény? - csak föltevésekkel tud felelni, amelyekről maga is elismeri, hogy semmivel se bizonyíthatók vagy pláne már tarthatatlanok. Azért mégis haladnia kell a maga útján.

És a moralista is halad a maga útján. Tovább vezeti a hajót a fekete éjszakában, a mély víz fölött. Nincs vele egyéb, amire támaszkodjék, csak az a kis iránytű, az a kevés ismeret, amelyet egyáltalán meg lehet szerezni, és természetadta különös képességei.

IV.

Az ifjabbik Dumas regényeiben - kivált a *Kaméliás hölgyben* és a *Clémenceau-pörben* - megtalálhatjuk ennek a nagy embernek minden jellemző írói tulajdonát. Nem szólva a *Clémenceau-pörről*, melynek a színpadra való átdolgozása nem a Dumas munkája, a *Kaméliás hölgy-ről* irt regény jóval tökéletesebb kompozíció, mint a dráma. A színpad korlátjai sokat kiszorítottak abból, ami a regényben művészi; ennek az igazságaiból az akkor még hatalmas színházi konvenció sok követelőzése el is ferdített, mondhatni: meghamisított egyet-mást, talán nem is keveset. Hogy ezek a regények mégis kevésbé híresek, mint Dumasnak a színművei, ez csak annak a következése, hogy a színpadon előadott mű hatása és ekhója sokszorta nagyobb, mint a könyvé. De téved, aki a két egyforma című munka különböző

hatásából és különösen a színmű zajos multjából és sikerének tartósságából ítélve azt képzeli, hogy a *Kaméliás hölgy*-ről szóló regény csak első vázlata volt a ma is sokat szereplő színdarabnak. Éppen ellenkezőleg áll a dolog: a teljes képet nem a dráma adja, hanem a regény. A *Clémenceau-pört* pedig Dumas csak regény-alakban írta meg. Ez a két kis remekmű nem ad fogalmat Dumasnak drámairói hatalmáról, de annál teljesebben ismerteti meg a nagy íróművészt és a nagy moralistát.

CHERBULIEZ.

Azok, akik Cherbuliez-t fölületesen, félig-meddig, inkább csak hirtől, vagy legfeljebb a meséiből ismerik: bizonyára meglepődnek azon, hogy vannak, - még pedig szigorú bírálók, - akik ezt a svájci származású francia elbeszélőt az elsőrangú írók közé sorozzák. Cherbuliez-t nálunk, Magyarországon, jóval kevésbé becsülik, mint érdemli, s ez alighanem onnan van, hogy fölülte hiányosan ismerik, ami az író hírnevére rosszabb, mint ha egészen ismeretlen marad.

Egy kis tulzással azt lehetne mondani, hogy akárhányan annál rosszabbul ismerik, annál inkább félreismerik ezt az író, minél több Cherbuliez-regényt olvastak: rossz fordításban. Minthogy véletlenül kitűnő meseszöveg is, akinek történetei a naiv lelkiületű olvasót is érdekelhetik: Cherbuliez abban a kétes értékű szerencsében részesült, hogy majdnem valamennyi regényét lefordították németre és magyarra. Ne higgyük, hogy a németek mindannyian olyan lelkiismeretes fordítók, amilyeneknek a jóhírük után tartjuk őket; és ne tagadjuk le, hogy nálunk a jó regényfordítás sokáig ritkaság, szinte kivétel volt. A sok magyar Cherbuliez között is kevesebb a pontos, mint a rossz fordítás; sajnos, az a fordító, aki a fordítás munkájának könnyebbsége érdekében megcsönkítja az eredeti szöveget, aki lenyírbál a meséről minden olyan helyet, ahol a szerző egy kissé belemélyed a tárgyba, s aki nem azt írja, amit a szerző, csak valami olyanformát: az ilyen fordító nálunk, még ma is, épp olyan gyakori jelenség, mint az az író, aki felsőbbbséggel becsüli le a külföldi irodalom jeleseit, de azért üres óráiban eredeti drámát kanyarít az olasz színműből, a francia regény párbeszédeiből, vagy akármiből, ami a kezeügyébe kerül. Cherbuliez-vel is sokszor megesezt, hogy munkája csak megcsönkített alakban jutott el a magyar olvasóhoz; s természetes, hogy az olyan fordításból, mely az eredetinek jóformán csak a vázát adja, a szerző legfeljebb ügyes elbeszélőnek látszik.

Nem sokkal több megbecsülést szerzett Cherbuliez azok körében, akik talán valamelyik könnyedebb hangú regényéből, s ezenkívül inkább csak hirtől ismerik. Általánosan ismeretes róla, hogy Franciaországban se tett szert hangzatos sikerekre, hogy hazájában se hódította meg az olvasók nagy sokaságát, hogy munkái a francia írók viszonyaihoz mérten kevés kiadásban keltek el, s kevésbé ismeretes az, hogy soha se pályázott a népszerűségre. Sokan tudják róla, hogy kivételesen szívesen látott vendég volt a *Revue des Deux Mondes*-nál, ennél a tiszteskoru, meglehetősen konzervatív szellemű folyóiratnál, amelynek minden világrészben vannak olvasói, csak hogy ezek az olvasók majdnem mindannyian egy-egy szűkebb körhöz: az arisztokráciához, a műveltség és a tudás kitűnőségeihez, vagy azokhoz a szerencsésekhez tartoznak, akik jómódban, nyugalomban, talán tétlenségben élnek, s mert minden érdeklődésüket a szépek szentelhetik, külön izlést arrogálnak maguknak. Ismeretes az is, hogy ezeknek a több világrészben elszórtan, nem is egyforma életviszonyok közt élő, de meglehetősen egyforma gondolkozású és izlésű, kiváltságos helyzetű embereknek évtizedeken át Cherbuliez volt a legkedvesebb regényírója. És ez, a helyett, hogy annak kutatására adna alkalmat: mily erővel hódíthatta meg ezeket a finnyásokat? - bizonyos előítéletet támaszt vele szemben. A *Revue Des Deux Mondes* iránya, szelleme, hangja már olyan ismert, hogy olvasója szinte típus. Akik ezeket a sárga borítékú füzeteket a parkokban, az angol kényelemmel berendezett szobákban, vagy a könyvtár-termekben forgatják: jólétben és kényelemben, vagy legalább gondtalan igénytelenségben, csöndben, nyugalomban és visszavonultságban élő emberek, akik szeretik az elmés embereket, a jó könyveket és a szép dolgokat, de főképpen csak a maguk világa iránt érdeklődnek, nem igen tudnak és nem is igen akarnak tudni a köreiken kívül felhangzó zsvajról, a nagy tömeg életéről, az előre igyekvők és a kenyérkeresők piaci lármájáról, a visszataszító nyomorúságokról, amelyeket látni is kellemetlen, a sokaság elégedetlenségéről, a bűnös, szennyes és rossz szagu emberek elkeseredett s legtöbbször igazság-

talán panaszairól, melyekkel a végzet helyett másokat vádolnak, stb. stb. - mondjuk csak a fődolgot: a társadalmi reform-törekvésekről. Ki hódíthatná meg ezeket a finnyás jóllakottakat, ha nem az: aki csak róluk beszél, hizeleg előítéleteiknek, mulattató történeteket mesél és elmésségeket mond nekik, szóval az udvari poétájuk?! És Cherbuliez munkáiban csakugyan van valami, ami mintha megerősítené azt a vádat, melyet ebből a sikeréből azok kovácsolnak, akik őt csupán hirtől, vagy kevéssé ismerik. Nem tudja eltitkolni se a műveltségét, se az elmésségét, regényeiben feltűnően sokszor szerepeltet olyanokat, akik a kiváltságos körökhöz tartoznak, szívesebben beszél az élet kellemes oldalairól, mint a nagy nyomoruságokról, izlése sokat foglalkozik a szép dolgokkal és nem szereti a rossz szagot, sőt bizonyos az is, hogy konzervatív gondolkozású, és nem reformer.

De ha egészen megismerjük ezt a nagy látókörű író, aki törvényes leszármazója az igazán „gall szellemű” francia íróknak, aki azonban kivételes műveltségével a görög bölcsek szelleméből is elsajátított valamit: meggyőződünk róla, hogy a vele szemben táplált előítélet csak a látszaton alapul, s hogy azoknak a vádja, akik kissé messziről itélik meg, igazságtalan. Cherbuliez a jóllakottakat ugyanazzal a felsőbbbséggel nézi, mint a nyomoruságban élőket: a filozófus felsőbbbségével; szerenitása nem az elégedettségéből fakad, hanem abból a megnyugvásból, amelyben, - miután nagy vívódások után megbékélt a világrenddel és legyőzte magát, - menedéket talált; a művelődés emlékeiben, a szépben, az élet kellemes dolgainak szemléletében nem időtöltést, hanem vigasztalást keres; elméssége nem játék, hanem szenvedésekből leszűrt bölcsesség, melyet egy művész fejez ki. Meggyőződünk róla, hogy jobb szíve van, mint azoknak, akiknek valóságos mestersége: az érzékenyítés; hogy nem undorodik a nyomoruság látványától, és ha az e látvánnyal való foglalkozást nem használja a hatás eszközüül: azért mond le erről, mert a nyomoruságok feltárásától nem remél orvoslást, ellenben a szépet valami általános üdítő szernek tekinti; hogy ha nem sürget reformokat s nem harcol vívmányokért, nem azért marad passzivitásban, mintha közömbösen nézné a milliók szenvedését, vagy mintha nem hinne a megváltás lehetőségében, hanem mert nem hisz az elképzelhető reformok csodatevő erejében, mert még nem látja az utat, mely valami jobbhoz vezet. Cherbuliez szkeptikus; nem vár eredményt azoktól a vívmányoktól, amelyekben sokan már a megváltást, vagy legalább az általános boldogulás lépcsőjét látják; nagyon jól ismeri az emberiség történetét, tudósa a társadalmi tudományoknak, nem osztozik azok bizakodásában, akik a nekibuzdulástól már sikereket várnak, visszaretten azoktól az áldozatoktól, amelyekbe a harc belekerülhet, félti a küzdelemtől a kevés meglévő jót. Annyira szkeptikus, hogy - egyik filozófáló munkájában - egy kissé még a haladásban is kételkedik: ezért konzervatív.

De ugyanaz a nagy tudás, mely kételkedővé, konzervatív gondolkozásúvá, és a társadalmi harcokkal szemben csöndes szemlélővé tette, minthogy az ismereteknek ekkora rengetegét lehetetlen végképpen eltitkolni és minthogy kivételes műveltsége el-elárulja magát regényeinek egyes lapjain is: még egy előítéletet támasztott vele szemben. Azt, hogy sokkal inkább tudós, kritikus és bölcselő, semhogy számottevő poéta lehessen. Ezt az előítéletet olyanok hangoztatják, akik félig-meddig ismerik; akik egy vagy két könyvét olvasták, s véletlenül azok egyikét, amelyekben pár percre a tudós is megszólal; akik munkáiból talán nem olvastak annyit, mint amennyit magáról az íróról olvastak. És az, amit egyéniségéről, életfolyásáról itt vagy amott olvashatunk, bizonynyal ad némi alapot ennek az előítéletnek: Cherbuliez élettörténete tökéletesen úgy hangzik, mint egy tudós, kritikus vagy bölcselő biográfiája, és az az egyéniség, melyet ebből az élettörténetből valamelyest megismerünk, a külsőségekre nézve meglepően hasonlít ahhoz az alakhoz, melyet a tudós fogalma kelt fel képzeletünkben.

Életfolyásának feljegyzésreméltó részletei ezek:

Cherbuliez hazája: Svájc, szülővárosa: Genf, az a város, melyben a német gondolkodás és a francia szellem találkoznak, s mely, egyformán közel lévén Francia-, Német- és Olaszország határához, egy kis kozmopoliszszá vált; az a város, amelyben már akkor hirdették, hogy a tudományos kutatás az emberi lélek legszentebb joga és kötelessége, mikor ezt a már kissé elfeledett tételt hirdetni veszedelmes dolog volt; az a város, melyben ennek a történelmi emlékek megfelelő élet folyt, századokon át. Cherbuliez francia eredetű családból származott, mely a huguenotta-üldözés idején települt meg Svájcban; úgy látszik, kételkedésének csirája megvolt már őseiben is. Ez a család a tudomány és irodalom szolgálatában folytatott hosszas tevékenységéről vált a maga körében ismeretessé. A regényíró nagyapja Svájc legjobb nevű könyvkiadója volt; apja az ó-kori irodalom tanára a genfi egyetemen; egyik nagybátyja jogtanár és ujságszerkesztő; másik nagybátyja szintén író. Még nagynénje is szorgalmas munkása volt az irodalomnak: fordításai sok német klasszikust ismertettek meg a franciákkal, többek közt Kleist Henriket. A regényíró 1828-ban született. A család hagyományai és első kedves tanítómestere: Töppfer Rudolf, aki gimnáziumi tanár volt Genfben, hamarosan eldöntötték sorsát. Először a genfi egyetemen hallgatja a filozófiát, ahol Reid tanait hirdetik, de Cherbuliez Victor Arisztoteleszt és Kantot olvassa. Aztán Párisba megy, ahol Eugéne Burnouf tanítványa, s szanszkrit nyelvet tanul, de mindennap eljár a Louvre képtárába és valamelyik színházba. Aztán a bonni egyetemen, ahol hosszabb időt tölt, megismerkedik Hegel filozófiájával, egyébként pedig csak a zenének él s egy kissé belebolondul Beethovenbe. Egy évre Berlinbe megy s ott megbarátkozik Schellinggel. Majd hosszabb utazásra indul: bejárja Francia-, Olasz- és Görögországot, Konstantinápolyt és Kis-Ázsiát. Arkheológiával kezd foglalkozni, és e szakbeli tanulmányainak eredménye az a félig tudományos, félig satirikus mű („Un cheval de Phidias”), melylyel először jelenik meg a nyilvánosság előtt. Ezt a könyvét Görögországban írja meg, és azokat a vázlatokat is, amelyekből Bizancz történetét akarja összeállítani. Bizancz története megiratlanul marad, de a gyűjtött anyag nem vesz el egészen. Hogy *Kostia gróf* című regényében Kostia gróf és Gilbert, akik azon a munkán fáradoznak, amelyet Cherbuliez maga nem készíthetett el, oly alapos tanulásról tanuskodó megjegyzéseket váltanak, a Görögországban töltött évek emléke. Időközben egyetemi tanárnak hívják meg Bonnba, de nem fogadja el a tanári széket. Tovább utazik, bejárja az orosz birodalmat, később Spanyolországot. Ekkor már politikával is foglalkozik; kiadja *L’Espagne politique* és *L’Allemagne volitique* című kötetét. Utazásai közben ethnologiai ismereteket szerez; mikor megpihen, az összehasonlító nyelvészettel rendszeresen kezd foglalkozni, a szanszkrit nyelvnek tudósává válik. Később egy filozófiai kötetet ad ki, majd a renaissance és a görög művészet történetéről ír, aztán összegyűjti kritikáit és esztétikai értekezéseit, végül letelepszik Párisban, francia alattvalóvá honosítja magát, s G. Valbert álnéven, mely épp oly híressé válik, mint igazi neve, haláláig szorgalmas és kitűnő munkása a publicisztikának.

Mindenesetre furcsának tűnik fel, hogy ez az életrajz egy regényíróról szól. Gyanu támad bennünk, hogy a felsorolt sokféle munkálkodás kissé fölületes lehetett, hogy kapkodva, rendszertelenül gyűjtötte ismereteit, de talán egy téren se volt alapos tudós. A legilletékesebbek ítélete azonban mást mond. Még különösebbé teszi a dolgot az, hogy Cherbuliez, bár nem ért el igen nagy kort, - hetven évig élt, - nemcsak egy-két, hanem nagyon sok regényt irt. És ennek a meglehetősen kivételes jelenségnek csupán az szolgálhat valamelyes magyarázatául, hogy Cherbuliez soha se foglalkozott egyébbel, mint tanulással és irodalmi munkálkodással. Nem vállalt hivatalt, tanárságot se; amíg utazott és csak gyűjtötte az ismereteket, egy kis örökségből élt, később az írásaiból. Meg akarta örizni és meg is őrizte vizsgálódásának, érdeklődésének, foglalkozásának teljes függetlenségét, képzeletének, szemlélődésének, gon-

dolgozásának egész szabadságát. Huguenotta-ivadék és genfi polgár módjára járta be a világot és élte végig az életet.

De hát megférhet-e egymással két ily nagyon különböző foglalkozás, anélkül, hogy ez a kettősség rovására ne essék mind a kettőnek? Lehet-e valaki tudós és regényíró egyszerre, anélkül, hogy a költő meg ne rontsa a tudóst, s a tudós meg ne bénítsa a költőt? Bizonyára kevesebb példa van rá, hogy e kettő, ha egy személyben találkozik: segíti egymást, mint az ellenkezőre. Végre is ez a kétféle szellemi munkásság más-más képességeket kíván; az egyik mindenekelőtt képzeletet, a másik főképpen ítéletet. És az egyik képesség kifejllesztése azzal járhat, hogy a másik, melyet amaz hosszas tétlenségre kárhóztat, elernyed, megzsibbad, talán elsorvad. Ritkaság, hogy mind a kettő egyformán és harmónikusan fejlődhetik. És itt az alapja annak az előítéletnek, mely Cherbuliez-vel szemben is föltámadt, azok körében, akik süketellennek találják ezt az írók közelebről is megismerni. A tudós hirneve bizalmatlanságot kelt a regényíró iránt.

Annyi tagadhatatlan, hogy az erudíció gyakran halála a költői teremtő erőnek. De néha nem halála, hanem ellenkezőleg: forrása. És már akkor, mikor Cherbuliez a tudós rovott előéletével terhelt, első regényeivel jelent meg a nyilvánosság előtt, előre megfelelt az erudícióval vádolt regényírókkal szemben mindig föltámadó előítéletre Émile Montégut, a francia kritika egyik kitünősége, aki ilyenformán ügyvédkedett *Kostia gróf* szerzője mellett: Igaz, hogy a sokat tudás megárthat a képzeletnek, s hogy a költő, aki nagy erudíció terhét szedi magára, elsorvaszthatja inspirációját... Igaz, hogy a tudatlanság olyan hatalmas bátorságot és egyeneséget ad, melyet semmi se pótolhat... Igaz, hogy a tudomány körültekintésre és óvatosságra tanít, s ezek az erények éppen az ellentétjei azoknak, amelyek a képzeletet segítik... Igaz, hogy a tudatlanság nem támadja meg a költő eredetiségét, nem tolja a költő elméje és látomásai közé olvasmányainak emlékeit, és végül erősíti a költőnek magában való bizodalját... De se azok az írók, akiknek csak a tudatlanság adott szárnyakat, se azok, akik mindenüket szendergő emlékezetük álomképeiből szedték, nem igazi írók... Az igazán nagy tehetségnek az erudíció nem akadály, hanem fegyver, melylyel a képzeletnek új területeket hódít meg... Mert a tudás nem úgy gazdagítja a képzeletet, mint egy butorgyűjtemény, melylyel teletömik a házat, hanem mint a táplálék, mely erőssé teszi a testet... Az igazi költő lelkében az ismeretekkel valami olyas történik, mint az a vegyi folyamat, amelylyel a szervezet a táplálékot szétbontja, szétválasztja, átalakítja, vérré készíti... Az ismeret, a kritika: a tizedik múzsa; mert hiszen a kritika nem egyéb, mint a dolgok lényegének és összefüggésének magyarázata, következésképpen: a költészet egyik forrása, talán valamennyi közül a legbővebb és a leginkább termékenyítő... Micsoda ismeretlen mezőket nyitott meg a kritika például Goethe inspirációjának!... S a század nagy költőinek jóformán mindenikében nagy erudíciót találunk... Csak Byron és Lamartine azok, akik mindent egyéniségüknek köszönhetnek és kiszámíthatjuk-e, hogy nyertek-e, vagy veszítettek a kritikától való idegenkedésükkel?!... Cherbuliez-t, mint kritikust, képzeletének ereje tette kiválónak; és Cherbuliez-nek, a regényírónak, képzeletét ismeretei nem gyöngítették meg, csak gazdagabbá tették.

Montégut ezt *Kostia gróf*, a *Becsületes asszony regénye és Méré Paula* megjelenése után mondta el, de Cherbuliez később se cáfolta rá erre az elismerésre. *Bolski, Brohl, Holdenis Meta, Noirel, Miss Rovel* s végül a *Vörösek és feketék* azok a regényei, amelyekben regényírói egyénisége, mely csupa szeretetreméltóság, a leginkább megragadja az olvasót, mert sok kedvessége mellett ezekben találjuk meg elevenítő és jellemző erejét teljes frissességében; életfelfogása itt hatol le a legmélyebbre; fantáziája itt nyilatkozik meg a legszerencsésbben; előadásában itt van a legtöbb fény és szín; ezek a legtökéletesebb munkái. De sok regénye közül bármelyiket olvassuk: itt-ott, egy-egy megjegyzésben talán ráismerünk a tudósra, mert olyan részleteket említ, amelyek elárulják nagy műveltségét, hanem ezt a tudóst soha se kapjuk rajta azon, hogy akkor szólal meg, amikor az olvasó a költő szavát várja. Vagy a tudós

nehézkessége nyilvánul-e meg előadásában? A legkönnyedebb hangú, a legfinomabb és legelméesebb causeur, akit képzelni lehet; mindig eleven, fáradhatatlan, s iróniája, amely találó, olyan derűs, olyan gyönyörködtető. Vagy ráismerhetünk-e a pedánsul részletező tudósra abban, aki ezeket a bájos meséket mondja el, a primitívek elevenességével és a tulfinomultak ötletességével? Felnőttek számára nem lehet meséket kitalálni, amelyek jobban szórakoztassanak és több gondolatot keltsenek. A tudós rövidlátását veszszük-e észre mindig kedves és mindig igaz alakjainak jellemzésén? Emberismerete komorrá tenné elbeszélését, ha mindent megértése nem volna oly elnéző. A szobatudós eleveníti-e meg azt a sok külön világot, amelyben meséi játszanak, vagy inkább a peregrinus költő? És az a meghatározhatatlan valami, ami mind e munkáknak ugyszólván a lelke, a tudós kicsinyességekben gyönyörködő elégedettségét tükrözi-e, vagy inkább a költő rezignációját, a költőét, aki a kellemesben, a bájosban, a szépben keres, ha nem is feledést, legalább vigasztalást?!

FLAUBERT, MINT KRITIKUS.

Georges Sand leveleinek megjelenése alkalmával az irodalomtörténet krónikásai sokat irtak Flaubert és Georges Sand, e két nagyon különböző lelkivilágu író meglepően mély és igaz baráti viszonyáról. Ezek a kommentárok kellő világitásba helyezték elméjük és jellemük, gondolkodásmódjuk és vérmérsékletük, az életről és a művészetről való felfogásaiknak rendkívüli különbözőségét, másrészt érzelmeik egy közös vonásában találva támaszkodó pontot, meg tudták magyarázni szoros szellemi összeköttetésük eredetét és fejlődését. Kétségtelen, hogy e viszony természetét illetőleg a Flaubert levelei⁵ már csak azért sem mondhatnak többet, mint a Georges Sand-éi, mert a croisset-i bölcs hijjával volt izgékonyabb vérű barátnője áradozó természetének s azt a művészi elvét, melyet a „személyiség megtagadása”-nak szokott nevezgetni, még leveleiben is bámulatos következetességgel dédelgette. De mégis, ha a Flaubert levelezése e tekintetben új adatok forrásául nem is tekinthető, sok olyast tartalmaz, ami a legnagyobb óvatossággal rejtegetett egyéniségéből elárul egy-egy érdekesebb vonást.

Flaubert nagy kritikust hordott magában az alatt a hosszú, sarkig érő, sötét köpönyeg alatt, amelybe burkolózott. Kiválóan elemző hajlamu szellemet, mely a tényeket nem egyszerűen látja, mint mindannyiunk, hanem kettőzötten; először tisztán magukban véve, s másodsor mint tanulmányozni való anyagot, mint új tények anyját. Kivételes temperamentumot, mely nem dobja magát azzal a közvetlenséggel az életbe, mint a közönséges emberek, még kevésbé azzal az extázissal, azzal a kitért lélekkel, amelylyel a legtöbb költő. Egy hatodik érzéket, melynek természete azt hozza magával, hogy tulajdonosa másképp él, fut, fárad és szeret, mint a derék Prudhomme: kevesebb ösztönszerűséggel s több tudatossággal. Ha örömet érez, elhalványítja, ha fájdalmat szenved, elmélyíti, ha szeret, elmérgezi érzéseit azzal a sajátos vizsgálódó erővel, melylyel magának ezekről az érzésekről legeredetibb veleszületett hajlamának hatalmánál fogva számot adni igyekszik. Ha valaki a bölcselkedés e fajta hajlamával születik s ahhoz a természet beláthatatlan termékenyítése következtében még artisztikus erőt is örököl, akkor ez a valaki, a szerint, amint tehetségét a körülmények megérlelik, a mi korunkban vagy regényíró lesz, vagy kritikus. Bármelyiké fog kifejlődni, mind a kettőnek anyagát magában hordja haláláig. Mert voltaképpen, a regényíró és a kritikus a lényegben nem különböznek egymástól; céljuk homogén; módszerük, melylyel az igazság megismerésére törekednek, azonos; artisztikus eljárásuk, melylyel igazságaikat feltalálják, egy és ugyanaz. Körülbelül annyiban különböznek, mint az egyes törvények megalkotói és ezek kodifikátorai. A regényíró anyag-világa tágabb: a még meg nem irt igazságok; a kritikusé szűkebb: a már megirtak. Az egyik közvetlenül a dolgokból, a másik már megállapított igazságok közvetítésével vonja le tételeit, de szorosan párhuzamos uton. Természetes, a regényíró szót legszűkebb, s egészen modern értelmében értjük, ama fogalom kifejezéséül, amelyre, mint Edmond de Goncourt panaszkodik egyik könyve előszavában, akármi jobban illik, mint a „regényíró” szó nevetségesen semmitmondó, sőt bizonyos értelemben paradox használata. Vegyük elő a *Bouvard et Pécuchet*-t, igyekezzünk elfelejteni, hogy ennek a gigási torzónak a szerzője valamikor a *Madame Bovary*-t írta, s kérdezzük meg magunktól: regény-e ez, vagy kritikai mű? Bizonyynal nem tudunk határozottan felelni. Mind a kettőnek az elemei megtalálhatók benne; egyrészt annak, másrészt ennek mondható. Aki azt mondaná róla, hogy egy új Don Quijoteiád, az emberi természet egyik legáltalánosabb vonásának marionett-figurákban való megtestesítése, épp úgy igazat mondana, mint aki in ultima analisi az emberi értelem

⁵ *Lettres de Gustave Flaubert à Georges Sand. Précédées d'une étude par Guy de Maupassant.* Paris, Charpentier, 1884.

és tudomány szédítően mély kritikájának vagy az emberi elme által elkövetett tévedések monografia-szerű történetének mondaná. Igazat mondana, csak hogy nem az egész igazat. Ez a regény egyetlen a maga nemében azzal a rendkívüli dualizmusával, melylyel organikusan egyesíti magában két, a lényegben egyező, de a formában rendkívül eltérő irodalmi műfajnak úgy alap- mint alaki tulajdonságait. Igazi „homo duplex” benne az író; ép annyira kritikus, mint regényíró. Az a csodálatos tájékozottság, amelylyel a tudományok végetlen labirintusában mozog, egyesülve az ítéletnek azzal a biztosságával, mely álmétkodást kelt a szakértőben - mindenkit meggyőzhetnek, hogy az elmúlt idők életének (mely nagy vonásaiban még ma is mint realitás él a könyvekben) éppoly kivételesen tág látókörű ismerője volt, mint annak az életnek, melyet maga körül a természetben láthatott. A *Tentation de Saint Antoine* olvasói is sok olyat mondhatnak, ami mind e jelenség megerősítéséül szolgál. Hogyan történhetett tehát, hogy ezt a hatalmas erőt, melyhez hasonlóval a maga korában csak egyik legkedvesebb barátja: Sainte Beuve dicsekedhetett, életének legnagyobb részében használatlanul, úgy szólván rejtve hevertette s hogy ez csak önkéntelenül tört ki belőle nagyobb alkotásokban. A Georges Sandhoz írt levelekből sikerül egyet-mást megállapítani, ami, ha nem is határozott felelet erre a kérdésre, mint föltevés megállhat.

Azt kell hinnünk, bár sehol ezt a szándékot határozottan ki nem fejezi, hogy Flaubert egy nagy kritikai művet tervezett, mely életének fő-munkája lett volna s melyhez a *Saint Antoine*, az *Éducation sentimentale* és *Bouvard et Pécuchet* csak előtanulmányok.

Élete módja, melyet ezekből a levelekből ismerünk meg igazán, s egy különös kutatás, mely szintén ezek nyilvánosságra hozatalakor lett ismeretes, egyenesen utalnak erre a föltevésre.

Flaubert Croisset-ban a régi anakoréták életét élte. Apja gondoskodásából rendelkezett annyi vagyonnal, amennyi megmentette a kénytelen és rendetlen munka terhétől. Élhetett írói szenvedélyének s még annyi fölöslege is maradt, hogy néha-néha a gyöngédségnek a mi világunkban érthetetlen túlzásaival, segíthetett megszorult barátjain is. Ezek persze kevesen voltak. A kis faluban, ahol lakott, senkit sem akart megismerni, s a jámbor croisset-iak olyanformán tekinthettek a rejtelmes *Gusztáv ur-ra*, akit csak az erdőben s a réteken láthattak, mint ahogy a Renan bretonjai a csodálatos *Bonhomme Système-re*. Mindennapos társaságát hosszú időn át élőhalott anyja, egy szélütött, süket, félig vak öreg asszony - akit látnia is fájdalom volt - és unokahuga alkották, akinek nem lehetett egyéb hibája, mint hogy éppen a Flaubert unokahuga volt, de akiről az egyetlen megillető kritika csak az lehetett, hogy Georges Sanddal tíz évig folytatott levelezésében egyetlen vonással sem jellemzi. Társaság?... voltaképpen a könyvei voltak az egyetlen társasága. Ha kimozdult Croisset-ból s néha-néha Rouenba vagy Párisba rándult, ez csak azért történt, hogy a nyilvános könyvtárakban fölkeresse azokat a könyveket, melyekhez magán-ember csak ezen az egyetlen módon férhet. Barátai, az a kevés ember, akit szeretett: mindenekelőtt Bouillet (ez a kitünő költő, akinek a francia irodalom még sok elismeréssel tartozik), Georges Sand és Turgenyeff, Sainte Beuve és még egy-kettő, nem tudták magányából kicsalni. Éveken át kéri őket magához, de utánok nem megy. Georges Sand-nak, aki többször hívta őt Nohant-ba, sokszor megmagyarázta, miért remetéskedik így: „Ismerem magamat. Ha három napra Nohantba mennék, ez három hónapi álmadozásba kerülne nekem. Pedig sietnem kell.” Mindig sietett. Egy percet sem akart veszteni, mert minden idejére szüksége volt. Azok mellett a nehézségek mellett, amelyeket neki az írás okozott, nem is lehetett másképp. Csak a leveleiben elősorolt számszerű följegyzések adhatnak képzetet arról a roppant fáradságról, melynek árán művészetét vásárolta. Egy-egy lapon hetekig dolgozott, egy-egy sort napokon át javitgatott, míg végre megtalálta a helyes kifejezést. Ugyanezzel az aggódó lelkiismeretességgel olvasott mindent, amit tárgyai körébe tartozónak vélt. Ugyanegy időben „ásta el magát” az 1848-iki hírlapok olvasásába, a szentatyák irataiba, jezsuita regényekbe a szent szúzról, monografiákba a fayenceről, végre a szocializmus és a pedagógia irodalmába. Szórakozásul ugyanakkor Spinozát olvasta.

Természetes, hogy aki egészen és kizárólag az eszmék világában él, sokkal érzékenyebb az ott ejtett minden nagy és apró sérelem iránt, mint a dilettáns; és egyszersmind annak a szemét, aki az igazságot annak annyiféle alakulásában keresi, sokkal többet és sokkal többféle formában bántja az „igazságtalanság”, mint azét, aki egy szűk világban igyekszik mélyre hatolni. A közönséges ember meg sem érti azt, ami Flaubertnek szenvedést okozott; a szakértő mosolyog a maga ismeretvilágába eső naivságokon s nem fogékony a másféle tévedések iránt. Flaubert egy testvér szeretetével karolt át mindenkit, aki bármely téren csak egy lépéssel többet tett az igazság felé, mint elődei, de valósággal elkeseredett a könnyelműségen, melylyel az „Igazság” szent nevét a léhák és tudatlanok hiába fölvtették. Érzékenységét, melyet a magány a legfelső fokra élesztett, minden csekélység bántotta, ami más, több szórakozásban részes, kevésbé magára hagyott elmét érintetlen hagyott volna. A természet ömlengeni vágyó lelket adott neki, amelyet a viszonyok zárkóztatóvá válni kényszerítettek. Mint maga írja, nagy erőfeszítésekre volt szüksége, hogy összeszedje magát s minden csekélységre „ki ne áradjon.” (Ez lehetett az ok, amiért „vén romantikus”-nak nevezte magát s nem az az állítólagos artistikus rokonság, melylyel őt Guy de Maupassant erőnek erejével a Victor Hugo iskolájához igyekszik közelíteni.) S mert mindent, ami - a jelenben vagy múltban - a legtávolabbról is érdekelhette, figyelemmel kísért, örökös ingerlékenységben élt. „Ha öreg leszek, írta Georges Sand-hoz, kritikát fogok írni: ez meg fog könnyíteni, mert gyakran szinte fullasztanak a visszafojtott véleményeim.” Másutt rövid programot ad arról a módról is, melylyel ezt a tervét megvalósítani akarja: „Legjobb azokat a dolgokat, melyek bennünket kétségbe ejtenek, lefesteni egészen egyszerűen, amint vannak; szétszedni ezeket már boszu volna!”

Ehhez az oly sokfelől táplált keserűséghez hozzájárult az is, hogy az ő munkáit se kimélte meg ugyanaz az értelmetlenség, amely őt idegen igazságok tárgyalásában is sértette, s még inkább az, hogy oly roppant fáradtsággal alkotott munkái maga iránt is kételkedővé tették. Kezdett magával szemben is elégedetlen lenni. „Érzem, hogy már vén tehén vagyok” - írja egy helyt végtelen keserűséggel. Mindig és mindenütt az „emberi balgaság” tengerárját látta s egyszer csak elkövetkezett az az idő, amikor alkalmá volt ezt egész meztelen brutalitásában szemlélnie. Az 1870. és 1871-iki évek barbárságai fellázították arisztokratikus hajlamu és nevelésü lelkét. (Mert az a nevelés, amelyet a tudományban való kéjelgés s az emberi balgaságok tanulmányozása ad, nem vezet a radikális elvekhez.) Valószínűleg ebben az időben kezdte meg összeállítani különös „gyűjteményét.” Ezt írja akkortájt Georges Sandhoz:

„Gyűlölöm a demokraciát (azt legalább, amit Franciaországban annak mondanak), azaz a kegyelemmel való föllengzést az igazságosság rovására, a jog megtagadását, egy szóval a társadalom elleni harcot.

A Commune rehabilitálja a gyilkosokat, amint Jézus megbocsátott a latroknak, mert megtanultákátkozni Lázárt, nem mert rossz gazdag volt, hanem mert egyszerűen gazdag volt... Azt hinni, hogy a köztársaság minden vitatkozáson felül áll, annyit ér, mint azt képzelni, hogy a pápa csálhatatlan. Mindig csak formulák, mindig csak istenek.

Az utolsóelőtti isten, az általános szavazati jog egy rémitő bohózatot rendezett hiveinek, névszerint „A versaillesi gyilkosok”-at. Miben kell hát hinni? Semmiben, ez a bölcsesség kezdete. Ideje volna megszabadulni az „elvek”-től s hozzá fogni a tudományhoz, a vizsgálódáshoz. Az egyedül észszerű dolog (mindig visszatérek erre) egy mandarin-kormány volna, feltéve, hogy ezek a mandarinok tudjanak valamit, sőt tudjanak sokat. A nép örökös kiskoru s mindig utolsó rangban lesz a társadalmi hierarchiában, mert csak szám, tömeg, a korlátatlan. Keveset ér, ha sok paraszt tud olvasni s nem hallgat a papjára, de rendkívül fontos, hogy legyenek olyan emberek, mint Renan és Littré s ezeket meg is hallgassák az emberek. Csak egy törvényes arisztokracia megalapításával boldogulhatunk, érte ez alatt egy oly többséget, mely valami más egyébből alakul, mint számból.”

Majd azt bizonyítja, hogy a köztársaságban való babonás hit juttatta az örvénybe Franciaországot. Aztán így folytatja:

„Mennyivel célszerűbb lett volna megtartani Badinguet-t (értsd: Napoleon); a békekötés után bagnoba küldhették volna. Ausztriában nem tört ki forradalom Szadova után, sem Olaszországban Novara, sem Oroszországban Szebasztopol után. De a jó franciák sietnek lebontani házukat, mihelyt tüzet fog a kemény... Ebben a negyedórában Páris tökéletesen epileptikus. Ez persze az ostrom eredménye. Különben Franciaország már néhány év óta rendkívüli elmebeli állapotban élt. Az emberek elvesztették a jónak és rossznak, a szépnek és rutnak minden ismeretét. Emlékezzék vissza, az utolsó évek kritikájára. Miféle különbséget tett ez a fenséges és a nevetséges között? Mennyi tiszteletlenség és mennyi tudatlanság! „Sült vagy főtt - ugyanaz”, s éppen akkor mennyi szolgálkúság a napi véleménnyel, a divatos lapossággal szemben!... Minden hamis volt. Hamis realizmus, hamis hadsereg, hamis hitel s hamis öröm-leányok... És ez a hamisság, (mely talán a romantizmusnak a következménye, s annak a felsőbbségnek, amelyet a szenvedély a formán, s az ihlettség a szabályon kivivott) ez a hamisság, mondom, főképp az ítéletben nyilatkozott meg. Dicsérték a színésznőt, nem mint művészt, hanem mint jó anyát! Azt követelték a művésztől, hogy erkölcsös, a bölcsészettől, hogy mindenki előtt érthető, a vétektől, hogy illedelmes legyen, végre a tudománytól, hogy szálljon alá a néphez”.

Mikor ezt a levelet írta, kezdhette gyűjteni azt a nem mindennapi anyagot, mely irodalmi hagyatékának egyik legérdekesebb része. Anyag lett volna ez „az emberi balgaság történetéhez.” Guy de Maupassant előszavában nagyobb mutatványt ad belőle. Az „ítélet hamisságainak,” a legnagyobbak tévedéseinek egy minden időkről szóló bámulatosan gazdag gyűjteménye ez. Kezdve egyszerű történelmi botlásokon, melyeket csak egy bámulatosan éles elme s rendkívül fegyelmezett emlékezet fedezhetett fel, égbekiáltó tévedésekig, mind a legnagyobbak, a legjelesebbek, nem mindig olvasott, de félve tisztelt köteteiből. Descartesból úgy, mint Veuillotból. Erős idegek kellene hozzá, hogy olvasásukra az embert egy kis szellemi nihilizmus ne szállja meg s át ne érezze a Flaubert mélyen keserű hangulatát, melyhez a croisseti könyvbuvárt mindenüvé elható, messzelátó kritikája vezette.

Flaubert a meg nem irt könyvvel, melynek a „Bouvard et Pécuchet” csak előbeszéde volt, ez a gyűjtemény pedig nyers anyagát alkotta volna, alkalmasint valami voltairei hatásra számított. Ebben kételkedhetünk, de abban nem, hogy mégis Flaubert-rel együtt egy nagy kritikai művet temettek el. Azok a tulajdonságok, melyeket ezekben a levelekben az egyes írói személyiségekre és művészi elvekre tett megjegyzésekből kiolvashatni, csak megerősíthetik a régibb könyvei által keltett csodálatot. Megalkuvása a különböző művészi rendszerekkel talán nem nyerte volna meg korának tetszését. De bizonyynyal ép oly plasztikus kifejezésre találtak volna mélyen járó kritikai igazságai, melyeket csak töredékeiben láttunk, mint eklekticizmusa, melyet szabatosan kifejtett a következő sorokban: „Ugy vagyok, mint Prudhomme ur, aki úgy találja, hogy a legszebb templom az volna, mely egyesitené magában a strassburgi templom ivboltját, a Szent Péter colonnadeját és a Parthenon porticusát stb. Egymásnak ellentmondó ideáljaim vannak. Innen zavarom és tehetetlenségem.”

Kritikusnak is ugyanaz volt, ami regényírónak: a művészi szépnek antik módra tiszta látásu, romantikus hevü és modern módszert követő imádója. Eretnek és képromboló a szépnek vallásában, de azért monotheista. (1884.)

ZOLA-REGÉNYEKRŐL.

I.

A „HÖLGYEK ÖRÖME.”

A második császárság aranyozott kora - mely hasonlóan a biblia festett koporsóihoz, pompázó külső színnel takarta el a mélyében pusztító rothadást, - bár éles szemü, hatalmas bírálókra talált, sohasem részesült olyan elkeseredett, szenvedélyes megtámadásokban, mint a képzeletnek és tapasztalatnak sejtiszöveiből életre kelt az az alakcsoport, mely a Zola regényeiben e társadalom irodalmi kifejezője kívánt lenni. A Rougonok és Macquartok rosszhírű családja a kárhóztatások egész fergetegét vonta magára, ahányszor csak - Saccard Renée elbukása óta - hallatott magáról. Barbár erejű ivadékaik, melyek - meg kell vallani, - nem dicsekedhetnek kifogástalan ismeretséggel, elkerülték ugyan a Bovaryné sorsát és a jó erkölcsök megsértése címén nem kerültek törvényszék elé, de sokáig annyi kő célpontjául szolgáltak, amennyi elég volna számukra akár családi sirboltnak, akár hatalmas monumentumnak. És ha a legkülönbözőbb s leghevesebb megtámadások raja épp oly hűséges előfutárja volna valamely biztosan bekövetkező és századokra ható irodalmi jövőnek, mint amilyen bizonyos kísérelje minden nagyszabású és jól végzett munkának, akkor az utolsó kétségnek is el kellene oszlania a Rougonok és Macquartok történetének nagy jelentősége felől. A *Curée* megjelenése óta a fegyelmezett okoskodás emberei versengtek az avatatlan, esztelen vádaskodással a legsúlyosabb ítélet nyilvánításában, mihelyt egy új „corpus delicti” arra alkalmat adott: és ha az irodalmi előkelőségek a „legteljesebb tisztelet” hangján, mint királyi fogolylyal bántak a kitűnő forradalmárral, bánásmódjuk még sokkal kegyetlenebb volt, mint a böszült korlátoltságé. Fejére olvasták az ítélet minden atyáskodó hangú szókészletét, s nem sokalták meg az elvéhédh, makacs iskolásság legméltatlanabb kitöréseit sem. A betű arisztokratái persze a legtürelmetlenebbek. Elmult idők szellemét idéző tudósok, kiknek betáblázott ablakain koronkint keresztülhatott az író kürtöseinek nevetséges lármája, ha néha felriadtak papyrusaik mögül s kitekintettek szobájok setétjéből a fényes napvilágba, - elrémülve a nyüzsgéstől, mely ijesztően különbözött könyveik szelid nyugalmától, megtagadták az élő kor szellemét és ósdi bölcseségük merevségével „pereat”-ot mondtak arra, aki ennek az új kornak a tiszteletére bálványt emelt. S a zaj mindannyiszor megujult, ahányszor a merész író megszólalt. Zola tanítványai persze teljes erejükből igyekeztek tulharsogni ellenfeleiket, akik közt a morál mindenütt jelen való ügynökei adták a hangot és elszemérmesedett tárcairó-kiváltságok játszották az első hegedüt. Pruderie kisasszony, kinek arca a piros festék alatt is kékké vált a haragtól *Nana és Trublot* bűneinek hallatára, sikoltozott; a kinyilatkoztatás férfiai pedig, szent büvkörében annak a frigyládának, melyben az egyedül üdvözítő ideált őrzik, átkokat dörögtek. Azt, amit a Goncourt-ok a szerelem klinikájának neveztek, lebujnak minősítették s a mély megbontránkozás hangján ítélték a tűzhalálra. A tiltakozásokból a hangok egész zürzavara kerekedett. Az előkelők, akik tizenhatodik századbeli muskétával vonultak ki s a „Revue des Deux Mondes” rongyolt lobogóját lengetve indultak a szent háboruba, vagy a Dottore jelmezét a tekintélyek áthatatlan vértetével cserélve fel, kovás puskát vettek vállukra - ódon fegyvereiket csörtették, a nap krónikásai pedig, akikből a macskazene rendezőinek nagy tömege került ki, fűzfaspíjukat próbálgatták s ezek vékony, irónikus hangján ismert dallamokat adtak elő. Ezek a dallamok akkor már idestova félszázadosak voltak. Gunyos verseit meg kellett hallgatniok mindazoknak, akik részt vettek az oknyomozó irodalom megteremtésében. Stendhal, akinek regényeit a legfőbb ítélőszék: az asszonyos, kellemet szerető Sainte-Beuve egyszerűen „utálatos”-oknak találta; Balzac, akire jelentéktelen emberek az örültség és a romlottság bélyegét sütötték, Flaubert, akit pornográfként hurcolták meg közhatóságok előtt, sokat tudtak róluk.

A komoly vád, mely ezeknek a gunyos versikéknek a magvát alkotta, régibb, mint az az időszak, mely alatt hangoztatása divatossá lett. A tojáson, vagyis Rabelais-n és Montaigne-on kellene kezdeni, aki ennek a vádnak az eredetével kívánna foglalkozni. A moralisták nyomában mindenütt ott találhatni ezt a vádat, habár még alaktalanul, határozott idomot nem öltve. Alakot nyerni, jegecedni, a dokumentáló irodalom erősebben forradalmi hatása alatt kezdett.

Az új áramlat bekövetkeztekor három határozott irányban terjeszkedett ki, s ennek munkásaitól az eszmei tartalom fontosságát, a megalkotás nemességét és végre az alapvető, egyénítő írói sajátosság előkelőségét tagadta meg. *Biotteau*-ban nem találtak több érdekest, és értéket, mint a mennyi egy üzleti könyvben lehet, a Stendhal Julien-jét („Le rouge et le noir”) kicsinyelték s *Bovaryné* morálját észre sem akarták venni. A vád még erősebben tartotta magát artisztikus szempontból. Balzacban a Taine „hossannah”-jáig nem akarták az író t ünnepelni, Stendhalról maga Balzac is hirdette (a „Chartreuse de Parme”-nak a *Revue Parisienne*-ben kiadott bírálatában), hogy nem ért az alakba öntés mesterségéhez és Flaubertől, a gondolatnak erről a szobrászáról, egészen komolyan állították, hogy a részletezés megölte a művészetét. Elsőrangú írói tulajdönt éppen nem ismertek el bennök. A „Comédie humaine”-t a maga egészében egy eszelős fotografus művének tekintették; Beyle Henrik gondolatainak legmélyén nem találtak egyebet egy kis elmésségnél és sok extravaganciánál. Flaubertben pedig obszcén író t kerestek, ugyanakkor, amikor Georges Sand-t bálványozták, Eugène Sue lángelméjében komolyan hittek és Charles de Bernard-t klasszikusként emlegették. Ez a sors az utmutatók szellemi hagyatékával együtt átszállt az örökösökre: a Goncourt-okra. „Germinie Lacerteux”-t épp úgy kiseprűzték a jó házból, mint később a szegény „arany legyet”, Nanát. És Zola nagy sikerei idején se hallgatott el a „régí dal, régí gyűlölségről.” Az a kifogás, hogy a Zola megfigyelései értéktelenek, leírásai művészet nélkül valók s egyéniségének fajsulya alacsony, az előbb említettek unokája volt. Ennek a vádnak mind a három kiterjedésében való mérlegeléséhez alkalmul szolgálhat a *Hölgyek öröme* is.

*

Alig lehet képzelni valamit, ami kevésbbé „regényes” és annyira „legujabb”-szerü volna, mint ennek a regénynek a tárgya. A maga szárazságában adva a dolgot: arról az egyenetlen küzdelemről van szó, melyet a mindinkább hatalmasodó áruházak folytatnak a kis kereskedelem ódon fészkei ellenében, és amelyben az örök természeti elvnek megfelelőleg az ifjabb és erősebb elem jut győzelemre. Az *Au Bonheur des Dames* egy nagy áruház, mely előttünk egy eddig kevésbé ismert szocziális tényező nagy társadalmi fontosságát van hivatva bizonyítani.

A könyv szerint: napjaink egy új kereskedelmi korszak kezdetét jelzik. A gyáripár roppant arányu fejlődése teljesen megérlelte az újabb kereskedelmi elvet, mely a nagy arányok alapjára helyezkedett. Ennek az elvnek a megtestesülései az áruházak. Merkúrnak ezek a divatos bazilikái nagy tőkével, nagy eszközökkel, nagy személyzettel dolgoznak s mindazokkal a segédzerekkel, melyeket a kor vivmányai nyujtanak, mindazoknak az iparágaknak a felhasználásával, melyek a modern fényüzési vágy kielégítésére alkalmasak; roppant kockázat súlya alatt versengenek, hogy tőkéjüket folytonosan megújithassák s e célra a vakmerőségig használják fegyverüket: az alacsony árakat, hogy áruikon minél gyorsabban túladhassanak s ezeket ujjakkal helyettesítve, tőkéjüknek kamatját nyerjék meg. E rendszer megalkotója a regényben: Mouret Octave. Nem a legjobb cég a „Pot-bouille” olvasói előtt, akik emlékeznek, hogy az élete sokáig nem volt egyéb, csak folytonos szoknyavadászat. Azóta megférriasodott s korszakot alkotó kereskedőt fedezett fel magában. Megörizte szoknya-imádatát, de most már ő vált asszonyvilága középpontjává. Mint a rongynak koronátlan királya trónol közöttük, alattvalói között. Ez az ő hadserege, erre építette hatalmát. Az asszonyra számított, aki ha még oly megingathatatlan is a férfival szemben, nem képes ellentállni a rongy csábitásának, arra az

asszonyra, akinek élet-eleme a fényüzés, akinek betegsége a költekező-mánia, mint Martynének, s akinek örültsége a csipkelopás, mint Boves grófnének. Az asszonynak emelt templomot a „Bonheur”-ben, s az asszonyt használta fel eszközül, amikor megérezve az új szellőt, mely jobban kedvez a gyakorlati észjárásuaknak, mint a tudomány szegény ördögeinek, a milliókban való kalandorszerű bizonyossággal valósította meg forradalmár terveit. És a hiúság áruháza hatványozott méretekben növekedik, vesztére a sorvadó, különleges kis üzleteknek. A kis kereskedelem patriarkális, de fagyos lyukaiban irigyen és gyűlölettel látják, mint növekedik a „Bonheur” fénye és káprázatos hatása, sóváran látják, hogyan tökéletesedik működése, melyben az egyén elenyészik s a személyzet, mint a gépben a kerékmű egyes részei, csak a köz javára végzi feladatát. A lélektelenség, mely a „Bonheur” falanszterszerű szervezetét jellemzi, a nyomorult életküzdelem, melyet kormányzatának minden intézkedése elősegít, mind csak hatalmának növelésére valók. A szerény boltok lakói, noha a szörny elhódítja vevőiket, alkalmazottaikat s meg akarja vásárolni a tetőt is a fejük felől, nem adják meg magukat s elfogadják az aránytalan harcot, esküdve, hogy megmaradnak házaik puszta kövein is. Elébe állnak - végső romlásukra; a „Bonheur” egyenkint tiporja el őket. Az egyik családnál az apától a vagyont, a leánytól jegyesét, az anyától gyermekét rabolja el; a másikat, aki oktan versenyre kel vele, az öngyilkossági kísérletig üldözi; a harmadikat kiüzi házából, annak ellenére, hogy a makacs öreg ott marad egykori jóléte romjain, míg a tetőt le nem bontják a feje fölött. És a kolosszus, megőrizve nyugodt közömbösségét, mint a teljes gözzel eleresztett gép, rohan tovább, nem törődve a holtakkal, akiket utjában elsöpör. Ime a vigasztalan doktrína: a forradalom vértanukat kíván és csak holtakon haladhatni előre.

A „Bonheur des Dames” tehát arra a veszedelemre mutat rá, amely végzete a haladás eszméivel, a kor kívánalmaival s az élet logikájával szembeállni készítő oktan szenvedélynek.

Bele illik-e ez a rideg, nem éppen költőien hangzó igazság egy regény keretébe? - kérheti valaki. Becsüljük meg ezt a kérdést; az a nagy pör, melyet az oknyomozó irodalom ellen minden időben indítottak, nem egyéb, mint ennek a kérdésnek szabatosabb körülírása.

A „Bonheur”-rel szemben ilyenformán lehetne ennek alakot adni:

A regényíróknak az a szektája, amelyről éppen szó van, s amely a fejlődés egy magasabb fokát vindikálja magának, - kérdéssel utasítván el magától a tetszés mindenkori eszközeit: az elbeszélés kellemességét s az előadás kényes választékosságát, - hozzászoktatott ugyan bizonyos puritánszerűséghez, melyet soha se tekinthetünk egyébnek, mint a művészet megrablásának: mégsem elégedhetünk meg a regényben - emberek, emberek és ismét csak emberek helyett - kétes értékű igazságok bizonyításával. Ime, a „Bonheur”-ben már csak osztályok vannak, már csak két elem él; a köztük folyó harc s nem egyesek foglalják el figyelmünket, hogy aztán kárpótlásul egy tanulással legyünk gazdagabbakká. Vajjon fölkelhet-e érdeklődésünk egy egész osztály iránt? A kiskereskedelem száz számra menő és egyes alakjaiban elmosódó, pusztuló népe iránt érezhetünk-e több részvétet, vagy csak több sajnálkozást, mint a lyukaikból kiöntött ürgék iránt? Megérdemli-e a sorsukból kifolyó tanulás, hogy érte ötszáz lapon - melyek közül nem egy fárasztó - keresztülörjünk? És végre megtűri-e a regény formája e „felnöttek oktatása”-t, noha a regénynek, mint költői műfajnak, a célja a gyönyörködtetésnél egyéből nem állhat?

A felelet annál egyszerűbb, mert egy megengedésen lehet kezdeni.

Valószínűleg jóval nagyobb a regény hatása, ha a legyőzött ügynek egyetlen, erős és kiemelkedő képviselője van. Mint azelőtt mondani szokták, a „hősi” szerep a „Bonheur”-ben három egyén közt oszlik meg. De Bauduben, Bourrasban és Robineauban csak a mozgó szenvedély, a „Bonheur” elleni gyűlölet a közös; jellemvonásaik nemcsak hogy nem mosódnak el és nem válnak szintelenekké a hasonlóság révén, hanem a legélesebb ellentétekben kerülnek

egymással szembe és éppen különböző, bővebben jellemzetes helyzetekben képviselik a regény szenvedő elemét.

Még határozottabban jellemzők ezek az író modorára nézve. Zola még mindig szeret a kontraszt kopott eszközével hatni, másrészt pedig nagy szeretettel meríti ki a tárgyat s jellemzi ezt minden oldaláról. Goncourt csak Baudut alkotta volna meg; Zola bővebb beszédű. De nem kevésbé szigorú megfigyeléseiben és nem kevésbé hatalmas ezek érzékeltetésében. A vádnak tehát csak annyi alapja van, hogy egy magasabb cél mellett a jellemzésnek csak mellérendelt szerepet juttat.

Akik tagadják egy ilyen magasabb cél lehetőségét, rendesen ezzel az ősrégi tantétellel hozakodnak elő: „la fiction est faite pour plaire et non pour instruire.” A mondás nem éppen tetszetős; de ha még oly bővülő ereje volna is, nem juttat hozzá a kérdés megoldásához. Mert lehetetlen figyelmen kívül hagyni azt, hogy ma a regény és a fikció többé nem azonos fogalmak. A modern és a régi meséltető regény közt épp oly nagy a különbség, mint a villamos fény és Aladin csodalámpája közt. Valójában a regény egész története nem egyéb, mint annak felsorolása, hogy a fikció miképp vesztette el apránként annak az uradalomnak a legnagyobb részét, melyben azelőtt korlátlan hatalmasság volt. Századokkal ezelőtt, a gusto picaresco uralkodása idején, a regényben már nem csupán az elbeszélés mellékes, de a jellemzés is másodrendűvé válik egy magasabb cél mellett, mely az akkori idők szelleméhez képest nem ugyanaz - bár hasonló természetű - volt, mint amelyről most szó van.

A bölcselők századában a „magasabb cél” érdekében megkövetelt igazságok kizárják maguk közül a fikciót s a képzelmi elemtől teljesen ment regény „filozófiai”-nak nevezi magát. De ezek csak tapogatózások. Féltreismerhetetlen az evolúció az oknyomozó irodalom életrekeltekor; az inventív elem szerepe teljesen jelentéktelenné válik s a regényíró átveszi a régi moralisták szerepét. Részt követel a pap és az orvos hivatásából s a filozófokkal több közösséget vállal, mint a költőkkel. Féltékenyen őrzi a művész szabadságát és megköveteli, hogy elismerjék benne a szigorú tudományosságot. Új igazságok keresését ismeri el legfőbb céljának és ezek hirdetését vallja legmagasabb feladatának. Komolylyá válik nála, amit Stendhal gúnyosan mondott az egész századról: „hozzá szól mindenhez és nincs az az alapigazság, amelyről szavát elmondani ne tartaná kötelességének”. És ezek a tudálékos, tanítató regényírók korántsem a kontárok közül valók; az új elveket a mesterek egész sora testesíti meg, melyek hatása - még az orthodox táborra is - nagy arányú. Voltaképp hát egy általános, bár törvényesen el nem ismert jelenség az, amelyért Zolának annak idején felelnie kellett. Igaz - és ez a magyarázata annak a meglehetősen hosszantartó felháborodásnak, amelyet az „Assomoir” és „Nana” támasztottak - hogy maga az elv soha se tolokodott elő oly határozottan, mereven, követelőleg, mint ezt Zolánál láthatni. Stendhal bizonyynyal elrémült volna attól a brutális, barbár, fékezetlen, kicsapongó erőtől, melylyel Zola tétele bizonyítására tör. Az a száraz határozottság, melylyel minden fölösleges szót száműzve, minden por-szemnyi adatot felhalmoz, hogy szinte parancsolólag tukmálja rá gondolatát az olvasóra, nagy erőssége néha, de gyöngéje is. Hanem ez már egy más, artisztikus kérdést érint.

Akkor tehát, amikor a fikció már elvesztette a regényben uralkodó szerepét s amikor a regényíró és a moralista között többé nem lehetett megvonni a határvonalat: Zolának volt rá oka, hogy a történelmi fejlődés alapján állónak tartsa magát, amikor a szociológus szerepében állott ki a fórumra s a regényolvasó nagyközönségtől követelt meghallgatást. Hogy aztán ez a szereplése meg fogja-e nyerni a messzi jövő, az elkövetkező századok elismerését, az már más kérdés. Annyi bizonyos, hogy „ujítás”-ának kezdetben a legkevésbé se sikerült megszereznie a filozófusok ítélőszékének az igazolását. A kritika tekintélyei úgy ítélték róla, hogy rossz próféta, mert eszméi elvesznek a lényegtelen megfigyelések és szavak áradatában, és ezért adatai magasabb érték, tárgyai pedig általános érdek híjjával valók. Edmond Scherer,

a régi „szép szellemek” hagyományainak lovagias erényü őre, aki soha se mulasztotta el kijelenteni pair-i tiltakozását, valahányszor a „misera plebs contribuens” az irodalom portikuszába akart tolni - könnyed gúnnyal fejezte ki ezt az ítéletet, amikor „minden filantróp érzülete mellett” sem tudta megérteni: kit érdekelhet egy részeg kőműves nyomorának a története?! A „Ventre de Paris” bírálatában ismételte álmélkodó kérdését, mellékesen nagyot bókolva annak a régi tannak, mely csak a nagy szenvedélyeknek nyitja meg a művészetek kapuját. Mintha ebben a regényben semmi egyébről nem volna szó, mint vágott husról, úgy találta, hogy „csak a henteseket érdekelheti”. Aki még emlékezett rá, hogy „César Birotteau”-t valaha a kereskedősegédek olvasmányának nevezték, ebben a vádban törvényes örökösét kellett üdvözölnie.

Nagyon egyszerű a klisé a „Bonheur”-re alkalmazni. Elmondhatni, hogy a selymek és csipkék, bármily bővölők is különben, végtelenül unalmasak a leírásban. Meg lehet támadni az áruház tömkelegének, szervezetének, tömérdek osztályának részletes leírását; tiltakozni lehet az „előkelő születésű” költészet nevében a szövetek árának hallatára. Sőt a szó tágabb értelmében „szatócskodás”-nak is nevezhetni a regényíró előadását. Mindebben volna egy szemernyi igazság: az óriási anyag több helyütt tulcsapott korlátain. A környezet, amelyben a regény játszódik, valóban nem tartozik a legérdekesebb dolgok közé. Mint Stendhalnak a „Chartreuse de Parme” írása idején a „Code civil”, Zolának, míg ezt a regényét írta, az áruházak árjegyzékei lehettek a napi olvasmánya. Így a részletezések nem mindenütt vonzóak. De bármilyenek is ezek - mert joggal utalhat valaki arra is, hogy mily művészettel önt Zola ebbe a száraz tárgyba életet - nem akadhat fenn ezen a részletezésen senki, aki az eszmét keresi. Föltéve, hogy a könyv húsz-harmincz lapja eldobni való, még mindig marad egy könyv, amelylyel számolni kell, nemcsak azért, mert elsőrangú írói tulajdonságok alkották meg, hanem, mert a lehető legközelebről érinti élete kérdését annak az osztálynak, mely a modern élet egyik legfontosabb funkcióját teljesíti s az értelmesek világának egyik legerősebb, leginkább életrevaló elemét alkotja. Igaz, hogy az eszmei tartalom, melyet ez a könyv kifejez, nem megtámadhatatlan s nem minden részletében meggyőző. A céljának kettős és éppen nem párhuzamos természete miatt a könyv hatása zavaros. Zola, amikor erős logikával küzd a nagy áruházak igaza mellett s egyszersmind megindít az ellene feltámadt szenvedély áldozatainak sorsa iránt, nem kerülhetett ki egy belső ellentmondást. Olyanformán, mint Sainte-Beuve, akinek mély elméje a maga korában találta meg a csodálni való tanulmányt, szíve pedig a régiekkel volt, - elméje a győztes eszme szolgálatában áll, de érzése a bukottakkal van.

Ezért az a benyomás, melyet a regény az elfogulatlan olvasóra tesz, nem tiszta. Aztán meg a tétel bizonyítása sem minden kétséget kizáró. Mouret vállalkozása kalandos; a „Bonheur” győzelmének szükségszerűségéről inkább csak a másik elem magatartása győz meg. Tulajdonképpen Mouret csak a kereskedelem Monte-Christoja. De mindez keveset von le az eszme súlyából. Mindenkinek át kell látnia, hogy nem utszéli igazságról van szó, hanem egy olyan nagyfontosságú szociális kérdéstről, amely még megoldásra vár. Abban a korszakban, mikor a művészeteknek és az irodalomnak az alapvető jellegét a racionalizmus adja meg, egy könyvet, mely a kor világréndjeként szereplő kapitalizmust működésében, az embert pedig - környezetében, foglalkozásában lepi meg, még akkor se lehetne kicsinyelni, ha a kort mozgató eszmék iránt kevesebb lelkesülésről és a meggyőződésnek kisebb erejéről tenne tanúságot, mint az *Au Bonheur des Dames*.

Mialatt a könyv alapvető eszméjével foglalkoztunk, nem volt alkalmunk említeni a regénynek azt a személyét, akinek lelki elemzése a pusztá gondolatnak a költői mezt adja meg. És pedig azért nem, mert Zola nagy koncepcionális tévedéssel - ezt a két összetartozó dolgot csak részben hozta összeköttetésbe. A főalak a regényben versengő két elem - az igazi „hős”-ök - egyikét sem képviselheti; inkább a kapcsot alkotja közöttük aszerint, amint az író személyes

benyomásának megfelelően érzelmeivel a szenvedő, gondolkozásával a győztes elemnek válik osztályosává.

Egy fiatal leány érkezik Párisba, kis öcscseit vezetve, szegényen, egyedül az erejébe és munkakedvébe vetett bizalommal s azzal a hittel, hogy jómódu rokonaiban támaszra fog találni. Ebben a hitében azonnal csalódnia kell. Baudouin elég jó emberek, de a boltjukkal szemben pompázó *Bonheur* már a bukás útjára juttatta őket; rájuk nem támaszkodhatnak. Sorsa kápráztató fényű áruházba vezeti, ahol nem minden habozás nélkül kopogtat be. Ott szemben a *Vieil Elbeuf*, melyet elhagyott, ócska cégével és kihalt ablakaival oly rútnak, oly nyomorultnak tűnik fel előtte annak a fényűzésnek és annak a zajos életnek a láttára, amelynek a közelébe hirtelen belekerült, hogy valami lelkifurdalásféle szoritja össze szívét. De a csábítás nagyobb, semhogy leküzdhetné: elfogadja a szerény alkalmazást, melylyel megkinálják. Ettől fogva csak a munkának él, hogy testvéreit is fentarthassa: a *Bonheur*-ben úgy sincs másféle élet. Elhagyatva, elveszve érzi magát ebben a nagy gépben, melynek iszonyu mozgása megreszketteti. A falanszter-élet minden nyomorát megismeri; minden társánál csak bánatmat talál, egyetlen embert, egy férfi-alkalmazottat kivéve, aki bár nem különb, mint a többi, sima udvariasságával végtelen hálát és lassan ébredő szerelmi érzést kelt Denise szívében. Gyöngédtelenséget kell tapasztalnia még a vásárlók részéről is; egy előkelő nő, akiről tudja, hogy Mouret kedvese, bántó megjegyzést tesz fejletlen, szűzies vállaira, és sorsának ura, akire, mint felsőbbbűnyű lényre tekint, nem látja meg a szemében égő könnycseppeket, mint ahogy a szultán nem látja meg a szerencsétlen odaliskot, aki nem oly szerencsés, hogy tessék neki. Sokszor kell átéreznie helyzeté súlyosságát, de az elérzékenyedés pillanataiban is fentartja szüntelen éber elméje s valami vitézkedés, mely arra készíti, hogy megállja helyét gyöngén és egyedül, vidáman dacolva a nehéz kötelességgel, amelyet magára vállalt. Minden akadálylyal szemben megőrzi a meggyőzhetetlen kedvességét, mely természetének alapvonása. Egy férfi megtörnének annak a munkának a súlya alatt, amelyet zaj és panasz nélkül teljesít; átszenvedi a selyemruhás nyomoruság minden keservét, anélkül, hogy eszébe jutna, milyen könnyen menekülhetne ezektől. Egyik társnője, az egyetlen résztvevő lélek, aki barátságosan szól hozzá, szánalomból igyekszik rábeszélni, hogy szeretőt válasszon: ez az egyetlen mód, melylyel a párisi munkásnő megszabadulhat az éhhaláltól. Erre az ajánlatra válasza csak ez: „nem; nem tehetem.” Nem lázad fel; meg van győződve róla, hogy mindenkinek, aki egyedül áll és szabad, joga van úgy rendeznie be az életét, amint akarja; nem engedelmeskedik erkölcsi eszméknek, egyszerűen csak egyenes esze és egészséges természete tartja fenn abban a becsületességben, amelyben él. A forró lehellet, mely közelébe ér s lassankint fölkelti benne az asszonyt, érintetlenül hagyja gyermeki békéjét. Az első szerelmi szó, amelyet hall, zokogásra fakasztja, de csak azért, mert arra gondol, hogy ha az a férfi szólt volna hozzá valaha ilyen gyöngéden, aki iránt az első, most már elmosódott rokonérzést táplálta, talán nem lett volna ereje ellentállania.

Ennek a másikkal szilárd, elutasító választ ad s halad a maga becsületes útján tovább, nem törődve azzal a rágalommal, melylyel illetik. Ettől pedig senki se kiméli meg; magában Mouretban is fölébred a gyanu, hogy talán a szerelem szépitette olyan sugárzóvá, mint amilyennek egyszerre találja. Anélkül, hogy tudná miért, fájlalja ezt a gondolatot, de számot sem adva magának benyomásairól, nem akadályozza meg, hogy Deniset a nyári elbocsátások idején el ne üzzék. A leány fájdalom nélkül távozik; az utolsó kötelék, mely oda fűzte, a régi ideál egy otromba sértése következtében elszakadt; de egy még nem is sejtett, most alakuló szerelmi érzéssel a magasabb lénynek látszó Mouret iránt vonul be abba a padlásszobába, melyet a vén Bourras, a *Bonheur* halálos ellensége ajánl fel neki. Alkalmazást hiába keres, de meg tudja szokni a nélkülözést s ezután sem akarja elfogadni a kedves mentő karját. Egyszer Mourettal találkozik, aki megadja neki azt az elégtételt, hogy elismeri a tévedését. Ez a találkozás nem marad következtetés nélkül és Denise nemsokára diadalmasan tér vissza az

áruházba, ahol mint a legfőbb hatalmasság pártfogoltját, most már tisztelettel fogadják. Helyzete teljesen megváltozik; mindenki Mouret kedvesét látja benne. Csak tőle függ, hogy azzá legyen; egy megalázó jelenet, melyben a féltékeny Desforgesné részesíti, Mouret-t teljesen részére hódítja. De a leány, bár égeti a vágy lángja, melylyel Mouret hozzáközeledik, és bár barátjai és ellenségei, az emberek és a sors egyformán bukását akarják, erélyesen visszautasítja azt az ajánlatot, melyre parancsolója rászánja magát. És ellentáll szilárdan, csupán a boldogság egy ösztönébe, a nyugalmas élet utáni vágyba kapaszkodva; nem az erény eszméjének enged; fél a szeretőtől. S az óriás vagyon ura, aki azt hiszi, hogy kezében tartja a francia gyáripár sorsát, nem képes ennek az elárusító leánynak a csókját megvásárolni. Nem használ a gyanúsítása, a fenyegetőzése; Denise lemond arról, hogy gazdájából derék embert faragjon s hasznára legyen befolyásával munkástársainak: távozni készül a jobblétből a bizonytalanba. Erre Mouret megadja magát: feleségül veszi.

Bizonynyal nagyon egyszerű, mondhatni szegényes történet, mely csak lazán függ össze magával a kiskereskedelem epopoeájával. Denise éppen csak a közvetítő korlátolt szerepét játszsza, aszerint, amint épp úgy osztályosává válik Mouret elvének, mint részesévé amazok szerencsétlenségének. Beleszól a *Bonheur* munkáskérdésébe, közbenjár Mouretnál a szenvedőkért, ott terem, ahol szükölködő barátainak hasznára lehet és megjelenik a *Bonheur* első áldozatának, Baudu Géneviévenek a temetésén, (amely a megdőlt kiskereskedelem sirbátételével egyazon megindító jelenségnek tűnik fel az olvasó előtt): ennyi mindaz, ami a versengő elemek sorsából a Denise-ével közös. Mégis, minthogy a főtárgyat csak nyugvó állapotában, legfeljebb egyes képekben - mint a temetés megrázó jelenetében - látja az olvasó, éppen ebből az aránytalanul nagyra-nőtt epizódból ítélhető meg legtisztábban az, amit ebben a regényben megalkotásnak tekinthetni. Nem csupán az alakba öntés művészetét értjük ez alatt, de egyszersmind azt a mikéntet, melylyel az író szint ad felhalmozott és elrendezett anyagának, - azt „a több szellemet”, melyet a költő magából lehel a megfigyelt s hiven megtestesített jellemekbe, egyszóval, az egyéni morált, amely a műnek, mint egésznek, különleges jellegét adja meg. Ennek az egyéni morálnak a nemességét, emelkedettségét sokan nem akarták Zolában meglátni. Vesztett nevét voltaképp ez alapon költötték; s azért nem lehetetlen, hogy az *Au Bonheur des Dames*-ban mellesleg ezzel akart tüntetni, amikor világosabban fejtette ki erkölcsi elveit, mint valaha, s közös alapra lépve az általános morállal, elfogadott valamit ennek romantikus felfogásából is, de bizonyos rideg őszinteség és szigorúság hangsúlyozásával különböztette meg a magát amannak a többel biztató világnézetétől. Ez a morál, mely csak kötelességet ismer, de érdemet nem, - a józanság, az ész törvénye, s nem a szívé, nem az erkölcsé.

Ime, a Denise becsülete nem erény, hanem erős akarat. Mikor azoknak a csábításoknak, melyekre szívében a természet hangja igennel válaszol, ellentáll, nem erkölcsi elvnek, nem törvénynek engedelmeskedik; nem ismerheti, nem tisztelheti ezt a törvényt, amelynek csak az áthágását látja; a mindennapos jelenség hozzászoktatta, hogy ne is találjon az „elbukás”-ban semmi megróni valót. Józansága, okossága, egészséges természete óvja meg a bukástól. Elméje a társadalmi viszonyokkal, amelyben él, összeférhetetlennek látja ezt a lehetőséget; csak benseje sugallatát követi s anélkül, hogy a számításnak csak a gondolata is megvillanna benne, a jólét után való ösztönszerű vágyból utasítja el magától azt, amiben szűzies képzelme csupán baj és nyomoruság forrását látja. Természete nem türi meg a szennyet, s az erős akarat, mely nála megsérthetetlen szelidségben nyilvánul, távortartja mindentől, ami szennyes.

Bizonyos, hogy a Denise morálja eltér a legáltalánosabb moráltól, sőt a Zola erkölcsi felfogása egyáltalán különbözik attól is, amelyből csirázott: a pozitivisták erkölcsstanától. De valljuk meg, hogy az a legáltalánosabb rendszer is nagyon határozatlanul jelentkezik az emberek szíveiben; s aki megengedi, hogy többféle morál lehet tiszteletreméltó, s nem csupán a hitből eredő, annak el kell ismernie, hogy a Zola erkölcsi felfogása nem a legalacsonyabbak

közül való. Ez a felfogás, eltérőleg amattól, mely az erényt a szivjóságban és az önmegtartóztatásban kereste, a becsületet erő és akarat kifejezésének látja... és végre is, ez se immoralitás. De gondolkozzunk erről a nagy kérdéstről akármiképpen, nem igen lehet tagadni, hogy a tizenkilencedik század utolsó negyedének francia regényirodalma, a Goncourt-ok Varandeuil kisasszonyán kívül, nem mutathat fel jellemet, melyben a becsületesség erélye határozottabb, erősebb és tisztább kifejezést nyert volna, mint Denise-ében. E részben tehát bajos a *Bonheur* megalkotásától minden nemességet elvitatni.

Több joggal kritizálható ez a regény tisztán artisztikus tekintetből, noha Zola a *Bonheur*-ben hatalmasabb művészek mutatkozik, mint majdnem mindegyik, előbb irt regényében. Kétségtelen, hogy Zolának éppen a művészete fogja leghamarabb megszerezni azt az általános elismerést, amelyért ez a nagyerejű író oly hosszan fáradozott hiába. De természetesen neki is azon kellett kezdenie, hogy minden művészetet elvitattak tőle. A francia irodalom, mely az írás művészeinek oly bámulatos légióit egyesíti magában, mindig szükkeblűen bánt az írás reformerjeivel a maguk idejében, hogy aztán uzsorás kamattal adja vissza nekik, amit tőlük régebben megtagadott. Minden evolúciónak előbb meg kellett teremnie a „saját külön” kritikáját, hogy e tekintetben is méltánylásra találhasson. Milyen kicsinylés fogadta a harmincas évek nagy művészeti forradalmát! A „Gazette de France” *Cromwell* előszavának a formájáról is örökre emlékezetes megvetéssel nyilatkozott. A dokumentáló regényírók se lehettek kivételek a szabály alól s Balzacnak és követőinek még egyre várniok kell az őket megillető, nemcsak, hogy igazságos, hanem egyszersmind kellően alapos és kellően részletező kritikáira. Csak ez a kritika fogja megfelelően méltatni a Zola nagy erejét és gazdagságát, s ez a kritika meg fogja védelmezni azt az áradozást is, amely Zola ellenlábasaival fegyverül szolgált arra, hogy Zola leírásainak az értékét elvitathassák. Szerintök - noha Zolának ismert művészeti elvei a regényben a külső érzéketes súlypontját a leírásra helyezik - a leírás Zolánál élettelen és „Zola egész betütengerénél többet mondana egyetlen *világító szó*.”

Ami ezt a „világító szó”-t illeti, ez is azok közé a jelszók közé tartozik, amelyek nevében a legnagyobb visszaéléseket követik el. Bizonyos, hogy a kifejezés ereje nem a szavak számától függ, de ad absurdum nem lehet vinni a dolgot és száz szó mégis csak többet mond, mint egy. Ezek a bizonyos, sokat kifejező szók gyakran igazi „lucus”-ok „a non lucendo”, és gyakran minden pompás mezük mellett is temérdek homály és félremagyarázás forrásai; azért az új ösvényeket kereső regény, mely mindenekelőtt egyszerű és világos akar lenni, csak félve nyúl hozzájuk. Zola is előbb apróra részletez s csak ha mindent megmagyarázott, akkor kíséreltezik a bűvös szavakkal, és van benne annyi erő, hogy ilyenkor nagyon éles, tiszta fényben mutatja a lelkiismeretesen rajzolt képet; vannak olyan mindent egybefoglaló végszói, amelyeket nehéz elfeledni. De mindez mellékes; a Zola művészetét maga az állapítja meg, hogy leírásainak meg van az az egyéni színe, mely egyedül biztosíthat nekik életet. Az a fagyos, lucskos nagyváros, mely oly idegenül hat az érkező Denise-re, semmiesetre sem a fotográfiák Párisa; a „Bonheur”, mely mint világító torony vonja magához a sötétben tévelygő leányt vagy a nap ragyogásában, mint diadalmaskodó látomány tűnik fel a haldokló Bauduné előtt, valóban nemcsak áruhalom. A szövegek, a selymek és a csipkék rejtelmes életet élnek ebben a munkában; s ennek az életnek a kábító hatását látjuk azokon, akik érte teszik tönkre magukat. Kép, mely erősebben éreztetné a rongy hatalmát, mint Desforgesnél a csipke-mutogatás leírása, nem egyhamar fog teremni. A vízió, melyben Bauduék lángolni látják a sötétben a „Bonheur”-t, mint egy óriási hámost, ahol fantasztikus fényben járó fekete árnyékok romlásukat kovácsolják - rendkívül gazdag kolorista műve. Az élet nem hiányzik ezekből a leírásokból és ha van bennök felesleg, ez - egy kis romantika.

Ezt a szót kerülgettük már kezdettől fogva. A szándékolt nagy ellentmondásban, mely az eszmei célban meglepett, a keresztény morálhoz való közeledésében, a jellemzésnek a kontrasztal ható némely modorosságában és ezekben a bő, buja színekben annak a szellem-

iránynak a hatására ismerünk, amelyet Zola oly elkeseredetten támadott meg, s amelynek megsértéséért az említett vádakot vonta fejére. A tárgy nem okozhatta egyedül ezeknek a jelenségeknek az összetalálkozását; ugyanezekre a nyomokra korábbi munkáiban is ráakadhatni. Kétségtelenül, Zola sokkal kevésbé purista, mint bármelyik mestere. A fiatalság fogékony éveit a romantizmus befolyása alatt élte át, s azt az állítását, hogy húsz éves korában lírai verseket írt, Hugó Victor modorában, leghíresebb regényei se czáfolják meg. Mint Théophile Gautier, aki költő és kritikus létére is csak festő maradt, a hogyan kezdte, Zolából is, valószínűleg akarata ellenére, egy kissé mindig kitör a lírikus. Korántsem állithatni, hogy ez nála uralkodó tulajdonság volna; de ha az író szívének legbensejében nemcsak egyetlen szó van beírva, - amint a nagy francia kritikus állította - úgy a rejtett szók között bizonynyal ez is helyet foglal, ami nem érdektelen jelenség annál, akit közönségesen a legtulzóbb petroleurnek szokás tartani.

(1884.)

II. GERMINAL.

Elkezdve a francia irodalom korifeusaitól le egészen az utolsó kis idegen ujságíróig, aki Ahn és Ollendorf segítségével tanulmányozta az „Assomoir” szerzőjét, mindenki elmondta róla a magáét. Letárgyalták a rendszerét, sőt el is siratták; taglalták metódusának jelentőségét, s kimutatták, miben különbözik azoktól, akik ennek a módszernek az alkalmazásában elődei voltak; rámutattak arra a sajátságos jelentőségre, hogy egyénisége mikép törte át rendszerének korlátait, s mennyiben tudott alkalmazkodni módszeréhez; analizálták legkiválóbb adományát, az összes irodalmak történetében páratlanul álló megfigyelő erejét; jellemezték stílusának minden különlegességét, kimutatták, mily erővel teljes és brutális az exakt leírásban, mily festői és fantasztika akarata ellenére, mily darabos és kevésbé válogatós modorában, és a többit, nagyon sok „s a többit”. Elmondtak róla mindent, ami elmondani való volt, s azon kívül mindenfélét, amit fölösleges volt elmondani. Nagyon nehéz lett új dolgokkal állani elő, Zolát illetőleg, akkép, hogy az igazság se szenvedjen, és a mellett az értekező se magát ne ismétlje, se másokat.

Ez a nehéz dolog sikerült egy írónőnek: Pardo Bazan Emiliának, aki egy bizonyos lokális naturalizmus kedvelt képviselője Spanyolországban. A Pardo Bazan asszony „naturalizmus”-a katólikusnak mondja magát, s már ebből is látható, hogy nagyban különbözik a Zoláétól. A mi nem akadályozta az elmés írónőt abban, hogy Zolát a legjobban meg ne értse s a legelevenebb írói arcképet ne vesse papírra az anyanaturalizmus pontifex maximusáról.

Nem volna asszony, ha hallgatna a híres írónak a külsejéről. Sulyt helyez rá, mennyire különbözik Zola azoktól az írói előkelőségektől, akiknek arczáról is leolvasható volt lelkük fenköltsege vagy fellengőssége - a hogy tetszik; milyen más jelenség, mint amilyen az Apolló-fejü Byron, a hosszú hajú, finom vonású Musset, az érdekes, elegáns, arisztokratikus arczú Lamartine vagy Châteaubriand volt.

„Sem atléta-testében, sem kutató tekintetében nincs meg az a választékoság, az a rejtelmes varázs, az az előkelő és kissé szinpadias vonás, mely meg volt például Châteaubriandnak a maga java idejében, és amelynek láttára az ember gondolatokba mélyed, úgy érzi, mintha ezt a jelenséget soha se tudná elfeledni.

A Zola arcza (különösen koponyájának alkata) nem fejez ki egyebet, csak a nagy értelmi erőt és egyensúlyt. Összeségében pedig egész külseje megfelel annak a prózaiságnak, mely élete filozófiáját jellemzi.

Ha Zolának a prózaiságáról beszélek, nem arra célzok, hogy a regényeiben alantas, rut vagy közönséges tárgyakat ölel fel. Goethe azt mondja, hogy ilyen tárgyak nincsenek; a költő mindent megszépít, amihez csak hozzányúl.

Inkább jellemére, életére, cselekvéseire gondolok, a melyekben semmi nyoma az álmodozó természetnek, arra az eredetiségére, hogy ellensége a költeményeknek és rehabilitálója a praktikusnak.

Mint a régi atléták, Zola is szigorú erkölcsű. Hasonlóan Flauberthez, azzal dicsekszik, hogy inkább élt a barátságban, mint a szerelemben; kissé asszonygyűlölőnek vallja magát s elítéli Sainte Beuve-öt, mert a nagy kritikus nagy szoknyahős is volt. S azonkívül, hogy az önmegtartóztatás embere, a jó férj erényei is megvannak benne. Sokszor beszél a feleségéről, nem az amorozó módjára, hanem meleg szeretettel, benső barátsággal. A családi élete csöndes, példászerű, kerüli a társaságot, s annak a tervének él, hogy nejjével visszavonuljon valami békés kis faluba.

Ilyen a naturalizmus rettenetes vezére, akinek munkái lángolóvá teszik a lapozgatva olvasó hölgyek arczocskáit, a modern elvetemültségnek, bűnöknek és tisztátlanságoknak sok embert megriasztó krónikása. Azt mondja magáról: „Nagyon ártalmatlan ember vagyok s kissé sajnálatraméltó, mert még csak bűnöm sincs.”

Szent Ágostont sashoz hasonlították, Zola bikához hasonlítja Balzac-ot. Talán szabad nekem is egy zoologiai példát választanom a Zola jellemzésére. Az az állat, melyhez Zola leginkább hasonlít: - az ökör. Épp oly erővel teljes, hatalmas és lassu. Épp oly kitartással, nehézkesen, hosszadalmasan végzi munkáját, - lépésről-lépésre, fáradhatatlanul háritva el az utjában lévő köveket, akadályokat. Mint az a derék állat, nem kedves, nem elegáns, nem vidám. A formái nem szépek, a járása nem könnyed. S mint az ökör: szolid, maradandó munkát végez.

Hanem van egy tulajdonsága az ökörnek, amely már nincs meg Zolában: a szelidség. A naturalista regényíró a küzdelemben már bikává változik, és pedig dühös bikává, aki vakon támadja meg ellenfelét, s a kinek durva bőre elviseli a kritika szurásait. Valami érzékeny, kényes természetű ember belehalt volna abba a sok megtámadtatásba és inzultusba, amelyeket Zola kiállott, s melyeket, ha nem is vette közömbösen, csak ösztönzésnek és sarkantyuzásnak tekintett, hogy annál tüzeesebben folytassa a küzdelmet.”

Ha a spanyol író egy kissé tovább folytatja kényes hasonlatát, találhat Zolában még egy vonást, mely közös az ökörrel. A jóságot értjük, mely épp úgy erénye a *Germinal* szerzőjének, mint annak az emberséges állatnak. S hogy ez a jellemvonás, melyet azelőtt Zola sokáig el tudott takarni a módszeréből következő tárgyilagossággal, a *Germinal*-ból minden kétséget kizáróan előtűnik: ebben egyik legnagyobb érdekességét találjuk meg ennek a hatalmas könyvnek. Talán soha se volt könyv, melyben az emberszeretet és a részvét nagyobb erővel nyilatkozott volna meg, mint a munkáséletnek ebben a megindító hőskölteményében.

Azok iránt a boldogtalanok iránt, akik „ugy beleeszik magukat a bányába, mint a szu valamely vén fába”, olyan részvétet kelt ez a könyv, hogy a *Germinal* olvasása után az embernek napokig rosszul esik csak ránézni is a szénre, mely annyi verejték árán kerül a kályha elé. És napokig látja az ember a „Voreux”-t egészen feketén, ahol a szén finom pora fekete porral lepi be a síkságot, a fákat, az utakat, az egész földet, napokig, akár csak a spanyol író a választékosságot, a rejtelmes varázst, és az előkelő, kissé szinpadias vonást, amelyet, mikor a nagy költők arcára gondol, alig tud elfelejteni.

S hogy mit használ az a részvét, melyet ez a könyv fölkel? Járul-e majd valamivel ahhoz, hogy a nagy társadalmi számadás dolgában a kiegyenlítés napja hamarabb elkövetkezzék? „Jób nem tudta erre felelni.” Megismerni a bajt, bizonyára első lépés a javuláshoz.

III. AZ EMBERI ÁLLAT.

A *Réve* után sokan azt várták, hogy Zola ezentul, tekintettel az akadémiaira, igyekezni fog brutalitását fékezni és szögletességeit takargatni. Ezek az optimisták (vagy inkább pesszimisták?) alaposan csalatkoztak: az ördögből vénségére se lett remete. Mert bár tisztátalanság és durvaság dolgában a *Bête humaine* nem olyan kiadós, mint a *Terre* vagy a *Pot-bouille*, de bizony Zola ebben a pontban se vált valami nagyon tartózkodóvá; ami pedig tárgyalási módjának ismert nehézkességeit s már megszokott félszégeit illeti: modorossága soha se volt annyira kiáltó, olyan rikitóan feltűnő, mint ebben a regényében. A hatalmas medve nem tanult meg cepperlizni az akadémia kedvéért, sőt mintha tüntetni akart volna ismeretes otrombaságával. Mintha meg akarta volna mutatni: „Már én csak ilyen lomposan járok. Tehetem, mert erős vagyok.” S mintha jelteni kívánta volna az akadémiának: „Ha kellek így, amint vagyok, jó; ha nem, azt se bánom, de megváltozni semmi kedvem.”

A *Bête humaine*-ben Saulus szól hozzánk, s nem a megjósolt Paulus, aki Madame Craven-nak csinál konkurenciát, s aki tizenhat éves kisasszonyokat törekszik elbájolni. A megrögzött Saulus, aki szinte kérkedik büneivel s helyenkint majdnem parodizálja az *Assomoir* íróját.

Ezt a következetességet nem igen lehet gáncsolni; s a legkevésbé lehetett gáncsolni akkor, amikor az emberi ösztönök „epikusa” a gyilkolás ösztönének „megírásához” jutott. Ha előbb nem nyújtotta kezét szenteltviz-tartóba, bizony jól tette, hogy akkor se cselekedte, amikor ahhoz készült, hogy vérben gázoljon.

Kétségtelen, hogy Zolának az a legkevésbé sikerült munkája, amelyben az álmodozási ösztönt érzékeltette. Ebben is ugyanaz a nagy egyéniség, mint a többiekben, de - hiába - az *Álom* világa nem az ő birodalma. Nem mintha ő benne magában nem lakozott volna álmodozó érzék; ellenkezőleg. Akik jól kiismerték, tudják, hogy a mi időnknek ő volt az egyik legnagyobb vizionáriusa. De, sajátságos (és biográfusának majd foglalkoznia kell ezzel a *Zwiespalt der Natural*) nem volt érzéke, fogékonysága a mások álmái, hallucinációi és víziói iránt. Hiányzott belőle az a magasabb rendű „faculté de comprendre”, melylyel bele tudott volna illeszkedni azoknak a világába, akiknek legyőzhetetlen hajlandóságuk van a merengésre, akiket a homály és a rejtelmesség bolygó csillaga vonz, akik az Ismeretlen és Láthatatlan chevalier errant-jai. Mig másokat a sejtelmes, a káprázatos, a földöntuli, az árnyék, a fantóm ejt álmodozásba, ebben a pozitívista hajlandóságu vizionáriusban a konkrét dolgok, a gyárak kéményei, az áruházak obligát kirakatai, a mindennapi, a prózai dolgok ébresztették fel a hallucináló erőt. Amint vannak emberek, akiket a természet csöndje, az erdő suttogása, a sirok körül röpködő méhek zümmögése illetlenül hágy, ellenben az utcai zaj, kocsizörgés és a gázlámpák fénye álmodozóvá tesz, s akik, ha egyedül bolyonganak a réten, a havi költségvetésükre gondolnak, a sokaság között azonban mint alvajárók sétálnak, mig egy oldalbadöfés föl nem ébreszti őket.

A *Réve* ugyi illett Zolához, mint - hogy is mondta Szász Móric?! - mint a macskára a gyürü. (A magyar közmondás egy kicsit rusztikusabb. És bár a magyar géniusz ebben a pillanatban a „tehen”-et sugja nekem, mégis csak a macskánál maradok.)

Hanem ennek a másik témának, amelyben a gyilkolás ösztönéről van szó, ennek már embere tudott lenni.

Mindnyájan tudjuk, hogy ebben a regényben a fődolgok a legrövidebben így rekapitulálhatók:

1. Roubaud megtudja, hogy a felesége leánykorában szeretője volt az öreg Grandmorin-nak. Kényszeríti az asszonyt, hogy a vén rouét törbe csalja, és aztán segítségére legyen, mikor az öreget meggyilkolja.

A bűn tudata elidegeníti őket egymástól. Jacques Lantier-t, aki a véres tettet látta, s bár a gyilkost nem ismerte meg, gyanakszik rájuk, a maguk körébe vonják. Sévérine és Jacques közt szerelmi viszony fejlődik. A férj tudja, de nem akarja meglátni a dolgot. Fokról-fokra elaljasodott. A kártyázásra adta magát, s hozzányult a pénzhez, amelyet csak azért szedett el áldozatától, hogy a vizsgálatot félrevezesse.

2. Misard lassan ölü méreggel gyilkolja meg a feleségét ezer frankért. Azt hiszi, hogy az asszony a haláltól félve, előadja elrejtett pénzét. De Misardné inkább meghal, semhogy kincsét odaadja.

3. Flóra, aki kétségbeesetten szerelmes Lantierba, meg akarja gyilkolni Sévérinet kedvesével együtt. Evégből szörnyű katasztrófát idéz elő, melybe egy sereg ember belehal, de amelyből Lantier is, Sévérine is élve kerülnek ki. Flóra erre meggyilkolja magát.

4. Jacques és Sévérine meg akarják gyilkolni Roubaud-t, aki terhükre van. De amikor épp a gyilkosságra készülnek, Jacques-ból kitör régi mániája: az asszony-gyilkolás ösztöne. Sévérinet öli meg. Aztán elmenekül. A gyilkossággal Roubaud-t vádolják. Majd el is ítélik.

5. Pecqueux, akinek a kedvesét Jacques elszerette, megöli Jacques-ot s vele önmagát. A regénynek vége, a szereplők kihaltak.

Mindez a sok gyilkosság egy év alatt történik, és pedig a nyugati vasutnak páris-havre-i vonalán. A szereplők mind vasutasok. A regényből meg lehet ismerkedni az összes állomásokkal, az ott lakók életmódjával, a forgalom részleteivel, a vonatok indulása és érkezése rendjével stb. A fölösleges részletek egész raja provokálja azt az olcsó gunyolódást, hogy a vasutakra vonatkozó minden hasznos tudnivaló benne van a regényben, csak a helyek ára hiányzik belőle. Vagy, hogy ebben a genrében csak egy tökéletesebb munka van a Zoláénál: a vasuti *Utmutató*.

De bármily kevésbé vannak is helyükön az egyes leíró részletezések, mindez mellékes ahhoz a nagy kérdéshez képest: mi köze van a vasutnak a gyilkolási ösztönhöz? Erre a kérdésre Zola nem is igyekszik felelni. S ez regényének az egyik legnagyobb gyöngéje. Korábbi regényeiben a cselekvény mindig természetes keretében folyt le; ez volt az első eset rá, hogy: sokat hánytorgatott milieuje mondvacsinált, levegőből kapott.

Magában a mesében olyan sok az, ami konvencionálisnak mondható, hogy fölösleges egyenként mutogatni ki: mennyi a regényben a valótlanosság, akár a művészet szokás-jogának, akár az „exakt igazság” kívánalmainak nézőpontjából tekintjük is a dolgot. Annyi bizonyos, hogy az „exakt igazság”-tól kevés nagy író rugaszkodott el messzebbre, mint ez a naturalistát játszó nagy romantikus, aki a kompozíció világossága kedvéért néha olyan konvenciókhoz is folyamodik, amelyek kezdetlegesebbek, mint az „idő- és hely-egység” elavult konvenciója.

Még zavaróbb az, hogy a Jacques Lantier betegsége meglehetősen kivételes betegség. Hogy micsoda mániáról van szó, Zola tiszter is megmagyarázza, anélkül, hogy meg tudná értetni.

Jacques-ot koronkint, amikor más az ő helyén csak a szerelmi kéjnek adná át magát, hirtelen elfogja valamely vak őrzöngésnek a rohama, a szomju vágy, hogy megboszuljon bizonyos nagyon régi sérelmeket, melyekre mintha csak homályosan emlékezett volna... Ennek a bajnak az eredete nagyon messzire nyult; oka az a sok rossz volt, melyet a fajtájabeli férfiaknak okoztak az asszonyok, az első árulás óta, mely még a barlangban történt. A troglodytha ember idejétől fogva, nemzedékeken és nemzedékeken keresztül férfiről férfira szállott hagyomány ez. Annak a szükségét érzi, hogy holtan terítse maga elé a nőt, mint egy zsákmányt, melyet örökre elragadott a többi férfitől... Ilyenformán szól a magyarázat.

Ez a szörnyű betegség bizonyára nem a Zola találmánya. Olyan örültek, mint Jacques Lantier, csakugyan szaladgálhatnak a világban, mert, fájdalom, örültség dolgában a „varietas mundi”

elképzelhetetlenül óriási. A beteg idegzetű és beteg lelkű De Sade márki óta, aki a tizen-nyolcadik század végén ugyanerről a dolgról a Zoláénál sokkal részletesebb és világosabb magyarázatot adott, minden idegorvos tud erről az egészséges lelkű ember előtt oly nehezen megérthető, rettenetes hajlandóságról, s ha soha se is látott ilyen beteget, tudja, hogy vannak rémséges örültek, akiknek csak a vérontás és a gyötrellem-okozás szerzi meg az érzéki gyönyört. A rettenetes és soha meg nem talált „hasfölmetsző Jack”, aki a londoni rendőrségnek oly sokáig volt réme, kétségtelenül az örülteknek ehhez a fajtájához tartozott. De azért, hogy hasonló dolog „datur in natura”, az eset még nem válik „igaz”-zá. „Igaz” csak olyan dolog lehet, amit megértünk. Jacques Lantier pedig rébusz előttük, akár a kétfejű borju vagy az ötlábu kecske. Csak azokat az alakokat értjük meg, melyekben a jellemző, a nagy vonások, ha nem is azonosak, de legalább rokonok a mi jellemvonásainkkal, az átlag-embert jellemző főtulajdonokkal. És tőlünk, a jelenkori embertől, semmi sem idegenebb, mint a mániának ez a fajtája. Ha a „barlang”-idők óta egyéb változás nem történt is az „emberi állat”-tal, bizonyára szelidebb lett valamivel, s megtanult borzadni az emberi vértől. A vasutak korszakának embere megőrizhette az ős-állatnak sok rettentő vonását, de okvetetlenül a „gyilkolási ösztön” fejlődött vissza benne a legnyilvánvalóbban. A jelenkor embere, akinek az író szól, még akkor is irtózik a vérontástól, mikor a legprimitívabb érzéseiben sértve „kriziseken megy át”, tehát arra az ösztönre érez magában legkevesebb hajlandóságot, amelyet ez a könyv tárgyal. De végre, meg lehet érteni ennek a kihalófélben levő ösztönnek a kitöréseit is, főképp a barbárabb lényekben, akik Zola szerint kiváltképpen a vasutaknál szoktak alkalmazást keresni. Hanem azok a dilettáns, felszínes ismeretek, amelyekkel Zola a Jacques Lantier psychopathologiai esetét magyarázgatja, odáig már nem tudják felcsigázni a képzeletünket, hogy meg tudjuk érteni azt a „leküzdhetetlen vágy”-at, mely „ősregi sérelmeket” kíván megboszulni, mert ennek a velleitásnak már a nyoma is kiveszett belőlünk; és hogy ha olyan ritka individuum akad élénkbe, amelyben ez a velleitás az elementáris ösztönök hatalmával nyilatkozik, megcsodáljuk, mint a faágak között makogó pápuát, de nem találjuk meg benne a magunkhoz hasonló embert, csak a muzeumi objektumot. Ez az „exakt igazság”? Ugyan! Ehhez a Jacques Lantierhez képest Quasimodo realitás és Han d’Islande próza. Mert ami a *Bête humaine*-ben lényeges, az csupa fantazmagória, tegyük hozzá: olyan fantazmagória, mely egyes részleteiben csodálatosan megragadó s egészben is a nagystilű alkotás jeleivel ékes. Roubaud és Sévérine, a vizsgálóbíró és az államtitkár jellemzésében, egyes leírásokban, a hóval küzködő vonat odyszszejében, stb., ugyanaz a nagy erő nyilvánul meg, amely az *Assomoir*-t kreálta. Ez az erő tudvalevőleg az élettelen dolgok megelevenítésében a legbámulatosabb. A lokomotív ennek a regénynek a legfelejthetlenebb alakja. Ez a „Lison” (Lison egy állomás neve, de Lantier női név gyanánt emlegeti) a szerző fantáziájában majd úgy tűnik fel, mint egy derék paripa, majd úgy, mint egy jó háziasszony, akit azonban bizonyos tekintetben jól kell tartani, majd mint egy leány, aki egy téli éjszakába belépusztul stb stb. Mindebben van valami gyermekesség, de tagadhatatlanul van egy nagy vonás is. „Lison” az Ariosto szárnyas lovát juttatja eszünkbe.

IV. Termékenység.

Mikor, a hetvenes évek derekán, a még igen kevésbé ismert Zola Emil kiadta *Rougonék szerencséje* című regényét, s közzé tette programját, melyben elmondta, hogy ez a regény csak első darabja egy husz kötetre tervezett regény-ciklusnak, a hozzá közel állók bizonyára mosolyogtak. Egy harmincötéztendő ember, aki idegesebb legtöbb kollégájánál, s úgy fél a haláltól, mint egy sápkóros gyerek - és ez a ciklopsz-önbizalomra valló terv! Meg akarja írni egy képzelte család történetét a második császárság idején, s ebben a keretben meg akarja írni a

második császárság egész történiáját. Tárgyalni akarja a kor összes nagy kérdéseit, analizálni akarja minden szociális bajunkat, meg akarja kritizálni a társadalom összes osztályait. Amellett mindennap ír egy cikket, s ezekben kijelenti, hogy egészen másképp akar írni, mint ahogy eddigelé írtak. Mennyi szándék, holott az élet oly rövid! Alighanem csak a felesége vette komolyan ezt az impertinens programot. Mint a Goncourt-ék naplójából látjuk, a legjobb barátai se igen hitték, hogy a sokat emlegetett ciklus valaha készen lesz.

Nem telt bele husz év s Zola befejezte a Rougon-Macquart-család történetének husz vastag kötetét és befejezett egy másik ciklust is, melynek három város: Lourdes, Róma és Páris nevét adta címül. Néhány évvel az után, hogy a *Rougonék szerencséje* megjelent, a csak kis körben ismert zsurnalisztából a világ legolvasottabb írója lett, aki nagyobbik ciklusának egyes darabjaival mind a mai napig hallatlan könyvpiaci sikereket ért el, s közben a világirodalom nagyságai közé küzdötte fel magát. Mindent megcsinált, amit akart. Megírta III. Napoleon korának a történetét, a földolgokat jobban foglalva össze, mint bármely történelmi könyv; elmondta ideáit a szociális kérdéstről, a háboruról, leírta a katonák, a papok, a földmivelők, a politikusok, a vállalkozók, a bányamunkások, az iparosok, a pénzemberek, a színház, a nagy áruházak, a művészek, a vasutasok, a kereskedők és az ábrándozók világát, az öröklés, az alkoholizmus s a létért való küzdelem összes nyomorúságait. Megkritizálta az arisztokraciát, a középosztályt és a harmadik rendet. Iskolát csinált, mely roppant vitatkozásokat támasztott, fanatikus követőkre talált, le is viharzott, de csak miután páratlanul termékenyítő hatással volt az egész világirodalomra. Kreált végre egy új esztétikát, melynek alapelve az eszményítés tagadása, s melynek nincs hatalmasabb cáfolata, mint az ő, könnyelműen általánosító s mindent fantasztikus színekben és arányokban látó írói zsenije.

S csinálta mindezt folytonos halálfélelemben, a hipokondria olyan rémségei között, amelyeket a normális halandó, szerencséjére, nem ismer.

Mekkora erő, milyen munkabírás, micsoda akarat!

És miután mindezzel elkészült, eszébe se jutott, hogy pihenőre térjen. Mert még nem mondott el mindent, amit mondani akart.

Ha valakinél, nála meg lehetett volna érteni, ha második ciklusának megjelenése után nyugalomra vágyódik. Annyit dolgozott, mint tíz más ember; egy negyedszázadon át volt törvénye: a „nulla dies sine linea”. (Csakhogy nála négy-ötszáz sor volt a linea.) Elér mindent, amit anyagiak dolgában író elérhet; nagy vagyont szerzett, bátran pihenhetett volna. A dicsőségből is kivette a részét; Charpentier és Fasquelle szalmaszinű kötetei mind az öt világrészbe elvitték a nevét. S ha sokat harcolt ideáiért, tételeinek és formáinak védelmében, bizonynyal elmondhatta, inkább, mint bárki más, hogy non sine gloria militavit. És végre, nem lett volna csoda, ha ugyanakkor, amikor második ciklusát is befejezte, végképpen kedvét veszti; ha ismeretes pöre után megfogadja, hogy soha többé tollat nem vesz a kezébe.

A műveltek emlékezetéből még sokáig nem törlődhetik ki ez a pör, amelynek ő volt az igazi „hős”-e. Szót emelt egy ember érdekében, akinek az igazáról, az ártatlanságáról meg volt győződve. Ezért a messzire elhallatszó szóért olyan meghurcoltatásban részesült, aminőre a legutóbbi száz évben nem volt példa. A politikai fanatizmus a szenvedélyek olyan viharát keltette fel ellene, aminővel az akció és a propaganda emberei is csak ritkán találkoznak s író talán soha se állott szemben. Ő, aki részesévé tudott lenni a francia zseni dicsőségének, pörének tárgyalása idején csak pereat-kiáltásokat hallhatott maga körül; az utcán szitkok, kövek hullottak feléje, egy pár napig az élete se volt biztonságban. Mert védelmére kelt egy hazaárulással vádolt s meglehet, igazságtalanul elítélt embernek, s mert ugyanakkor állítólag megsértett egy-két magasrangú, azóta kissé kompromittált katonát: el kellett tünnie az üldözés minden fajtáját s a szabadságvesztést csak úgy kerülhette el, mint a középkor igazmondói: meneküléssel. Hazájában így nevezték el: „le dernier des misérables.” Szerencse, hogy a nagy

embereket, akiknek a vezeték- és keresztnévük ad rangot, nem igen lehet „lefokozni”, mint a szimplex kapitányokat; megtörtént volna Zolával ez is.

Hogy került bele Franciaország ebbe a csodálatos, példátlan, minden más országbeli halandó előtt teljesen érthetetlen deliriumba, csak ő tudta volna leírni, aki írásaiban a tömeget úgy tudta szerepeltetni, mint se előtte, se utána, soha semmiféle író. És csak ő tudta volna leírni, mi mehet végbe egy olyan nagy ember lelkében, aki teljesen önzéstelenül, a humanitás nevében száll sikra egy elkárhozott ember érdekében, s ezért a nemes cselekedetért kénytelen elviselni mindazt, ami a gonosztevőkkel szemben is igazságtalanság. Kár, hogy Zolát soha se érdekelte a régi világ; milyen könyvet irhatott volna Szokrateszről!

De őt tovább is csak a *ma* foglalkoztatta; a jelen, mely Franciaország határain belül halálos ellenségévé vált. A jelen, és haragosa: Franciaország. Nem fogták el lírai velleitások, nem tárgyalta a maga esetét; és eszébe se jutott, hogy, elkeseredve, végképp elhallgasson. Londoni exiliumában nyugodtan folytatta nagy munkáját, s megkezdte a harmadik ciklust, pedig első ciklusa is bőven elég volna egy emberéletre. Napról-napra megírta penzumát, csakugy, mint otthon tette; s tán még jobban sietett, mint máskor, mert sok időt vesztett a pöre idején. És míg odahaza találgatták: hol bujkál, hogy lehetne hazacitálni s hová kellene elcsukni, azzal a hirrel lepte meg a világot, hogy: ime, elkészült az új ciklus első nagy regénye. A címe: *Termékenység*.

Ismét a társadalmi élet egy mizériájával foglalkozott, egy olyan bajjal, amelyet regényíró még nem tárgyalt előtte. Pedig a depopulációnak nevezett baj megfigyelését kár teljesen a statisztikusokra bízni; s ki elmélkedjék rajta, ha nem a regényíró, akinek a szava ma még sokkal több embert ejt gondolkodóba, mint a ridegen okoskodó szociológusé? Persze, az eféle témák tárgyalásához a Zola bátorsága, szókimondása és érzékeltető hatalma kellett. Hisz erről a bajról beszélni se szokás, Zoláig csak a tudósok könyveiben olvashattunk róla. És míg az egész világ belenyugodott, hogy csak hadd végezzen ezzel a kellemetlen témával a tudomány, amely megállapít, de nem figyelmeztet, nem prédikál s nem leckéztet meg senkit: a nem emlegetett, nem firtatott, s az egyes emberre nézve közömbösnek látszó veszedelem egyre jobban aláássa a nemzetek életerejét.

A baj talán sehol se olyan ijesztő, mint Franciaországban, amelynek a népessége évtizedről évtizedre rémséges arányokban csökken. Ha ez a nagymultu, szerencsétlen ország továbbra is úgy fog élni, ahogy ma, egy-két század múlva nem lesz többé francia a világon. De ha a baj Franciaországban fejlődött legtovább, immár jelentkezik az egész művelt világon. Azért mindenütt érdekelnie kellett a komolyan gondolkozókat, hogy a *Termékenység* írója miből deriválja a bajt, minő szociális hatásokat tulajdonít neki, s micsoda orvosszerekre gondol.

Annak, hogy ez a baj oly aggasztóan terjed s hogy természet és emberi érzés ellenére a mai férfi és nő fél a gyermektől, kit a magyar „istenáldásá”-nak mond, nyilvánvalóan két főoka van. Az egyik a gazdasági ok. A megélhetés egyre nehezebb; a gyermekek fölnevelése s egzisztenciájuk biztosítása egyre nagyobb terheket ró a családfőre, tehát hovatovább félelmet kelt benne. A másik ok: az univerzális idegesség, az asszony félelme az áldott állapottól, a meggyöngült női fizikum rettegése a fájdalomtól, a haláltól, az anyasággal járó bajoktól, az ifjuság és szépség elvesztésétől, stb. stb.

Zola a *Termékenység*-ben, több család életét rajzolva, a társadalom-filozóf módszerével, de mindig érdekes mese keretében, tárgyalja a szimptomát és különböző okait. Abban látja a baj legelső súlyos következtését, hogy mert a vagyonos osztály az, melyben a gyermektől való idegenkedés a legátalánosabb, a világon egyre több lesz az egy kézre jutott nagy vagyon s másfelől egyre nagyobb a nyomor.

Az egész világ érdeklődéssel olvasta ezeket a komoly lapokat: az utolsó nagy munkát, amelyet Zola megírhatott. Mert ha nemeslelkűsége miatt hazájában elvesztette presztizsét, hírnevét, a köztiszteletet s otthonának békéjét, soha se veszithette el a Franciaországon kívül élő művelteknek a tiszteletét. Ez is valami.

AZ UJKORI DEMOKRITOSZ.

(Strófák Renanról.)

I.

A kereszténység eredete, Renan életének nagy monumentuma, bizonyára sokkal teljesebben foglalja magában írója lelkét, mint azok a könyvek, amelyeket Renan lirájának nevezhetünk: más-más időben írt és más-más címen publikált emlékezései. És sokkal teljesebben tükrözi ezt a gazdag lelket, mint az aprólékos emlékezések bármily bőszavu és változatos gyűjteménye tükrözhetné. De azért Renan lirájának is - és különösen annak a kötetnek, amelyet *Gyermek-kori és ifjúkori emlékek* címen tett közzé⁶ - nagy az érdekessége. Azonkívül tudniillik, hogy a legszebben írt vallomások közé tartoznak, amelyeket a memoár-irodalom valaha felmutatott, nagyon becses adalékokat szolgáltatnak korunk psyché-jének a megismeréséhez.

Mert meglehet ugyan, hogy voltak ami időnknek nagyobb írói is, mint Renan (egy idő óta mind többen állítják ezt, de ne méregessük az eszmék matadorait röffel), - és meglehet, hogy Renannak a kortársai között voltak olyanok is, akik a tudománynak értékesebb és közvetlenebb szolgálatot tettek, mint ő (ne vitatkozzunk ezen, csak éppen említsük meg, hogy újabban kezdik a Renan tudományát és kutatásai eredményét alábecsülni), - de hiába keresnők kivülről akár a bölcselők, akár a tudósok, akár a költők között azt a gondolkozót, akinek a gondolat- és érzés-világa annyira hasonló volna a ma legáltalánosabbhoz, akinek a lelke annyira magában foglalná mindazt a nyugtalanságot, amely korának legjobbait izgatta és foglalkoztatta. Jean Jacques Rousseaut a mai kritika aranyának, Diderot-t és D'Alembert-t pedig csak papirnak értékeli, megállapított dolognak fogadva el, hogy amaz jóval több rezgést idézett elő az eszmék világában, mint az Encyclopaedia két kitűnő munkása; mégis emezek arcképe tisztábban és teljesebben láttatja a tizenharmadik század tipikus gondolkozóját, mint a *Vallomások* írójának arcképe. A tizenkilencedik század Krónosának vonásait senki se viseli arcán oly határozottan, mint Renan. Nem mond ennek ellene az, hogy Renannak egyik főképpen megkülönböztető, ugyszólván szó szerint „uralkodó” vonása: bizonyos homályos vallási érzület. Sőt az említett hasonlatosságnak itt rejlik a leginkább nyilvánvaló, legkönnyebben fölismerhető bizonyítéka. Ez az idő, mely tuladva egy emberöltőket kinzott, meddő kételyen, s gyermekesnek találva a XVIII. század merev tagadását, kutató s elemző szemmel és oly óriási eszköz segítségével, mint amilyen a Bacon módszere, nézett bele a világegyetembe, - szükségkép eljutott a Renan homályos vallási érzületéhez, amint látta, hogy a XVIII. század álma a világegyetem rationalis megfejtéséről valósíthatatlan, - hogy a tudomány a viszonyított jelenségek végtelen kapcsolatán egy végső okra visszamenni képtelen, hogy az experimentális kutatás eredménye mindössze az a pár szó, mely a tudományt a természetfölötti problémák megoldására mindörökké képtelennek mondja. Tudni azt, hogy van megismerhetetlen, egy lépés vissza az absoluthoz; aki megszedül, midőn észreveszi a tudomány közelgő csődjét, ösztönszerűleg kapaszkodik a vallás düledező, de az idővel még mindig dacoló oszlopaiba. A századot megtöltő pessimismus tehát csak a vallás renaissance-a. Akik ebben a sensibilitásban szenvednek, vannak legalább is annyian, mint a tagadás fanatikusai. Sensibilitásról szólunk, mert vallásosságnak nem nevezhető az a szellemi ingerlékenység, mely ilyképpen tesz fogékonynyá az absolut eszméi iránt. A kornak ez a fogékonysága az iránt, ami a vallásban a legmisztikusabb, tükröződik vissza az *Emlékek* minden lapján. Bizonytalan sóvárgás a hit után, melyet a német gondolkodásnak, a természettudományoknak és a vallási hagyományok eredetének tanulmányozása kiszakított lelkéből, de melyért tudományos vizsgálatai ered-

⁶ Souvenirs d'enfance et de jeunesse, par Ernest Renan. Paris, Calmann Lévy, 1883.

ményében nem nyert kárpótlást, kísért benne lépten-nyomon. Ismét és most már nem tárgya mögött, de leplezetlenül előttünk áll az alaktalan, vallásos természetű sensibilitás, mely az egész „Kereszténység eredetét”-nek alaphangját adta meg. Teljesen ráismerünk a kereszténység nagy elemzőjére, ki rengeteg kritikáját egy vallásos himnussal kezdi. Maga mondja, hogy mint a breton halász, aki a tengerben elsüllyedt, mondai Is város harangjait véli hallani, egy lelkében eltemetett világ fel-felzsongó hangjait hallgatja. És legbelsejéből előtör a szó, mely őt és korát a legerősebben jellemezheti: „Minden lépésemet egy hit vezérli, mely már nem él bennem.”

Ez a poétai lelki feszültség természetesen nem az *Emlékek*-ben nyilatkozik meg először. Az a tudomány, melynek hieroglifáit élete legnagyobb részén át betűzgette, a lehető legtágabb teret engedi a kutató képzeletének; és korunk, mely az orvosban is megkövetel egy bizonyos mértékű intuitiót, a költőével csaknem azonos szerepet szán a történetírónak; mert a geometriai megfjtésekben senki sem hisz többé, mióta a filozófia az Észnek a tizennyolcadik században proklamált korlátatlan pünkösdi királyságát alkotmányos korlátok közé szorította. A képzelet áttetsző ködén keresztül pedig csaknem mindig tisztán kivehető az író énje. Renan is, mint az utána érkező nemzedék egyik elmés kritikus, Paul Bourget mondja róla (*Essais de psychologie contemporaine*), hasonlóvá tette a „Kereszténység eredetét” a Renaissancenak a szent vacsorát ábrázoló ama festményeihez, amelyeken a művész a maga arcát is odafestette azok közé, akik az urat körülveszik.

Ép oly átlátszó subjectivitása „bölcselemi beszélgetései”-ben és morális értekezéseiben. Mindig költő egy kissé, még talán legkevésbé akkor, midőn filozófiai költeményeit írja. Sainte Beuve szokta volt erősíteni, hogy minden művelt és okos ember egy költőt hord magában, egy költőt, aki „meghalt huszonkétéves korában.” Még legellenségesebb érzésű olvasója is egy ilyen holt költőt tisztelt Renanban. Az *Emlékek*, ellenkezőleg a Jean Paul holtjaival, akik kikelnek sirjukból és tanuságot tesznek róla, hogy nincs isten, - napvilágra kerülnek és tanuságot tesznek arról, hogy ez a költő él és soha se hal meg. A parányi tények, melyeket ezek az emlékek magukban foglalnak, a legmegragadóbb, legmegindítóbb érzések közvetlen hatását keltik, úgy, hogy az olyan olvasó, aki odaadó figyelemmel kíséri Renan fejlődését, attól a pillanattól, mikor ez körben táncolva énekl: *Il pleut, il pleut, bergère* - végre maga is hallani véli Is városának megkonduló harangjait. Nem pragmatikus elbeszélés ez, hanem lírai költemények sorozata.

A költői temperamentum, mely belőlük szól, Renannak egész fájával közös vonása. Anyjától gascon vért kapott, s talán épp ennek köszönheti a kereszténység nagy kritikáját, de apjáról és születése helyéről breton eredetű. Költői hajlama, idealismusa, rajongása közös a breton bardokéval, akiknek utolsó példányaitól gyermekkori danáit hallotta, egyező a bretagnei papokéval, akiknek élete egész első ifjúságának példányképe volt. „A breton faj jellemző vonása - írja ő maga - az idealismus, egy erkölcsi vagy értelmi cél keresése, mely gyakran tévesztett, de mindig önzetlen. Soha egyetlen faj sem volt alkalmatlanabb az iparra, a kereskedelemre. Mindent megkaphatni tőle becsületből; ami nyereség, előtte méltatlan a nemes emberhez; csak az a szép foglalkozás szemében, amely nem hoz jövedelmet, például a katonáé, a tengerészé, a papé, s az igazi nemesé, aki csak szokott hasznát veszi földjének, anélkül, hogy azt bővíteni, gazdagítani óhajtaná.” Ez a breton idealismus és rajongás, mely annak idején az ismeretes szakításhoz vezette ősei egyházával szemben, tükröződik vissza a könyv minden lapjáról s gyűlik, mint egy gyújtópontba, az *Ima az Acropolison* című fejezetbe. És itt is, ebben a fényes dicsőítő imában, amelyben az antik széphez fohászkodik, a legmodernebb sensibilitás félreismerhetetlen hangjaival kell találkozoznunk. „Későn ismertelek meg, tökéletes szép. Egy bölcseledés - kétségen kívül fonák tanítás - elhitette velem, hogy a jó és rossz, a gyönyör és a fájdalom, a szép és a rut, az ész és az örültség olyan megkülönböztethetetlen árnyalatokkal fonódnak egymásba, mint a galamb nyakán a tollak. Semmit se szeretni, semmit

sem gyűlölni korlátlanul - tehát bölcsesség... Ha valamely társadalom, filozófia vagy vallás birtokában lett volna az abszolút igazságnak, ez a társadalom, filozófia, vallás legyőzte volna a többit s ma már egyedül élne. Mindazok, akik eddig az igazság birtokában hitték magukat, csalódtak; látjuk világosan. Képzeltük-e esztelen elbizakodottság nélkül, hogy a jövő bennünket nem úgy fog megítélni, mint mi a múltat? Ime, ily káromlásokat sugall mélyen megrontott lelkem.”

Ezek a gondolatok, meg a hozzá hasonlók, melyek az *Emlékek*-ben egymásra sorakoznak, az eszmék legújabb áradatából valók. Azért, még ha költői értéke nem is tudná eljuttatni a nagyközönséghez az írásművészetnek ezt a remekét, Renan lírája s kivált a *Gyermek- és az ifjúkori emlékek* mindig érdekelni fogja a jövő gondolkodóját, mert ezen a könyvön, mint szórólencsén át, kicsinyítve, de tisztán láthatjuk korunk szellemi vivódásainak képét. (1883.)

II.

A *Gyermek- és ifjúkori emlékek* folytatása⁷ 1892-ben jelent meg a párisi könyvpiacra s olyan érdeklődést keltett, amilyenben komoly olvasmányának ritkán van része. Néhány nap alatt úgy szétkapkodták, akár csak valami kényes tárgy regényt. A nagy tudósok ez a könyvárusi sikere nem volt meglepő, mert ámbár a mindenről tájékozott emberek mindjobban kiszorítják a világból az igazán művelteket, ilyenek is vannak s reméljük, lesznek mindig. És az igazán műveltek abban az időben nem igen láthattak élő embert, aki az istenről és a szerelemről eredetibb, mélyebb és szebb dolgokat tudott volna mondani nekik, mint aminőket Renannak köszönhettek; pedig hát voltaképpen csak ez a két téma az, amely megérdemli, hogy törjük rajta a fejünket, legalább: csak ez a két téma az, melynek fejtegetésébe soha se fárad bele az emberiség.

De, hogy ez a kötet szélesebb körben is kivételes érdeklődéssel találkozott, azt talán nem is magának a könyvnek, hanem főképpen az előszavának kell tulajdonítanunk. A nagyközönség ezt az előszót nemcsak azért találta érdekesnek, mert a nagy író ismét maga-magáról szólt benne, hanem különösen azért, mert úgy vélekedett, hogy Renannak valószínűleg ezek az utolsó sorai. És ha ezekben a feltűnően jókedvű, nagy lelkibékével, csaknem enyelegve írt sorokban valami filozófiai végrendelet-félét keresett: nem is járt rossz nyomon.

Renan ugyanis itt, az előszóban, egy kis beszámolót tart. Elmondja, hogy öregségének nagy munkáját: *Izrael népének történetét* (mely élete fő-művét: a *Kereszténység eredetét* teljessé teszi) immár befejezte. Az átnézésével ugyan még nem készült el, s így hosszú idő telhetik bele, míg az utolsó kötetek is kikerülnek a sajtó alól, de maga a munka megvan s ha ő holnap meg találna halni, a könyv egy jó korrektor segítségével megjelenhetik. Egyéb, kisebb jelentőségű munkálatai is közel vannak a befejezéshez, s az anyaggyűjtést, melyet megkezdett, illetékes emberek folytatják. „Mindez - írja - nagy lelki megelégedésemre szolgál s azt hitette el velem, hogy megfizetvén majdnem minden tartozásomat, most már mulathatok egy kissé, és skrupulusok nélkül adhatom át magam annak az öröme, hogy e szertekallódom, s tán kissé frivol apróságokat összegyűjtsem.”

A frivol lapok között ott van az *Examen de conscience* is, az a filozófiai „mérleg”-féle, amelyet 1888-ban írt. Nem szánhatta rá magát, hogy kihagyja a könnyedebb cikkek közül, mert másként úgy tetszett volna neki, mintha dezertálni akarna azoktól a problémáktól, amelyeknek örökkön megszállva kell tartaniok minden nemes életet. „Azóta - így folytatja -

⁷ Feuilles détachées, faisant suite aux souvenirs d'enfance et de jeunesse. Par Ernest Renan. Paris, Calmann Lévy, 1892.

nem igen módosult a világnézetem. Mindinkább hiszem, hogy szörnyen keveset tudunk abból, amit legjobban szeretnénk tudni. Filozófia dolgában: bizzunk a végtelen jóságban s óvakodjunk a mohó tudnivágyástól, mely ugyanis hiábavaló. Semmit se nyerünk vele, ha sokat alkalmatlankodunk az igazságnak s ha mindennap a nyakán lógunk. Az igazság siket és hideg; a mi nagy tüzünk nem indítja meg. Die neue Philosophie... Die neuere Philosophie... Die neueste Philosophie... Istenem, milyen gyerekesek az ilyen egymásra licitálások! Mire való így veszekedni a tévedés elsőbbségéért?! Várjunk; meglehet, hogy végtére se találunk semmit, vagy ki tudja: hogy az igazság nem nagyon szomorú-e? Ne siessünk olyan nagyon megismerni.”

Ime az ouverture. Már felismerhetjük benne a Leitmotiv-et. Az egész magától oszlik szét elemeire: a szokráteszi „semmit sem tudunk”, a montaigne-i árnyalattal: „abból, amit a legjobban szeretnénk tudni”, aztán ez a pyrrhoni megvetése a savanyu szőlőnek: „veszekedni a tévedés elsőbbségéért!”, majd a pozitivisták tagadása: „végtére se találunk semmit”. Mindez a régi dal. De ime az utolsó kétely: vajjon az igazság nem nagyon szomorú-e? Ez már ő... hanem hallgassuk csak tovább.

Bántja az az izgatottság, melyben a fiatalságot látja. Mikor az ifjúságnak, kora kiváltságainál fogva, derülnek kellene lennie! És ezt a tanácsot adja nekik: „Mulassanak kedves barátaim, hisz husz évesek: dolgozzanak is. Ha semmit se látunk is abból, amivel a metafizika foglalkozik, viszont a fizika, a kémia, az asztronómia, a geologia, a historia, egyre-másra szolgálnak mind nagyobb és nagyobb fölfedezésekkel. Mennyi dolgot fognak önök tudni, negyven vagy ötven év múlva, amit én nem fogok megtudni soha! Hány problémának a megoldását fogják megérni! Mivé fog fejlődni II. Vilmos császár? Mire fog vezetni a nemzetiségek érdekeinek az ellenkezése? Hogy fog alakulni a szociális kérdés? Lesz-e valami abból a mozgalomból, mely nevét a szocializmustól kölcsönözte? Mi lesz a pápaság sorsa a közel jövőben? Fájdalom, én csak találgathatok, mi lesz, tudni nem fogom soha, míg önök, önök mint fait accompli-kat fogják szemlélni ezeket a rejtelmeket!... Sokat hallottam mesélni azokról az arab végrendelkezésekről, melyekkel az örökhagyó donációkat tett oly kikötéssel, hogy az utód ki fog menni a sirhoz, értesíteni a halottat, ha a franciák elfoglalják az országot... És csakugyan, koronkint azt hiszem, hogy volna ujság, amelyet ha siromba suttogna valaki, megreszkettene úgy, hogy, feltámasztana. De annyiszor olvastam a bibliában, hogy a *scheol* mélyén nem tudjuk, hogy mi történik a földön, nem hallunk többé semmit és nem emlékszünk már semmire!... Nem, nem teszek efféle klauzulát a végrendeletemhez.”

Ezek már a nevető filozófia körvonalai. Amiről ábrándoztok, az fantóm, nincs más mögötte, csak feketeség. De azért csak törjétek magatokat tovább: nagyon sok szép és hasznos dolgot fogtok megtudni. Meg fogjátok tudni, hogy Vilmos császár genialis ember-e, vagy pedig fumiste? Fejtegethettek és megoldhattok egyéb rébuszokat is. Mindez nagyon mulatságos: az élet csak játék. Rá fogtok jönni, hogy mindaz, amit mi a tulajdon vigasztalásunkra eszeltünk ki, otromba tévedés, gyerekes önáltatás volt és sáros csizmáitokat fogjátok dörgölni azokhoz az ideákhoz, melyek nekünk a legkedvesebbek, a legszentebbek valának. Én már akkor, szerencsémre, jól meg leszek halva és jól el leszek temetve, mert meglehet, ha csak kicsit volnék halott, némelyik ujságra a szívem akkorát dobanna, hogy fölvetné a koporsó fedelét... Mulassatok, husz évesek vagytok!

Haladjunk tovább, s ismerkedjünk meg ezzel a mulató filozófiával közelebből, ha még eddig nem ismertük. A vidámság, melyet ez a különös Gambrinus prédikál, elég furcsa arra, hogy megérdemeljen öt-tíz percet, melyet nem tudunk praktikusabb dologgal tölteni el.

A vidámság apostola nem minden részvét nélkül évődik azokkal az ifju pesszimizistákkal, akikkel abban az időben tele volt egész Franciaország, s akiknél a filozofálás in ultima analysi csak a haláltól való félelem. „Mért lázongani azok ellen az igazságok ellen, melyek olyan

régiek, mint maga a világ? Tegnap fedeztük fel, hogy az ember gyöngé és veszendő portéka?... Sajnálom a fiatalokat, akiket hatalmába ejtett s elemészt a pesszimizmus, az a pesszimizmus, mely semmi áron sem akar vigasztalódni. Az antik sirokon gyakran olvasni: „Bátorság, kedves X. Y., senki sem halhatatlan, Heraklesz is meghalt.” Ezt a vigasztalást kissé gyöngének találhatjuk, pedig hát mégis csak vigasztalás. Marcus Aurelius, kedves barátaim, jóság tekintetében fölötte állott mindnyájunknak s Marcus Aurelius megelégedett vele.” És ártatlan arccal toldja meg ezt a vigasztalást egy másikkal: „Haljunk meg nyugodtan, a világ meg lesz nélkülünk is; biztosítva van a fennállása jó időre... A tudomány jövőjéről biztos kezességünk van... Nyugodtak lehetünk. Ezer év múlva, reméljük, a világ megtalálja a módot: pótolni az elfogyott köszönetet s az elfogyott Erényt.”

Ime a határvonal, mely a vidámság vallását a pesszimizmustól elválasztja. (A pesszimizmustól a vidámság vallása csak egy lépés.) Gambrinus csak mérsékelten sajnálja az életet; ha Marcus Aureliusnak is meg kellett halnia: quid tunc miser sum dicturus? A fordulat igazán bájos. Ez az alázatos és igazság-kereső keresztény maradványa a szkeptikusban. A hivatkozás a stoikusra pedig annál kedvesebb, mert hisz az érzés, melyet kifejez, a hindu dajkatejjel került a vérébe.

Az élet elvesztésének a tudata csak egy melancholikus mosolyt csal a mi nevető bölcsészünk ajkára; más az, ami őt oly rendkívül mulattatja.

Az utoljára idézett sorokból már kitalálni: mi ez a valami; hallgassuk meg a próféciáit és tisztában leszünk vele.

„Rossz napok következnek. A morális értékek hanyatlani fognak, ennyi már bizonyos; az önfeláldozás teljesen eltűnik a világból s előre látható a nap, mikor mindent szindikátusok fognak végezni s mikor organizált önzés fogja helyettesíteni a szeretetet és a feláldozást... Azt a két dolgot, mely eddig még ellent tudott állni a tekintélyek ellen támadó erőnek, magával fogja sodorni a nagy vihar. Nem baj; az emberiség segélyforrásai feneketlenek.”

De hát vajjon az örök gondviselés, mely nélkül nem tudjuk elképzelni a világot, melynek, hogy lennie kell, a szivünkbe van írva, a lelkiismeret, az ideál, a belső hang - ezek mind pusztá illúziók-e?

„Nem, nem - felel erre a kérdésre. - Hasonló dolgokban a formális tagadás épp oly vakmerő, mint az abszolút állítás. A párhuzamos vonalak találkoznak a végtelenben: a vallás is igaz a végtelenben... Meg vagyok győződve, hogy egyszer határozottan ki fog derülni, hogy a legjobb részt választotta, aki az erényt választotta... Ha az erény jó befektetés volna, a pénzemberek, akik igen okos urak, már régen észrevették volna; mind erényesek volnának. Nem, az erény rossz befektetés a véges rendben; de a végtelenben az ellenmondások elmosódnak, a tagadás elenyészik... Semmi sem bizonyítja, hogy van a világon egy központi tudat, egy szellemi erő, mely mindennek a középpontja, semmi sem bizonyítja, hogy a világegyetemnek lelke van; de semmi sem bizonyítja az ellenkezőt sem. Nem veszünk észre a világegyetemen semmiféle jelt, melyet egy akaró és gondolkozó erő cselekvésének mondhatnánk. Elmondhatjuk, hogy ezer és ezer század óta semmiféle ilyenmü cselekvés nem történt. De ezer és ezer század semmi a végtelenben. Amit mi hosszúnak nevezünk, relative nagyon rövid egy más nagysághoz mérve. Ha a kémikus megtette intézkedéseit egy kísérlethez, melynek egy évig kell tartania, nem nyul többé az apparatusához, míg a kitűzött idő el nem mulik. Mindaz, ami a görebek mélyén végbemegy, az abszolút öntudatlanság törvényei szerint történik: hanem ez nem zárja ki azt, hogy egy akarat szerepelt a kísérlet kezdetén s egy akarat fog szerepelni a kísérlet végén. Azalatt millió és millió mikróba keletkezhetett a készülékben. Ha ezeknek a mikróbáknak elegendő értelmük volna hozzá, azt mondhatnák: „Ezt a világot nem igazgatja különös akarat.” És igazuk volna azt a pici időt illetőleg, mely alatt ők megfigyeléseket tehetnek; de a világegyetem erőinek összeműködését tekintve, tévednének.”

„Amit mi végtelennek nevezünk, az talán csak egy perc két csoda között... Ne tagadjunk semmit, ne állítsunk semmit, reméljünk. Ne mondjunk le a temetéseken a zenéről és a tömjénről. Véghetetlen morális hanyatlás következne be s valószínűleg igen nagy értelmi hanyatlás is, ha a vallás eltűnnék a világról. Mi el lehetünk vallás nélkül, mert mások vallásosak mi helyettünk is. Azokat, akik nem hisznek, magával sodorja a nagy tömeg, mely többé-kevésbé hívő; de ha egy nap a tömegeből kivészne a hit, maguk a bátrak is lanyhán mennének a rohamra. Az emberiség, ha nem hisz a lélek halhatatlanságában, sokkal kevesebbet ér, sokkal kevesebbre képes, mint addig, amíg hisz benne. Az ember értéke egyenes arányban áll azzal a vallásos érzéssel, melyet első neveltetéséből kapott... A vallásos érzületű emberek egy árnyékból élnek. Mi egy árnyéknak az árnyékából. Miből fognak élni az utánunk érkezők?”

Mit ígérnek ezek a próféciák? Világot vallás és erény nélkül, embereket, kik nem fogják ismerni sem az önfeláldozást, sem a szeretetet. Egy világ vallás és erény nélkül! Mintha csak azt képzelnék: világ, melyben nem lesz többé tavasz. Világ, melyben az Anya csak állami hivatalnok, a Szerelem csak határidő-üzlet lesz, világ, melyben Leonidásnak át kell költöznie a mythológiába, s melyben a lemondást, az áldozatot és a mártíromságot épp oly kevésbé fogják megérteni, mint mi nem értjük, hogy egykor voltak csoda-virágok, olyan magasak, mint ma a fák... szinte az égig értek! Pedig az Idő feltartóztatatlanul siet azon az uton, mely ebbe a világba vezet. De soha se busuljatok. Vigasztaljon benneteket annak a szórakozásnak a reménysége, hogy ennek az új kornak az apostola, a szindikuszok szindikusa talán Vilmos császár lesz, és ti látni fogjátok új naprendszerek keletkezését, új hajnalok hasadását... Mulassatok, husz évesek vagytok.

Ha azonban véletlenül idősebbek volnátok, ne mondjátok kevélyen: „Nem, ez nem lehet. Van a lelkemben valami, ami azt mondja erre, hogy nem lehet.” Óvakodjatok ettől a belső hangtól. Ez sugta nekünk a legkedvesebb hazugságainkat, amelyek úgy összeforrtak velünk, hogy nélkülük már nem kívánjuk az életet sem. Legfeljebb annyit mondjatok: „Hátha mégsem?!... Que scais-je?! Hátha megőrizhetjük még ezeket az utolsó kedves képzeteket?!...” Nincsen kizárva. A kékből minden lehetséges. Még az is, ami nekünk kedves. Reméljétek. Remélni nem kerül semmibe.

Persze, úgy tetszik, ez a világ nem akként van berendezve, hogy a reménységeink valami sok táplálékot kaphatnának. Eleinte mindent reméltünk, s a mindenről körülbelül le kell tennünk. De ha megelégszünk a kevesebbel is: ne hivatkozzunk arra, hogy kell egy Igazságnak lennie a világegyetemben, egy centrális Igazságnak, melylyel a mi fogalmaink az igazságról azon egy szövegből készültek, melynek csak egy parányi része a belénk oltott igazságérzet. Ne reméljük magunknak azt, amit nem remélünk az oroszlánnak vagy a birkának. Ám meglehet, hogy van egy ilyen centrális Igazság, de a birka, a birka mindenesetre be van csapva.

De kövessük nevető-bölcsészünket szó szerint:

„Ne vitatkozzunk a vallásnak se dóziséban, se formulájában; szoritkozzunk arra, hogy ne tagadjunk; őrizzük meg az ismeretlennek a kategóriáját, az álmodás lehetőségét. Nem következés, hogy a kinyilatkoztatottnak mondott vallásokkal a vallásos érzés is eltűnjék a világból. A kereszténység nagyon nehézkesekké, nagyon követelőkké tett bennünket. A menyországot akarjuk, nem kevesebbet s minden áron akarjuk. Elégedjünk meg kevesebbel is. Néhány esztendővel ezelőtt Rothschild báró az izraelita konzisztóriumban igen élénken vitatta, hogy a lélek halhatatlanságának a tana benne van a Mózes vallásában. Egy tudós zsidóember, aki a régibb iskolához tartozik, a következő megjegyzéssel beszélte ezt nekem: „Igazán érthetetlen. Egy ilyen gazdag ember!... s ráadásul még a paradicsomot is akarja!... Hagyja azt nekünk, szegény ördögöknek!”

„A középkor e tekintetben igazán filozófiai szellemben gondolkozott. Az állatokkal akkor emberségesebben bántak, mint az emberekkel. Az embereknek, akikre örökélet várt, panasz nélkül kellett elviselniük minden igazságtalanságot; ellenben az állatok, hogy a gondviselés számadása rendben legyen velük szemben, már ezen a világon megkapták a jutalmát annak, a mi jót cselekedtek. Beszélnek, hogy kegyes apácák a Szűz iránti ájtatosságra megtanítottak egy szarvas-ünőt. A kis állat letérdepelt a szent kép előtt egy imavánkosra, s csupa áhítat volt. A szarvas-üszöknek nem lévén halhatatlan lelkük, következésképp, pártfogoltjuk nem juthatván a paradicsomba, az apácák lelkiismeretbeli kötelességüknek tartották, hogy kis pártfogoltjuk itt a földön jutalomban részesüljön jó viseletéért s elhalmozták édességekkel. Hasonló dolgot olvasni a remeték történetében. Az oroszlán, akit szent Antal hívott, eltemetni szent Pált, nagy buzgalommal dolgozik karmaival s ilyképp megássza a sirt. Jutalomképpen szent Antal áldását adja rá, melynek az a hatása, hogy az oroszlán mindjárt talál utjában egy birkát, melyet természetesen nem késlekedik megenni. E történetben az igazságnak elég van téve, ha az oroszlánt tekintjük; vajjon ugy van-e a birkát tekintve is? Nem, megvallom. Világos, hogy a világ egész organizációjában semmi nyoma a birkák Igazságának.”

„Mint az apácák szarvas-ünője, szokjunk hozzá, jobb sors hiján, megelégedni az apró édességekkel; igyekezzünk örömet találni bennök. Legyünk szigorúak magunk iránt, de ne tegyük szegénynyé az életet. Ne hallgassunk e tekintetben a mi korunk raffinált íróira. Ne foszszuk meg az emberiséget örömeitől; gyönyörködjünk benne, ha látjuk, hogy élvezi örömeit. Mások öröme nagy részét teszi a miénknek; s voltaképp ebben áll egy tisztességes élet legnagyobb jutalma, ami a vidámság.”

„Gyakran szememre vetették, hogy sokat prédikálok ezt a vallást, mely látszólag könnyű, de a valóságban a legnehezebb valamennyi közül. A vidámsághoz nem elég az akarat... okvetlenül kell hozzá, hogy az ember meg legyen elégedve az életével. Az én életem az volt, amit akartam, amit én a legjobbnak képzeltem. Ha újra kellene kezdenem, nem sokat változtatnék rajta. Másrészt, nem félek a jövőtől”...

S a derült végrendelkező itt magáról kezd beszélni. Nem fél a biografiájától s nem fél a legendától sem. Nem tart tőle, hogy ötszáz év multán úgy emlegetik, mint akit Rothschild egy millióval vásárolt meg a Jézus élete irására. Csak a hamis szövegektől tart. Sokat idéztek tőle, amit soha se mondott, s kijelenti, hogy csak azt ismeri el magáénak, amin rajta van a Calmann Lévy ház jegye. És elenyéleg rosszhiszemű kritikusaival. Majd a levelezőire tér át s ezek közt arra a jó lélekre, aki minden hónapban emlékezteti, hogy: van pokol. Demokritoszunk ábrándos sóhajjal jegyzi meg a biztatásra, hogy: amen, a pokol is jobb, mint semmi. Különben megvallja, inkább a purgatóriumra számított, erre a „melankolikus és kedves” helyre, melyet roppant parknak képzelt, végtelen gyertyánfa-allékkal, ahol a sarkvidék homálya borong... (Az elképzelés gyönyörű, Dante-szerű; vagy ha úgy tetszik: ezt a képet egy Perugino festette egy Meissonnier tudásával. De ezt már tessék elolvasni.) Különben - szól lemondással - legyen meg az Ur akarata...

Elmondja aztán, hogy keleti ismerősei nem haragudtak rá soha; betudták a javára, hogy soha sem kételkedett az Atya Istenben. És így folytatja:

„Higyjünk Istenben, mindnyájunk Atyjában s ne tagadjuk a lehetőségét, hogy lesz egy nap, mely az igazságszolgáltatás végső napja lesz. Mi soha sem voltunk azokban a tragikus helyzetekben, melyeknek az Isten bizonyos tekintetben a bizalmasa s szükségképpen vigasztalója. De kérdem: a tiszta nő, akit igazságtalanul vádolnak, - vagy: egy helyrehozhatatlan bírósági tévedés ártatlan áldozata, - egy férfi, aki meghal, önfeláldozásból, vagy egy bölcs, akit barbár katonák feszítenek kinpadra - mit tegyen, ha nem azt, hogy föltekint az égre!... Hol keressen tanut, ha nem odafenn? S még a mi békés életünkben is, melyben a nagy megpróbáltatások ritkák, hányszor érezzük szükségét, hogy a dolgok abszolút igazságára hivatkozzunk, hogy azt

mondjuk neki: „Beszélj, beszélj!” Az efajta momentumok talán azok, amelyekben igazunk van. És mégis, ami hallatlan, soha semmi jele, hogy protestálásunk valamit megindított volna. Mikor Nimród fellötte nyilait az égbe, a nyilak véresen hullottak vissza. Mi, fájdalom, nem kapunk feleletet. Oh, Isten, akit imádunk akaratumk ellenére, akihez naponkint huszszor imádkozunk öntudatlanul, beh elrejtőztél!”

Aztán visszatér arra, amivel kezdette. Mentegeti a kötetét. Azt mondja, hogy ez az utolsó kis gyűjtemény teljessé teszi *Emlékei*-t, amelyeket munkássága lényegéhez tartozóknak vél. Akár növelik, akár kisebbítik, ugymond, filozófikus tekintélyét ezek az emlékezések, minden esetre világot vetnek nézeteinek, ítéleteinek keletkezésére. „Asszonyok és papok neveltek - írja - és ebben lelhetni meg a nyitját minden képességemnek és minden hibámnak.” S a pár sornyi rajz, melyet ezen az alapon maga-magáról rögtönöz, egy kis remeklés, mely teli van légies gyöngédséggel övéi, s a legfinomabb iróniával önmaga iránt.

„Az embert - ugymond - egész életén át üldözik azok a leányfejek, amelyeket tizenhatéves korában látott. Így van, hogy minduntalan vissza-visszatérek ezekhez a majdnem elmosódott régi képekhez. Ha e részben tulmentem az illendőség határain: mentsen az a türelem, melylyel a közönség „*Emlékeim*”-et fogadta. De meg kell jegyezmem, hogy ha hibáztam, e hibában része van a filozófiámnak is. Ugy hiszem, hogy bizonyos általános kérdésekre nézve a társágban élő emberek, látszólag felületes józanságukkal helyesebben ítélnék, mint a katedra emberei. Jobban látják az élő összeséget. A szerelemnek nincsen filozófusa. Pedig hát én most is úgy találok, hogy a szerelem nagyon különös egy misztérium s a legvilágosabban látható kapocs, mely bennünket a világegyetemhez fűz. E pontot illetőleg teli vagyok mondanivalóval s untalan szeretném fejtegetni, újra meg újra, amit részletekben már többször elmondottam.”

„Hogyan beszélhet ön arról, kérdezhetné tőlem valaki, amit oly kevésbé ismer? Oh, ami ezt illeti, protestálok. Efféle dolgokban nagyon járatosnak lenni annyi, mint nem illetékesnek lenni. A középkor legmegindítóbb csodája az, amelyet Gauthier de Coinci beszél a laoni diakonról. Ennek a szegény embernek roppant mártiromságba került tisztasági fogadalmát megtartania. Egyszer, a kísértésektől gyötörtetve, könyek között aludt el. A Szűz megjelent neki álmában, keblét ajkához értette s megitta tejével. Ez az isteni ambrózia meggyógyította örökre. A szerelemnek ilyen álma után, élete hátralevő éveiben, el lehetett a valóság nélkül.”

„A tizenhetedik század érzése, mely annyira különbözött a középkorétól, hasonló példát mutat. Arnauld-nak igaza volt *A gyakori áldozásról* irt könyvében. A janzenisták, igen helyesen, úgy gondolkodtak, hogy a visszaélés az áldozással, megfosztja ezt ízétől, varázsától. Ugyanezt mondhatni a szerelemről. Azok beszélnek róla a legjobban, akik legkevésbé éltek vissza vele s akik vallási cselekedetnek tekintették. Igen, vallási cselekedetnek, szent pillanatnak, melyben az ember tulemelkedik megszokott középszerűségén, élvező és szerető képességeit a maguk teljességében érzi át s egyszersmind átoltja az életet... A szerelem épp olyan örök, mint a vallás. A szerelem a legnagyobb bizonyítéka annak, hogy van Isten; a szerelem a köldöksinór köztünk és a természet között; a szerelem a mi igazi közlekedésünk a végtelennel.”

„Örök atya, köszönöm neked az életet. Az élet édes és becses vala nekem, mert kedves és előkelő lelkü lények között éltem, akik nem engedték, hogy valaha kétségeim lehessenek szándékaid felől. Nem voltam bűn nélkül; voltak hibáim, mint mindenkinek; de bármit mondjanak is rólam, soha sem követtem el nagyon rossz cselekedetet. Kivántam, hogy jöjjön el a te országod s hiszek benne, hogy el fog jönni. Mikor régi hitemet elvesztettem, nem sirtam és nem zsörtölődtem ellened; a balszerencsét jó szívvvel viseltem. Sirni gyávaság lett volna, ellened zsörtölődni: a legotrombább minden képtelenség közül.”

Nem, a legotrombább dolog minden képtelenség közül az volna, ha a vidámságnak erről az ujkori apostoláról anekdota-gyűjteményeket és weberiadákat neveznének el.

III.

Farsang közepén, táncoló párok seregében, mialatt a harántsipok üvöltöznek, az oboj bug, s az álorcások suttognak - a Ma éppen egy mulat, mint a Hajdan, az emberi elme nem talált fel se egy új bünt, se egy új mulatságot - sápadt fiatalok közt, akik már felejteni akarnak és szomorú öregek mellett haladva el, akiknek nincsen többé mire emlékezniök, egyszerre egy különös alak jelenik meg, akin az első pillantásra látni, hogy nem ebből a világból való. Megismerik; a táncoló párok illedelmesen nyitnak utat előtte, a sápadt fiatalok érdeklődve közelednek, huzódnak hozzá, s a szomorú öregek, remegő, hunyorgó szempilláik alól kíváncsi és sötét pillantásokat vetnek feléje. Halk, tisztelettel teli suttogás támad körülötte; a tudatlanokat felvilágosítják. Ez ő, a mi korunk profétája. Az, aki a lelkek vezére volt az utolsó évtizedekben; az egyetlen mester, akinek szavára az utolsó nemzedék még áhitattal tudott hallgatni. Talán az utolsó próféta, akit ismernünk adatott; mert meglehetősen, nem lesznek többé proféták.

Nem, nem úgy jelenik meg a mulatók seregében mint Péter apostol a Sergiolus orgiáján, vagy mint az anabaptisták az opera ballerínái között. A szava nem szór átkokat, a karja nem mutat egy szörnyű tisztítóhely felé, ajka nem nyílik ama vontatott, panaszos zsolozsmára, amely oly megrázó ellentéte a balletzenének. Ez nem a dörgedelmei profétája. Arcán mosolygás, örök, megfagyott, szelid és türelmes mosolygás; a szava nyájas. A *vigság* vallását prédikálja.

De ez a mosoly rettentőbb, mint a régi proféták dörgedelmei, s a vigság vallása a legridegebb, a legszomorubb minden vallások közül. Ah, úgy várnók ajkáról ezeket a szigorú szókat: „Tartsatok bűnbánatot!” De nem mondja.

Azt mondja, hogy: „Táncoljatok, mulassatok, tegyetek, amit akartok, különösen: igyekezzetek vigak lenni. Ugyis minden mindegy, minden mindegy. Miért törnétek magatokat? Az igazságért? Nem tudom, hogy van-e igazság. Ha van, nem a mi számunkra van, örökre elzárták előlünk. Soha se tudunk meg semmit, élni nem érdemes, s meghalni mégis borzasztó, a jövő vigasztalan, a világ világ lesz a mi erőfeszítéseink nélkül is. Az erény ki fog menni a divatból, hogy a lelkiismeret illúzió-e vagy nem, se tagadni, se állítani nem lehet. Nem tudunk, nem is fogunk soha se tudni semmit, csak azt, hogy minden hiába való, s hogy ezen a világon csak egy kedves dolog van: a tévedéseink. A világ meg lesz erény nélkül, morál nélkül, vallás nélkül, bár talán elvesztésüket sajnálhatjuk egy kissé, mert mindez jó volt annak, akinek csatázni kellett. De mindegy, minden mindegy. Táncoljatok, mulassatok, vétkezzetek, ha akartok, de igyekezzetek vigak lenni. Nézzetek engem, én mindig vig vagyok.”

És csakugyan vig, ijesztően vig.

Egy hosszú, dicsőséges élet végén, királyi művének befejezése után, a nyugalom és a lelki béke éveinek derűjével mondja ezeket a próféta; ez a különös vigasság a lenyugvó nap utolsó sugara. Minő testamentum!

És az a próféta mondja, aki lemondás, türelem dolgában leginkább megközelítette a próféták prófétáját. Aki nem ismerte a mulatságot, az örömet, a vétket, csak a munkát, s aki, míg mi földhöz ragadtan a földnek éltünk, vívódott helyettünk az égiekkel; az, aki e kornak minden embere közül a legtöbbet gondolt a vallás és morál kérdéseivel. A mi követünk, akit megbíztunk, hogy keresse meg nekünk a mennyek kapuját.

Semmi kétség, a mi követünk úgy járt, mint az Ibsen Alvingnéja; mire az élet határához ért, elvesztette az utolsó illúziót is. Csakhogy míg Alvingné fellázad, tombol és kétségbe van esve, a mi prófétánk vig és mosolyog.

„Egyetlen szkeptikus szó, mely szeretett és tisztelt ajkáról siklik le, több hitet rombol le, mint egy voltairianus könyvtár összes limlomja” - mondotta valaki, aki ismeri a világot.

Ez a mosolygás is megriasztóbbnak tűnik fel, mint ezer nagyképű tudós hatalmas, mindent leromboló bizonyításai. A farsangolók nem nagyon buzdulnak fel ezen a furcsa biztatáson. Minden ajkon ott az ijedt kérdés:

- De hát akkor mi marad a lelkünknek?... Pedig a lelkünknek kell valami, akármi, de valami kell! Táncoljunk, mulassunk! Mért? Ugyan van rá okunk! Ha minden mindegy, akkor még a vétek is elveszti a varázsát. Nem, nem lehetünk ilyen szegényen! Legalább a vétünköt add vissza!... Vigasztalj meg, mosolygó próféta, nagyon megrémítettél bennünket! Adj valamit elvesztett világaink helyett!

A próféta kitalálja ezeket a gondolatokat, s felel, ahogy tud, vállat vonva:

- Végre is, minden lehetséges. A legokosabb, amit tehetünk, az, ha remélünk.

Ez az utolsó szava.

IV.

Halálát közeledni érezvén, még egyszer összegyűjtötte embereit, akik munkájában segítségére voltak és elmondta nekik utolsó akaratját, mint tették hajdan ama pátriárkák, akiknek történetét ő tőle tudjuk. Beszámolt a hátramaradóknak nagy munkája legvégső részével, melynek a gyümölcsei már csak a mieink, megköszönte ragaszkodásukat és elbucsuzott tőlük. Aztán szeretettel teli szókat váltott övével: feleségével, lányával, fiával, és családja körében csöndesen, nyugodtan behunyta szemét. Meghalt, fájdalom és agonia nélkül. Az Ur kegyelmesebb volt iránta, mint azok, akik az Ő nevében már előre elítélték, s megadta neki azt a szép halált, amelyet maga kívánt. A nemes halált, amint ő nevezte. Meghalni *tudva*, kibékülve sorsunkkal, abban a nyugodt érzésben, hogy kötelességünket betöltöttük s elvégeztük, amiért elküldtek bennünket - ezt nevezte ő nemes halálnak, s ilyenben volt része. Mint szent élt, s mint szent halt meg.

És meghalt benne a legnemesebb, a legigazabb és lelki tehetségekben leggazdagabb férfiú, akit e kornak látnia adatott. Nem volt nála nemesebb senki, mert a kötelességről senkinek sem lehettek emelkedettebb képzelei, mint azok, amelyekkel ő ismertette meg ezt a kort, s másrészt nincs, akinek egész élete harmonikusabb lehetne a tulajdon ideáljaival, mint az övé volt a maga eszményeivel.

Nem volt nála igazabb senki, mert senki sem volt szigorubb önmaga és senki sem türelmesebb mások iránt. És nem voltak, nincsenek, nem lehetnek az övénél magasabb rendű lelki tehetségek, mert nem volt senki, akinek gondolkozása szabadabb, s ismeretei gazdagabbak lettek volna, és viszont nem volt senki, aki gondolkozásának és ismereteinek korlátait tisztábban látta volna, mint ő. Hogy nem hagyott hátra egy filozófiai „rendszer”, mely tiz-husz eszten-deig talán divatos lett volna, abban az összes filozófiai rendszerek nagy csődje után ne keressünk semmi csodálni valót. Így volt ő leghivebb kifejezője a mi időnk szellemének, amely elvesztette hitét a rendszerekben, de azért szivesebben filozofál, mint eddig bármelyik kor; mert a rendszerek időhöz kötöttek, ellenben a filozofálás örök. Vagy ha úgy tetszik: rendszer volt ebben a rendszernélküliségben, mint a Hamlet örültségében.

Különben: ne sajnáljuk, hogy ő nem állított fel nekünk kategóriákat, tartós használatra. Az ő gondolatai szerettek szárnyalni; fiókokba dugni nehéz lett volna őket.

De ám vitatkozzunk erről is, mint sok egyébről, ami ebben a nagy emberben annyi kicsinyes bírálgatás tárgya volt - kiről hallottunk ellentétesebb véleményeket, mint éppen ő róla?! - egy dologban, azt hiszem, mindnyájan egyetértünk. Abban, hogy a jelen idő legnagyobb poétája halt meg benne, aki a legtöbb misztériumnak nézett a mélyére, s aki szavának ezer varázslatá-

val megaranyozta ezeknek a misztériumoknak a rémségeit, mint a napsugár játéka a mély vizek fölszínét.

*

Egy anekdotát beszélnek róla, mely illusztrálja sorsát.

Valahol Olaszországban utazott, s egy este éppen le akart feküdni, mikor látogatója akadt. A fogadó szobalánya állított be hozzá, azzal a kéréssel, hogy mondjon neki számokat, amelyeket ő aztán betehessen a lutribá.

A szobalány ugyanis a templomban, a szószékről sokszor hallotta a Renan nevét. Nem volt egészen tisztában vele: vajjon szent-e vagy ördög, de mikor megtudta, hogy ez a sokat emlegetett személy ott van megszállva az ő fogadjukban, elhatározta, hogy nem szalasztja el a kitűnő alkalmat, hanem kopogtat a szerencse ajtaján. Ugy gondolkozott: ha Renan szent, akkor bizonyosan jók lesznek a számai, ha ördög, akkor még bizonyosabban.

Renan nem mondott neki számokat s attól fogva hiába csengetett vizért. A szobalány nem tudta megbocsátani neki, hogy megtagadta tőle a szerencsét.

Ahogy ezzel a szobalánynyal, úgy járt később a Zoilusaival is. Ezek sem tudták megbocsátani neki, hogy nem adott számokat a másvilágra. Kételyeiért senkit sem üldözött többet sem a vak gyűlölség, sem a léha irónia.

Immáron nincsenek többé kételyei. Vajjon, amint szelid melancholiával enyelgett egyik utolsó iratában, a tisztító hely árnyas, homályos gyertyánfa-alléi megnyílnak-e előtte? Reméljük, hogy az Ur mindvégig kegyelmesebb lesz iránta, mint azok a hipokriták, akik hittel a szájukon s megtört fogadalmakkal csuháikon belül, annyira elrágalmazták, s annyi keserűséget okoztak ennek a jó, igaz, szent, nagy embernek.

NAGY HALOTTAK RAVATALÁNÁL.

I. TAINÉ.

1893 március 5-én a párisi Rue des Beaux-Arts csendes, komor házainak egyikében egy nagy író halt meg: egy az igazán nagyok közül, akinek rendkívüli jelentőségét azonban nehéz volna belefoglalni bármiféle hangzatos mondásba. Az a hatalmas egyéniség, mely ebben a Taine nevű, szürkeszakállu, jelentéktelen alaku öreg professzorban lakott, éppen különös bonyolultságánál és sokféle gazdagságánál fogva tűnik el az elől, aki rövid, epigrammatikus sírfeliratban akarná jellemezni az ő nagyságát. Sőt a szavak, amelyek elmondhatnák a Taine mesés munkásságát és ennek a munkásságnak sokféle, mélyreható jelentőségét, mintha szinte csufolódnának azzal, aki őt a magasztalásban pazar, de szóban fukar gyászbeszédnek rövidségével akarná méltatni; ha hirtelenében felsoroljuk a sok titulust, melyeknek a legkisebbikével is méltó a legnagyobb irodalmi dicsőségre: ezek a titulusok úgy csoportosulnak előttünk, mintha őt kisebbíteni akarnák. Mert melyek is ezek a titulusok? Nagy filozófus volt, de szisztéma és iskola nélkül, aki a psychologia terén tett vizsgálódásokon kívül, megelégedett a filozófusok és a filozófiai rendszerek kritizálásával. Nagy kritikus volt, aki azonban kritikáiban megmaradt filozófusnak, kritikus, aki tanulmányaiban csak analizált és konstatált s a kritikából kizárta azt, amit előtte a kritika lényegének tekintettek: az ítéletet. Nagy historikus volt, de azok közül a historikusok közül való, akik hiába üznek kultuszt a dokumentumokból: minél nagyobb egyéniségek, annál nagyobb poéták. Végre nagy íróművész s szabad óráiban nagy poéta is - például, mikor utirajzokat írt - aki azonban soha sem szólt a nagyközönségnek s aki valójában nem is volt hozzáférhető, csak a felsőbb tizezreknek.

Csakhogy épp ezek az apró „azonban”-ok állapítják meg az ő dicsőségét, tanuskodván róla, hogy mindenben, bármihez fogott, az a nagy egyéniség maradt, aki hivatva volt rá, hogy Darwin mellett a legtartósabb s legmélyebbre ható befolyással legyen ennek a századnak egész irodalmára.

(Néhány szóban is hányszor kellett a „nagy” szóhoz folyamodnunk ahhoz a szóhoz, amelylyel a legtöbb visszaélés történik s amely olyan keveset mond!... és mégis mindenkinek el kell ismernie, hogy a felsorolt területeken Taine-nek éppen a „nagy”-ság a megkülönböztető vonása!)

Ritka eset, hogy egy kiváló irodalmi alak, aki egyszerre tudós, filozóf és költő, oly tisztán kifejezhető legyen azonagy ideában, hogy egy nagy írói egyéniség annyira össze legyen forrva valamely generális eszmével, mint Taine a „környezet”-ről szóló doktrínával. S ez a doktrína, mely vezér-ideája a Taine egész impozáns munkásságának, olyan körutat tett az eszmék világában, aminővel századunkban a fejlődés törvényén kívül nem dicsekedhetik semmiféle idea. A „milieu”-ről szóló doktrína megváltoztatta a kritika egész irányát, megadta a kegyelemdőfést a dogmatikus kritikának, szárnyat adott a szubjektív kritikának, türelmesebbé, igazságosabbá tette a közizlést, s új érdeklődéseket tudott kelteni minden ép fantáziában. A história-írásban diadalra vezette a Buckle-féle elvet a Carlyléval szemben, a belletrisztikában utját egyengette az újabb reális irányzatoknak, rehabilitálta Balzacot és Stendhált s mély hatással volt a képzőművészeti kritikára is.

A környezetről szóló doktrína... nem, nem szabad csak így per tangentem beszélni erről a doktrínáról. De ki nem ismeri ezt a doktrínát? Annyira vérré vált az irodalomban, annyira közhelylyé népszerűsödött, annyira Columbus tojása immár, hogy az is vallja, akinek sejtelve sincs róla többé, hogy tulajdonképp kinek a gondolatát idézi. A valamelyest gondolkodók egy

roppant tömege esküszik ma a *tainizmus*-ra, anélkül, hogy tudná, kinek köszönheti a gondolatvilágát, mint ahogy néptribunok szónokolnak, nem is gyanítva, hogy Diderot-t citálják. És ha uton-utfélen hallani, hogy: az erény és a bűn, a jó és a rossz produktumok, mint az ecet, ha Homais ur azt bizonyítgatja, hogy Lionardo da Vinci csak a renaissance Olaszországában csinálhatta meg a Giocondá-t, vagy hogy Spencer fantáziáját csak Anglia köde tehette tündérekben oly bőségessé, hogy Dickens humora John Bull rideg szokásai nélkül soha sem hajtott volna oly gyönyörű virágokat, ha minduntalan Tainetől eredő okoskodásokat, következtetéseket, ítéleteket hallunk olyanoktól is, akik soha se hallottak Tainetől: ne higyjük azt, hogy ez csak afféle jelenség, mint amikor a páholynytő kisasszonyokon, akik a hercegnőtől elvették a színházi jegyet, még percekig megérezni a papírlapról tovaillanó drága illatszer szagát. A „milieu”-elmélet akkora hatással volt Taine kortársaira, hogy az utána következő nemzedék már szinte erre a gondolkodásra hajlandóan, ugyyszólván erre a világlátásra formált szemmel jött a világra.

„A szellemi művek nemzöje nemcsak maga az ész. Az egész ember hozzájárul megalkotásukhoz; jelleme, nevelése és élete, multja és jelene, szenvedélyei és összes képességei, erényei és bűnei, lelkének minden kis része, cselekedeteinek összes apróságai nyomot hagynak azon, amit gondol és azon, amit ír.”

Ezek a sorok a *Nouveaux Essais*-ből valók s mint látnivaló, részét teszik a környezetről szóló doktrínának.

Annak, aki majd arra vállalkozik, hogy megírja, miképpen kellett esnie, hogy ezt a hatásaiban oly impozáns elméletet éppen Hippolyte Taine formulázza és fejtse ki, miképpen kellett ehhez a doktrínához jutnia, lelki hajlandóságainál, nevelésénél, tanulmányainál fogva: lesz egy kis dolga a Taine „multjával, szenvedélyeivel és cselekedeteinek apróságaival.” Ezt a multat megismerni, ezeknek az apróságoknak nyomára jönni éppen nem lesz könnyű az utólagos prófétának. Ami nagy emberünk élete meglehetősen a nyilvánosság mögött folyt le. Minden arra vall, hogy élete néhány szép s ránk nézve is emlékezetes utazáson, meg azon kívül, ami multjából a családjáé volt, nem állott egyébből, csak tanulásból s munkából. A Sarcey emlékezéseiből tudjuk, hogy huszéves korában már kész tudós. Az École Normale-ban, ahol Franciaország legkitünőbb ifjai végzik utolsó tanulmányaikat, hogy az iskolából rögtön tanári katedrára lépjenek, ő az első eminens, s míg vetélytársa: Edmond About, az osztály „ördög”-e, ő a „nagy kacika”, a tekintélyes kolléga, az eleven Tudományos gyűjtemény, a Lexikon, „egy ember, aki mindent tud”. Még gyerekeMBER, mikor megírja gyönyörű könyvét Liviusról, s pár év múlva sem rendez négyeseket, hanem befejez egy mintaszerű monografiát La Fontaine-ről. Aztán hosszú sorozata a tanári sikereknek, meg ezek a munkák, melyek még nálunk sem egészen ismeretlenek: Az angol irodalom története, A 19-ik század francia filozófusai, nagy munkája az Értelem-ről, az Essai-k és az újabb essai-k. A művészet filozófiája, Az ideál a művészetben, spanyolországi utikönyve, Graindorge Tamás-a és végre történelmi remeke: A jelenkori Franciaország alakulása. Ime, életének egész története. De talán ez is valami.

Miközben utolsó, nagy munkáját írta, meglehetősen provokálták rá, hogy elhagyja katedráját s legalább egy kis önvédelemmel szerepeljen a nyilvánosság előtt. Kemény kritikája a forradalomról nagyon nem tetszett a köztársaság fanatikusainak s a nagy Napoleon jellemzése még kevésbé a bonapartistáknak. Bőséges része volt a sértő támadásokban, de ez sem bírhatta rá, hogy énjével foglalkoztassa a világot, mely pedig eléggé érdeklődött iránta. Gyűlölte a feltűnést s ebbeli érzékenységében odáig ment, hogy sohasem fotografáltatta le magát. Arcképét hiába is kerestetné a híres emberek fényképeinek az amatőrje: arcképét csak könyveiben lehet megtalálni.

II. GUY DE MAUPASSANT.

Valaki haldoklik.

Ott fekszik egy négyméter magas, háromláb széles szobában, Blanche doktor ur intézetében. A cellában az ágyon kívül egy szék az irgalmas testvérnek, egy másik az inspekciós orvosnak, meg egy feszület. Egy feszület, mely őt, akarata ellenére, oly sokat foglalkoztatta. Szőnyegek és képek, bibelot-k és elektromos lámpák nincsenek a szobában. Egy asztalkán öt szál gardénia; az a virág, amelyet legjobban szeretett. Nem tudni, ki küldte. Lábujjhegyen járnak körülötte. Az inspekciós az óráját nézi.

És artikulálatlan hangok fakadnak arról az ajakról, amelyről egykor bűbájos zene hangzott, a legmélyebb, legtitokzatosabb emberi érzések zenéje.

*

Ők nincsenek ott, kik szívták édes vallomásainak mézét, tovább forognak a fényes, pompás termekben, melyekből nem hiányzik senki, csak ő. Vagy talán otthon ülnek és szórakozottan forgatják valamelyik epigon regényét. Illatos leveleik szépen elzárva pihennek egy titkos fiókban, kék pántlikával összekötve. Örökre. Valahol egy kis Madeleine-től azt kérdi Boireau ur „Mit szól a Dagnan-Bouveret képéhez?” És a kis Madeleine a műveltséget kötelező lelkesedéssel felel: „Oh, gyönyörű! Különösen az esküvő pár... nekem különösen az esküvő pár tetszik.” S fájdalmasan, szeliden mosolyog hozzá, mint egy antik érmen látható királynő-fej, nem tudni miért fájdalmasan s nem tudni miért szeliden.

Nincs ott a derék öreg inas sem. Valahol Normandiában guggol egy kemence mellett s talán fázik, óbégat és káromkodik. Mint ahogy egy new-foundland-i kutya vonított, mikor egy ember meghalt Szent Ilona-szigetén.

És nincs ott ő sem, akinek nem szabad tudnia, nem szabad sejtenie semmit, mert ha sejtené, talán megszakadna a szive. Mit tartozik ő rá, minő ünnepélyes pillanat az, midőn megüvegesedik egy szempár, mely többet látott, mint más százezer és százezer szem együtt vége. Ő csak azt látná, hogy vége, vége az ő szegény, bolond fiának!...

*

Az inspekciós már unja a dolgot. Két éjszaka nem aludt semmit s majdnem leragad a szeme. Blanche doktor urnál nehéz a szolgálat.

A soror halkan mormogja Oremus-ait. A latin könyörgéseket, melyeket átéreznek azok, akik egy kukkot sem értenek belőlük s melyekben az, aki megérti őket, nem talál egyebet, csak szavakat.

Az inspekciós ásit. Szeretne elmenni a Moulin-Rouge-ba.

Egy eltévedt légy döngicsél a szobában. De utját csak az tudná megirni, ékesen szóló kegyetlenséggel és fellázító igazsággal, aki ott fekszik azon az ágyon és nem ir le többé soha egy betűt sem.

*

Oh, mi dicső, nagy elme törik itt össze végkép!... Udvarfi, hős, tudós... A szép hazának, melyet az özönvíz gyalázata sem tud tönkre tenni, disze és virága!...

De hát mit vétett, hogy ily nyomorultul kell elvesznie?! Micsoda szu rágta meg ezt a hatalmas tölgyet, amelynél karcsubbát, amelynél magasabbat, amelynél dusabb lombut ez a nemzedék nem látott soha?!

Oh, jaj annak, aki istenek titkát akarja meglesni, jaj annak, aki földi szárnyakkal a nap felé igyekszik, jaj a vakmerőnek, aki betekintett a szaiszi fátyol mögé!

*

Még csak egy pár óra s a mi időnk elveszítette egyik legcsodálatosabb írói zsenijét. Az Olympuson Shakspere, Cervantes és Goethe már várják az ujon érkezőt:

- Isten hozott, kedves Guy!

Amaz soha se hitte, hogy találkozni fog velük. S ha mégis volna ilyen találkozás, meglehet, így felelne:

- A szegény kis Baskirczev Máriát keresem. Valami félreértés volt közöttünk; azt akarom elvégezni vele.

*

A jövődő krónikásai pedig fel fogják jegyezni:

Volt egyszer a földön egy rendkívül szerencsés ember; Guy de Maupassant-nak hívták. Erős és szép volt, gazdag és hatalmas, és jó, okos szemének a sugara át tudott hatolni az emberi csontvázon és magába tudta fogadni a természet minden szépségét. Senki se volt különb nála se szemre, se lélekre, se szivre. Az összes tündérek jelen voltak keresztelőjén.

Csak rózsákon járt s a villik minden rögöt félretoltak utjából.

Az isteneknek nagyon megtetszett ez a szép, szerencsés élet. És korai, borzasztó halált küldtek rá, hogy mindvégig szerencsés lehessen s ne ismerje meg a halandók közös nyomorúságát, az öregséget.

Az 1893. évi július 7-ikén kiadott hirlappéldányokat Páristól Melbourne-ig, mindenütt, ahol könyveket olvasnak s ahová az ujság csak eljuthat, hogy helyt álljon a könyvek helyett is a civilizálás munkájában, megilletődötteen olvasta a mindenféle nyelven beszélő emberek milliókra menő sokasága. Ezen a napon vitték el az ujságok mind az öt földrészre azt a hirt, hogy Guy de Maupassant, a mi időnk legolvasottabb írója, aki minden szép nőnél ünnepelebb alakja volt a kényesen finom izlésű irodalmi szalónoknak s egyszersmind legjobb ismerőse azoknak az egyszerű embereknek, akik csak a hirlapok tárcáiból tudnak meg egyet-mást a nagy irodalmi mozgalmakból, meghalt, miután negyvenéves korában olyan tüneményes irodalmi pályafutás állott mögötte, aminőre régóta nem volt példa, és miután két teljes esztendőt reménytelen és vigasztalan elmetompultságban töltött egy harmadrangu, de elég olcsó gyógyintézetben.

Az alkotó erőnek hirtelen, idejekorai megroppanása mindig megriaszt bennünket, nemcsak azért, mert fájdalmas örökre megválni egy nagyon kedves ismerősüinktől, akinek mélyebben járó, a természet csodáit és az emberi lélek rejtelseit fürkésző gondolataival annyiszor találkoztak össze dédelgetett képzelgéseink, de mindig megriaszt és mélyen megrendít kiváltképpen azért, mert ebben a szörnyü végben a régi görögök rettentő Anánkéját kell felismernünk. Hogyan, hát csakugyan igaza volna a borzasztó olasz dokornak, aki azt állítja, hogy a zseni minden szikrájéért az örültség egy-egy iszonyatos órájával kell fizetni?! Hogyan, hát ilyen végre kellett jutnia a „legegészségesebb” írói egyéniségnek, pusztán azért, mert mint Prometheusz, tüzet lopott az égből?!...

Ime, ránk, szegényekre nézve, az ötödik felvonás megrázó és kiengesztelő momentuma. Ne irigyeljük ezt a legdicsőbb kiváltságot, amelynek ilyen rettentő az ára!

Nincs, aki ne tudná, mit veszített a francia irodalom, tehát az egész világ irodalma Guy de Maupassantban. Mindenki, aki eljutott a művelődésnek legalább az első állomásáig, az ujság-olvasásig, tudja, hogy a mi időnk leggazdagabb tehetségű elbeszélőjét, az új-kor Boccaccióját. És minő Boccacciót! Aki nemcsak a legkiváltságosabb hatalmu és legpazarabb íróművész volt, sokkal több életet tükröztető, mint őse, a halhatatlan olasz, hanem egyszersmind egyik legtisztább látásu ismerője az emberi szívnek, az emberi lélekben jól megférő bonyolultságoknak és ellentmondásoknak, az emberi ösztönök egymásra hatásából kialakuló szövevényeknek, másfelől pedig az egész természetnek, a világ és az ember kapcsolatának, a dolgok és az emberi élet egybefüggésének és talán legkivált a természeti szép mindenféle fajta, kis és nagy forrásának. Tehát: a mi időnk lelkéhez szóló filozóf, akinek keserűségeit többen érezték át, mint a Schopenhauer pesszimizmusát (mert hisz a zsenik nyelvén beszélt, amelyet tömegek és kiválasztottak egyformán megértének) s azonkívül egyik legkalandosabb képzeletű költője is ennek a mi szomorú időnknek, amelynél olthatatlanabb vágygyal egy kor sem epedett a rejtelmes, a megfoghatatlanul szép, az örök megérthetetlen s a nem hitt, de annál inkább esdett földfelettvaló, az örökre titokzatos után.

Tudós doktorok kimagyarázták, hogy ez lett a veszte. Hogy azért kellett kora véget érnie, mert lelke szüntelen a szájszi fátyol mögött levőket kutatta, mert szelleme és idegei oly erőfeszítéssel igyekeztek ellesni és kifejezni a sejtelmek világába tartozókat, amely erőfeszítések már emberfölöttiek. Ha igaz, csak annál nagyobb volt a veszteségünk; mert hisz ebben az esetben a kötelesség áldozata és pedig olyan kötelességé, melynél fenségesebbet nem ismer az emberi képzelet.

Öntudat nélkül halt meg; egy pillanatra sem tért magához abból a mély kábultságból, amelyvel rémségesen hosszú agoniáját már sokkal előbb megkezdette. A nagy író, aki a *Notre Coeur*-t megalkotta s oly megkapó és megriasztó dolgokat tudott elmondani a szívek és vesék titkaiból, egy félesztendő óta nem tudta, hogy létezik, nem tudott magáról többet, mint egy gügyögő gyerek. Mégsem aludt el csendesen; az utolsó napja nagyon kegyetlen volt. Az élet csupa szenvedés, de a szenvedés még tart ott is, ahol az élet már bevégeződött.

III. SARCEY.

Amikor Sarcey tetemét a római egyház ritusa szerint beszentelték, hogy aztán átszállítsák a Père Lachaise holttestégető kamarájába, a *Temps* olvasói közül bizonyára sokan gondoltak a párisi gyászszertartásra; és alkalmasint találkoztak ezek között a kegyeletesek között, akik ugyanabban az órában, mikor ott az „Et cum Lazaro” elhangzott, messze a párisi színházaktól, s messze a Père Lachaise-től, ilyenforma bucsuztatót mondogattak magukban:

- Isten veled, öreg Franciscus Sarcey! Isten veled, te jó, öreg barát, kit színről-szinre nem láttalak soha, s aki mégis több örömet szerezteél nekem, mint a legtöbben azok közül, akiket napról-napra látok. Nem olvasom többé hétfői beszélgetésedet, s megint szegényebb vagyok egy gyönyörűséggel. Egy régóta megszokott, minden reakció nélkül való, tiszta gyönyörűséggel, amelyet már nem fogok hasonlóval pótolni. Isten veled! Hálásan gondolok Rád, és mély sajnálkozással. Hálásan, mert utolérhetetlen kedvességgel beszélteél nekem kicsinyes, hiábavaló s a nagy természettől távol eső dolgokról, melyek azonban Neked is, nekem is kedvesek valának. És mély sajnálkozással, mert talán jobban érzem, mint más, hogy szegény, perverz ember voltál, hogy Istennek nem tetsző dolog foglalta el gondolkodásodat, hogy a hiúságok hiúságának adtad oda egész életedet. Ez a szép világ tele van csodával. Fák zöldelnek benne, levegő járja át, s ilyenkor, szép tavaszi éjszakákon, egy roppant mennybolt néz ránk csillagszemekkel. Az egész élet csupa érdekes rejtelen; csak ki kell nyitnunk a

szemünket, s amit magunk körül látunk, mindaz magasztos misztérium. De te nem láttad a fákat, a virágokat; az erdő varázslatos világa bezárt könyv maradt előtted. Nem hallottad se a patak csörgedezését, se az óceán harsogását; nem hallottad a vadak bögését, s nem a madarak énekét. A csillagok elől fedett butikokba rejtőztél, ahol gáz-szagot szívtál magadba. Az állatok és a növények életének felséges titokzatosságai nem érdekeltek, a világot mozgató erők törvényei ismeretlenek maradtak előtted, hetven esztendeig éltél s meghaltál, mielőtt megtudtad, amit tudni érdemes. Egy festett világnak éltél, mely majom módra csufolja az isteni Természetet, melyben minden ál, hamis, hazug, a durván mázolt bokortól le az asszonyok mosolyáig, s Te e temérdek álság közepett pápaszemekkel hitványságok törvényeit kerested. És úgy haltál meg, ahogy éltél; szemben a misztériumok misztériumával, sejtelve nélkül annak, mi történik veled, gyermekes gondolatok közt forgolódtál halálos ágyadban s ezek voltak utolsó szavaid: „Még egyszer meg kell néznem a *Torrent*-t; azt hiszem, félreértették ezt a szindarabot, s helytelenül ítélte meg a sajtó is, meg a közönség is...” Isten veled, szegény, perverzus, öreg gyermek, aki egy kimérának éltél s aki annyi szeretettel, oly kedvesen tudtál beszélni ezekről a kicsinyességekről, mint soha senki más!

Hetven évig élni annak, hogy az ember folyton azzal foglalkozzék: vajjon az ünneprendező jól csinálta-e meg a *scène à faire*-t, kellően preparálta-e helyzeteit, elfogadhatóvá tudta-e tenni, amit mondani akart s amit már százan meg százan elmondtak előtte! Hetven évig vitatkozni arról: helyesen fintorgatták-e az arcukat nevetségesen hiu, szenátor modoru bajazzók és hamis zuzáju, rossz máju, lábujjaik hegyéig romlott, tarka rongyokban páváskodó „petite femme”-ok, akik egy pár sornyi reklámért cigánykereket vetettek előtte! Hetven évig polemizálni izlésről, dikcióról s nem tudom még miről, „divette”-ekkel, akik mintha arra születtek volna, hogy az eredendő vétket testesítsék meg, s akiket már a tudós asszony úgy mártott bele a bünbe, hogy csak a sarkuk maradt ki belőle! És soha, egy pillanatig se jutott eszébe: érdemes-e, hozzá illő-e ennek a mesterségnek élni, átadni egész lelkét ennek a kis besogne-nak? A színház boldoggá tette, a Français-t jobban szerette, mint ahogy mások az asszonyukat szeretik, de a Français hiján Cluny, Batignolles, még a neuilly-i vásár is jó volt neki, csak komédia legyen.

Bizonyára az Elysium is szomorú volna neki komédia nélkül. De nem hitt az Elysiumban; jó nyárspolgár volt, racionalista, ük-unokaöccse az enciklopedistáknak, messziről rokona egy kissé Prudhomme urnak is. Következésképpen hive a kremációnak, mert, mint Prudhomme ur mondaná, ez egészségesebb, mint a temetés. Meghagyta, már jó eleve, hogy holttestét annak idején - egykor, sokára - égessék el; s teljesíteni fogják a kívánságát. Így még halála után is távol marad az anyaföldtől; hamvai is csarnokban fognak pihenni. Sir nem domborul fölötte; zöld hant gypágy nem fogja fedni; fejfa nem jelöli meg pihenőjét; s a petite femme-ok nem mehetnek el nyugvóhelyéhez, leróni a hála adóját; a lelkek órájában nem táncolnak körülötte villik, vérpirossal bélelt gyászruhában.

A PESSZIMIZMUS EGY UJ BIRÁLÓJA

- Paul Bourget föllépése. -

Minden korszaknak meg vannak a maga kedvenc irodalmi alakjai, melyek a kor aspirációit és jellemét költőileg személyesítik. Ugy vagyunk ezekkel a perszifikációkkal, mint bizonyos jó ismerőseinkkel, akikkel rövid ideig találkozunk egy kissé mindenütt; egy darabig otthon vannak minden társaságban, ahol megfordulunk; mindennap váltunk velük egy-két szót, mert divatos és jó modoru emberek; egyszerre csak eszünkbe jut, hogy ismerőseinket nem látjuk többé és - ezt valóban nem hittük volna - félév óta nem vettük észre hiányát; a neve sem akar eszünkbe jutni. Jött és ment, mint Arthus király, senki sem tudja, honnan hová. Ez a mai jó ismerősünk, a mai analízáló kor képviselője egy kissé felületes, de különben igen elmés ember, foglalkozására nézve orvos. Szeret egy kissé pózba állani boncoló késével, de egyébként igen finom ember; amit az is bizonyít, hogy még nem untuk meg, noha már eleget láttuk. Láttuk, amint kidugta fejét egyik-másik nagy folió tudományos könyv mögül, hallottuk, amint kritikusokkal és irodalom-bölcselekkel vitatkozott, megismertük szereplését tömérdek regényben, minden este mint „rezonnört” köszöntjük a színházban, sőt meglepetésünkre, néha, mikor falura rándulunk egyik vagy másik lírikus csöndes tüzhelyéhez, gazdánk helyett őt találjuk, szép verseket szavalva, melyek mindegyikének refrénje: *Névrose*⁸. Egy szép napon persze el fog tűnni, mint a többiek. *Où sont les neiges d'antan?* Hol van Bietris, hol van Allys? - mint Villon mester mondaná. Ki emlékszik még azokra, akik őt megelőzték rokonszenvünkben? Ki törődik még azokkal a perszifikációkkal, melyek a maguk idején épp oly szeretetre méltók voltak? A napoleoni eszmék legerősebb hatása alatt egy ifju, zseniális, nagyravágyó volt a közönség szívének Don Juanja; az akkori irodalom az ambíció hőseinek egész seregét nevelte föl. Ma már, ha Stendhal hőse, a *Rouge et le Noir* Julienje ránk nem marad, nem is tudnánk a típusról. Később, az eredménytelen forradalmak után, az általános politikai enerváció idején, egy nemzedék, mely kimerülten a nagyratörés küzdelmeitől, a semmittevés és semmire vágyódás furiáival adta össze magát, rajongott a blaséért, aki csak annyit hisz, mint a sevillai burlador, hogy: kétszer kettő négy, s aki életét annyira sem becsüli, mint ezt a mennyiségtani igazságot. Minden jól nevelt leánynak volt egy ideálja, aki kelletlenül hurcolja vigalomból vigalomba roncsolt ifjuságát, akinek a szerelem már nem élvezet s élvezete nem a szerelem, aki laudanumot iszik és érdekesen kisérteties arccal, frakkosan és fehérynakkendősen hever az utca sarában, mindannyiszor, ahányszor csak megjelen a maga frissességében a rózsaujju hajnal. Az apró Rollák megnépesítették a regényeket és színházakat épp úgy, mint a kártyabarlangokat és a Pandarusok termeit. Persze, hamar kimultak, végelgyöngülésben. Helyettük új emberek jöttek, egészen más természetűek, de nem kellemesebbek. Erre a típusra mindenki emlékezhetik; még nem is vezett ki teljesen. Az ébredő új erők és a demokrácia izléstelenségeinek a korát éltük. (Mindenkinek tudja, hogy Demos könnyen beleesik az izléstelenség hibájába, mikor sokat enged meg magának.) A világ egyszerre tele lett emberekkel, akik a Suez-csatornát csinálták, gyárakat emeltek, hidakat és utakat készítettek, nekigyürköztek a kohóknak s tetszettek maguknak kormosan és széntől sötétben. Mindnyájan ismertünk vagy száz urat, akik mind alagutakat furtak ki és grófkisasszonyokat vettek feleségül, minek utána elmondták nézeteiket a születés és a munka arisztokráciájáról. A „munka” (elől egy, néha két, sőt néha három „m” betűvel) - volt a devise, melynek csak a szinpadon való hangoztatása is sokunk életét keserítette meg. Szerencsére, a gépészek, mérnökök és hámosok ideje is lejárt, és ma már a leggondosabb családapák sem látnak a fiaikban tönkretett Stephensonokat, csak azért, mert az iskolában Tacitust kell

⁸ *Les Névroses*, par Maurice Rollinat. Paris, 1883.

olvasniok. A típus meghalt, éljen a típus. Nekünk, nagy gyermekeknek, Guignolra van szükségünk, de unjuk Guignolt mindig ugyanabban a ruhában. Most a dottore kosztümjében látjuk a legszivesebben.

Az új alak az ajkán megfagyott szellemes mosolylyal, lancettájával, sőt egész nécessairejével együtt is jobban elszívelhető, mint elődei. Szavajárása műveltebb, beszéde okosabb, mint régebbi ismerőseinké. Nem tolja eszméit nyakunkra, s ha valamiben feszélyez, úgy azáltal teszi, hogy engedelemkérés nélkül kémlőleg vizsgálgat. Megtapogat, megvillanyoz, s aztán kijelenti, hogy betegek az idegeink, nekem is, önnek is, mindnyájunknak. Csoda, hogy eddig el nem pusztultunk bele. Nem ad tanácsokat, csak tényeket állapít meg. Nem törődik velünk, az egyén érdektelen előtte; csak tényeket keres, minél több apró, világos kis tényt, kísérleteket téve mint a vegyész s új igazságok után járva, mint a filozóf. A színpad figurái közt szellemes értekezést tart a társadalom vibrióiról, regényekben legörömostebb mutogatja a szerelem klinikáját, tudósok és bölcselek előtt szívesen beszél az új törvényeket jelző új kór-jelenségekről s ha verseket ír, szétszedi és elemzi fájdalmait, hogy valamit megtudjon általuk. (Emlékezzünk csak Rollinatra.) Egy kissé mindig affektál, de azért soha sem kiállhatatlan. Legkevésbé, mikor az irodalom-pszichológót játszsza. Ezek az orvosok a kritikusok közt nem valami jött-ment emberek. A kisujjukban is többet tudnak, mint a régi könyvamatőrök. Hozzájuk képest az őskorbeli lettrék, a szép rajongó papjai, minden tekintetben valóságos gyermekek. Azok legfőbb érdeme egy érzelem volt, egy misztikus vonzalom a művészihez, életük szeretkezés az irodalommal, magáért az irodalomért és az élvezetért, melyet nekik az nyújtott. Az új emberek más fából valók. Hidegek, mint maga a tudomány, melynek önző szeretői, míg elődek a szépnek lángoló trubadurjai voltak. Az irodalom nem céljuk, csak egy mező, melyen kutatásaiknak tér nyílik. Nem érdeklí őket jobban, mint a társadalmi tudományok, vagy a statisztika s ha mégis vizsgálódásra készíti őket, csak annak tulajdonítható, hogy az irodalom tükörnek látszik, melyben a morális élet mindenféle természetü tüneményei a legszembetűnőbben mutatkoznak. Minthogy eszközük éppen az általánosítás, nem zárkoznak egy irodalomba s nem táplálnak hazafias előítéleteket. Az alakot számításán kívül hagyják, a költőt megfosztják fényes szavaitól, mint vén Aeskuláp a szégyenkező fiatal női páciens ruháitól, és az egyes esetekben csak általánosabb tünemények jeleit keresve, kapcsolatos okokat találnak s azok alapján kérlelhetetlen logikával állapítanak meg egy közbetegséget, mely ellen nem tudnak orvosságot.

Efféle orvos a kritikusok közt Bourget Pál,⁹ aki öt különleges eset, öt modern író lelki életéből következtetve, egy általános betegséget bizonyít ránk, melyben mindnyájan szenvedünk. Bizonyítja pedig ezt nem valami „ouvrage à longue haleine”-ben, hanem egy könnyű, látszólag egység nélküli, elegáns könyvben, melynek érdekelnie kell minden mai olvasót. Hogyne, mikor egy még alig ismert közös gyöngeségünkről van szó, mikor a boncoló asztalra feszített lelkek legkedvesebb íróinké s mikor maga az értekező legkevésbé sem az utolsó ember.

Aki csak egy kissé szemügyre veszi a doktor urat, az első pillanatra láthatja, hogy egészen beleillik a *Nouvelle Revue* finom szalonjába. Tetőtől talpig modern ember, minden tekintetben „bien ganté et bien coiffé”. Szeretreméltóan beszél mindenről, amire a szó kerül, mint aki járatos a politikában, ért a képzőművészetekhez, sokat utazott és teljesen a mai tudomány színvonalán áll. Ha jobban megismerjük, kitűnik, hogy nagyon helyén van a *Journal des Débats* kitűnő tudósainak és szépíróinak diszes társaságában is. Sok nyelvet és sok irodalmat ismer, nem olyan formán, mint az irodalmi „kőművesek”, - hogy a Taine szavát használjam - hanem amint az „építőmesterek” szokták azokat ismerni. Kitűnő szeme van: megtalálni a

⁹ Paul Bourget: *Essais de psychologie contemporaine*. (Baudelaire, Renan, Flaubert, Taine, Stendhal.) Paris, Lemerre, 1883.

dolgokban a jellemzetest, világos feje: elrendezni az észlelt jelenségeket s különös adománya a kifejezésben: költői és mégis geometriailag szabatos alakot adni érzéseinek, gondolatainak. Ilyen választékosan csak a választottak szólnak. Nem csodálnám, ha fiatal asszonyok rajongának a doktor urért. Ők azon sem akadnának fönn, hogy némelykor egy kissé keresetten képletes és mesterkéltén költőieskedő, máskor meg nagyon is elvont és homályos, ámbár jóhiszeműen és nagyképűség nélkül. Néha valóban keztyübe bujtatja a szavait, de legalább glaszé-keztyübe.

Az, amit mond, kettős érdeket nyer a beszéd tárgya által. Az öt író, akiknek szája elé egymásután oda tartja tükrét, hogy annak elhomályosuló foltjairól leolvashassuk közös betegségüket, választott íróink, akik mindannyian befolyással voltak képzeleteink, érzéseink alakulásaira. Ki ne ismerné Baudelairet? Ha más nem, az a kép, mely mindenikünket megragadott tizen-nyolcéves korunkban, Don Juan aux enfers, a Styxen átkelt és áldozataira hidegen, büszkén visszatekintő csábitó képe felejthetlenné teszi előttünk. Amaz emberek közt is, akiknek életében az egyetlen kaland az volt, hogy a lépcsőn összeütköztek a mosónéjük lányával, sokan lesznek, akik kívülről tudják a Vámpirt:

Toi, qui comme un coup de couteau
Dans mon coeur plaintif es entrée,
Toi, qui forte comme un troupeau
De démons, vins, folle et parée... etc.

s hevültek az abban égő démoni szenvedély lángjánál. Flaubert-t is mindenkinek ismernie és szeretnie kell, aki életében csak három regényt olvasott, hiszen Bovary Emma - e szegény női *Don Quijote* - történetét épp úgy fogják olvasni a jövő századbeli francia iskolák, mint ma a *Caractères*, persze „ad usum Delphini” kiadásokban. És Renan? Ő a század szívéhez nőtt amaz antagonizmus által, melyben világos, kritikus elméje és a rejtélyeshez szító, ideális lelkülete állottak és állanak egymással szemben. Vagy Taine? Akiben, ha a tudós nem érdekel, érdekel a bölcsele, ha az sem, akkor a nép-pszichológ vagy a történetíró, az irodalom-buvár vagy a műkritikus, de mindenesetre az író, aki elsősorban és mindenekfölött a szó legnagyobb művészei közül való. Ami Stendhált illeti, neki valóban joga van kettőzött figyelemre. Könyvei félszázados álmodtak, de új életre keltek s a Dornröschen bennük rejtett örök fiatalságával ingerelnek, hogy foglalkozzunk velük s helyrehozzuk egész nemzedékek mulasztását. „1880 táján fognak engem olvasni” - írta volt Balzacnak: s a világ most igazat adni kénytelen neki, aki annyi igazságot adott a világnak. Ez a csodás szellem, aki mint az arab regékben szokott történni, eleinte egy pár poros kötetbe volt elzárva, aztán kitörve azokból, hirtelen megnőtt s föléje kerekedve egykoron győztes vetélytársainak, melléje nőtt a század legnagyobb szellemeinek: csak most lett igazán modern, holtan is közelebb álló korunk lelkéhez, mint sokan a nagy élők közül.

Vagy talán nem is az eszmei rokonság, nem is a megalkotás ereje és művészete, amelyekkel láncolatát adták az általunk csak sejtett, de meg nem talált kapcsolatoknak, s világos és fényes alakban fejezték ki el nem rendezett, homályos képzeleteinket, hanem valami más az, ami egy titokszerű kapcsot hoz létre e nagy nevű „homme supérieur”-ök és névtelen olvasóik között? Talán valami egyéb ragad meg bennünket Baudelaireben, mint az az átszellemülten művészi természetű, finoman érzéki képzelem, mely a kedves boudoir-ját indus pagodává változtatja át, ahol homályos világnál rejtelmes illatok szállnak a légben s egy titokzatos kigyóbüvölő nő lejtő kábitó tánczát ígézetéül szegény, megittasult redingoteos kigyóknak? Egészen más, mondja doktor Bourget. Ő is, mint a többiek, egyéniségök varázsával csak békóban tartanak, ha már egyszer le tudtak kötni; ami e zseniális elmék rabjaivá tesz bennünket, az: betegségök. A kóranyag, mely bennök dult, minket is emészt s a közös szenvedés kapcsa hoz velök szorosabb összeköttetésbe.

Azért - így folyik a következtetés - ezek a kivételes, beteg szellemek nagyon veszedelmes lények az egészségesekre nézve. Minden varázsuk, csábító erejük csak szirénhang, mely vesztőkbe csalja a gyöngéket. Aki közelöbke kerül, elpusztul betegségek ragályától. - Nézzék önök azt a piros arcú fiatal embert - figyelmeztet orvosunk - aki, nem látva a lenyugvó nap gyöngéd fényét s nem hallva a közelében röpködő fiatal lányok boldog csicsérgését, tanulóasztalára dőlve bujja a *Fleurs du mal*-t, vagy a Jézus életét: el fog veszni. Rövid időn intoxicalva lesz. Kérem: „intoxicálva”.

Látni való, ennek fele sem tréfa. Nem is sejtettük, hogy e könyvekben afféle szellemi bacillusok nyüzsögnek. Az ironia remegő kérdéssé sápad ajkunkon s megilletődve kérdezősködünk tovább az orvos urtól. A ragályozást senki sem szereti. Amióta a Rambosson rengeteg könyvét elolvastuk (az „ideges jelenségekről”) s ebben bebizonyítva láttuk, hogy az ideg betegségei mennyire kontagiózusak, mindannyiszor megijedünk, ha valahol új ismeretséget kell kötnünk; vajjon nem ragad-e ránk egy kézszorítás által valami myosotis ossificans, vagy maga a szörnyüség meningitis?! Oh, nekünk avatatlanoknak, roppant respektusunk van az orvosi tudomány iránt!

Bourget kitalálja legtermészetesebb kérdésünket s második szavával megmondja, hogy a betegség, melyről beszél: a pessimizmus.

Zavarba esünk. Ez is olyan szó, melynek nevében már sokan és sokszor vétkeztek. Csak két szó van, melylyel több visszaélést követtek el: a „reál” és az „ideál”. Ezekről már azt is olvastuk valahol, hogy nagy tévedés azt hinni, mintha a „reális” volna a „reál” s az „ideális” az „ideál”. Ellenkezőleg, az egyik a másik, és a másik az egyik. A „pessimizmus”-sal még nem jutottunk ennyire, de bizonyos, hogy ha tizen összeállunk róla vitatkozni, nem leszünk ketten, akik ugyanegy dolgot értsünk alatta. Kérdezzünk meg egy bölcselkedőt, talán: „az élethez való akarat tagadását” fogja annak mondani, illő kivonatokat kíséretében Hartmannból vagy Schopenhauerből. Említsük e szót egy hivatásból író előtt: „ah, igen - fog kiáltani örvendve - a század betegsége!” És szép tirádákat hallunk René, Manfred et consortesről. Ha jó kedve van, be fogja bizonyítani, hogy Hamletet is a „század betegsége” ölte meg s mi cserében megkérdezzük, mit szól ahhoz az ötletünkhöz, hogy voltaképp az Apulejus arany szamarát is a század betegsége hajtotta a mágiára, mikor még tudnivágyó ifju volt s nem sejtette köztudomásu sorsát. Forduljunk egy világfihoz, mosolyogni fog. „Pessimizmus - ugymond - szó, melyet a költők találtak ki. Azok, akik hivatásuknak tartják a dolgokat egyes részeikben burleszk arányokban nagyítani, ezzel a föllengős kifejezéssel említik azt a kellemetlen érzést, melyet mi közönséges emberek unalomnak mondunk.” Szorítsunk sarokba végül egy orvost, az majd ilyenformán buvik ki a felelet alól: „Pessimizmus ugyanannyit jelent, mint idegesség, a nervusok egy gyöngeségét, tulizgatott beteges állapotát. Mindenki tudja, hogy ennek milyen befolyása van az agyvelő működésére. A többi mind lári-fári. Nézze az a kis fiu, aki ott bedugja a fülét, hogy ne hallja a fűrész-ráspolyozást, egy jövőendő pesszimista Byronka.”

Bourget Pál, aki bölcselő, író és világfi egy személyben, s aki emellett még az orvost is játszsza, nem adja e feleletek egyikét sem, sőt általában nem ad világos választ erre a legfontosabb kérdésre. Kétségen kívül sokat foglalkozik magyarázatával, de úgy látszik, ez az ördögös szó neki sem egyetlen fogalom kifejezésére szolgál. Mint a katolikus dogmatikát, hol szorosabb, hol tágabb értelemben kell venni, hogy megérthessük. Bourget valószínűleg valamely rejtelmes aeont képzel alatta, mely mindig más-más alakba öltözik: Baudelaire előtt Mephisto selyem köpenyével, keztyüsen jelenik meg, kezében arany billikommal, melyben tüznelyvü xeresi és bódító mákony keverednek; a croisseti remetét ellenben a pusztai szent Antal hiányos kosztümjében kísérti. Legalább a megszállottakon egészen más és más természetű hatások mutatkoznak. Bourget apróra elemzi e hatásokat, de adós marad annak

megfejtésével, mi teszi a misztikus aeon lényegét. Hogy a könyv hangulatában maradjunk: a kórtünetek felsorolása kiszorítja annak a magyarázatát, mennyiben azonos eredetűek és természetűek ezek az oly különböző jelekben nyilvánuló lelki betegségek. Öt különböző bajról van szó, mely egyik sem hasonlít a másikhoz, de mindegyik rokon valamiben egy hatodikhoz, amelyről csak a sorok között olvashatni. Ez magának Bourgetnak a „pesszimizmus”-a. A sok közül ezt lehet a legkomolyabban venni, noha Bourget a tárgyilagosság finom leplével takargatja. Akármilyen feketéknek írja is le a dolgokat, nem akarja bevallani, hogy fekete üvegen át szemlélődve értekezik róluk. Még könyve resuméjében is kitér a határozott színvállás előtt:

„Vizsgáltam egy költőt, Baudelairet; egy történetírót, Renant; egy regényírót, Flaubert-t: egy bölcselet, Taine; éppen most jutottam végére egy szövevényes elméjű művész vizsgálatának, amelyikben a kritikus és a képzelmi író a legszorosabban egyesülnek, és ennél az öt nagy franciánál ugyanarra az általános semmiségtől megundorodott filozófiára találtam. Ez a filozófia, mely érzéki és romlott Baudelairenél, megfinomított s kissé föllengős Renannál, tudatos és fölháborodott Flaubertnél, szintén tudatos, de egyszersmind lemondó Tainénél, épp oly sötét, de bátrabb a *Rouge et le Noir* írójánál. Igazat kell-e adnunk e rémületes csömörnek, melyet a legmagasztosabb elmék éreznek az élet hiába való erőlködéseivel szemben? És az ember a művelődés által valóban nem ért-e el egyebet, mint hogy bonyolultabbá tette barbárságát és raffinálta nyomorát? Azt hiszem, hogy azok kortársaim közül, akiket e problémák foglalkoztatnak, éppen úgy, mint én, majd fájdalmas, majd hittől és reménytől áthatott fölkiáltással válaszolnak erre az aggasztó kérdésre. Az már megoldás, ha valaki, mint Beyle, körülövezi lelkét s a kétely rossz érzéseinek ellenébe állítja egy oly embernek férfias erélyét, aki látja végzete sötét örvényét, aki nem tudja, mit rejt ez az örvény és aki nem fél.”

Ez a mesterien szerkesztett, nagy szókkal keveset mondó végszó csaknem kitalálni engedi, amit a könyv eddig is hallgatag elárult, hogy maga Bourget is meg van támadva a betegségtől, melytől óva int. Annál rosszabb rá s annál jobb ránk, olvasóira nézve, ha szubjektív érzései segítségére voltak megfigyeléseinek. Kezdjük érteni és ismerni a „pirosarcu fiatal embert”, aki ahelyett, hogy üde kis lánykának udvarolna, e poros könyvekből szivja az édes mérget. És ha az epilógusból felénk sugárzó kevés világnál újra nézzük és egymáshoz hasonlítjuk a meglepő és szellemes ötleteket, melyekkel a szerző bennünket meghajigált, s melyek, miután kezünkben kisiklottak, most körülöttünk szétszórtan hevernek, kezd derengeni előttünk végre az is, mi lehet az az „általános semmiségtől való megcsömörlés”, amely mindnyájunkat fenyeget, ha a veszedelmes könyvek egyikét-másikat kezünkbe vesszük. Valóban, újra meg kell szerkesztenünk magunkban a Bourget zseniális, de konfuzus könyvét, hogy tisztán felállíthassuk az alapvető igazságot, melyre szükségünk van. Lehetetlen belőle egyetlen passzust idézni, melyben a könyv eszméjét összpontosítva találhatnók. Álljon itt egy pár szó a sokat említett baj eredetéről s egy gondolatsor annak hatásáról, amint azt az egész könyvből kivehettük.

Mindnyájan vallásos, legtöbben katolikus neveletésben részesültünk. A benyomás, melyet e neveletés ránk tett, minden bizonynyal elhatározó volt életünkre. A szellemi világ megismerése, bármiképp talált is az bennünket, nyomot hagyott lelkünkben. Kétféle eset szokott bekövetkezni. Vagy alkalmas anyagok voltunk e revelációhoz, vagy nem. Ha természetünk a misztikusra hajló, lelkünk, midőn hisz, nem elégszik meg egy eszmében való hittel. Látjuk az Istent. Nem szó, nem jelkép, nem elvont fogalom az ránk nézve, hanem valóságos lény, melynek társaságában úgy élünk, mint egy atyával, aki minket szeret, ismer és megért. Ez az illúzió oly édes és oly erős, hogy ha egyszer eltűnt, nem lehet azt alsóbbrendű, kevésbé intenzív képzetekkel helyettesíteni. Aki a mákony mámorát megismerte, annak a bor hitvány, émelyítő. És amidőn lépést tartunk századunkkal, megfosztjuk magunkat e kedves képzetektől; lelkünk sérülést szenved, melyen át elillan minden gyönyör. A másik eset nem jobb

emennél. Lehet, hogy a szellemi világot kevésbé fogékony lélekkel ismertük meg. Hittünk Istenben ifjúságunkban, de sohasem éreztük azt élőnek és személynek. Kielégített bennünket egy hit az eszmékben, elvont hit, mely mindenféle átalakulásra hajlandó. Csak dogma kellett, nem látomány. Első hitünket könnyen helyettesítjük más hittel; egyikünk hisz a szabadságban, másikunk a társadalmi rendben; ez a forradalomban, az a tudományban. Ezeket azonban sokkal hamarabb elveszítjük, mint amazt a másikat, amelynek gyökerei a legmélyebbre hatoltak bennünk. S amint a sok foghuzás fogfájással, ez a sok hitcsere bizonyos fájdalommal jár, melyet rendesen általános melancholia követ.

Láthatni, Bourget, mint jó körökben forgó ember, igen értelmesen kacérkodik a vallásos eszmékkel. Mindig tetszett nekünk ez az urias, izléses, vallásbeli beruházkodás, amely távolról sem hasonlít ama jó papok naiv rajongásához, akiktől a magasztos eszmevilágot megismerni tanultuk. Jól berendezett embernek van vallása, amint van kényelmes lakása, lovai és ismeret-sége a balletben. Mert illik, hogy minden legyen, amire kényelmi tekintetből szüksége van. Bourget Pál úgy találja, hogy vallás nélkül kellemetlenül érezzük magunkat; s az ő szellemes ajánlatára bizonynyal sokan fogják e nélkülözhetetlen kényelmi szert megszerezni. Ne szóljunk bele; a vallás még akkor is tiszteletre méltó előttünk, ha valaki házi butornak használja is.

De egyszersmind fölébred a kérdés, hogy ha a vallástalanság nemcsak a mi századunk büne - ettől az elmélettől Bourget még igen távol van - miért nyilatkozik a baj éppen a mi korunkban oly pregnánsul, miért halványítja el éppen a mi időnk arculatát? Lapozgassunk; a Bourget könyve erre is igyekszik megfelelni.

A pesszimizmus e szerint mindig titkos féregként rágódott a társadalmak gyökerén. Hogy mégis ez a „finom szörny” soha sem tátogatta nyomorát erélyesebben, mint a mi századunk irodalmában, akkor, mikor az életnek annyi föltétele tökéletesedik, annak nem lehet egyéb oka, mint maga ez a tökéletesedés, mely úgy elkényezteti lelkünket, hogy azt képtelenné teszi a boldogságra. Azok, akik hisznek a haladásban, nem akarták észre venni kényelmesebb létünk és teljesebb neveletésünk e rémitő váltságdíját. Irodalmunk elsötétedésében korunk társadalmi rázkódtatásainak muló hatását látták. Sokkal inkább valószínű, hogy ez a melancholia kikerülhetetlen következménye annak az ellentétnek, mely a civilizáció szülte vágyak s a külső okok valósága közt áll be, annyival inkább, mert Európa egyik végétől a másikig a modern társadalom ennek a melancholiának ugyanazokat a lényegükben megegyező s csak a fajok szerint egyes árnyalatokban különböző jeleit mutatja. Általános elteltség e világ elégtelenségeivel szemben lázítja föl a szlávokat, a germánokat és latinokat, s nyilvánul az elsőknél a nihilizmusban, amazoknál a pesszimizmusban, emezeknél a névrose különféle, rendkívüli nemeiben. A szentpétervári összeesküvők gyilkos dühe, Schopenhauer könyvei, a kommün örvöngő gyujtogatásai s a naturalista regényírók böszült embergyüölölete - az élet megtagadásának ugyanazt a szellemét tüntetik föl, mely minden nap jobban elhomályosítja a nyugati civilizációt. Kétségen kívül távol vagyunk a planéta öngyilkosságától, a kétségbeesés theoretikusainak legfőbb vágyától. De lassan s biztosan növekszik a hit a természet nagy banqueroutejában, mely úgy látszik, a huszadik század szomorú hite lesz, ha a tudomány vagy valamely barbár betörés meg nem menti a nagyon elgondolkozott emberiséget a maga gondolatának fáradtságától.

Tehát a vágyak és a kielégítés hiánya, a rohanás a tűnő perc után, amelynek azt mondhassuk: „maradj, oly szép vagy!” - egy szóval, a régi dal. Ime, hét mérföldes csizmákban járva is az országutra lehet tévedni.

Ez a sokat borzasztott pesszimizmus tehát nem valami új ragály, hanem az öreg, jó szolid betegség, amely már félszázaddal ezelőtt kidühöngte magát. Annyira, hogy ha korunk irodalmának egyik legjelentősebb karakterisztikonját keresnők, azt vélnők, hogy éppen e pesszimiz-

mus elleni visszahatásban találhatjuk föl legkönnyebben. Sőt erős a hitünk, hogy az, ami Stendhalt ma oly közel hozza sziveinkhez, első sorban éppen az, hogy ama beteges áramlatban is meg tudta óvni lelki egészségét. Átjárhatatlan iróniával vette körül magát!

Valóban, se Beyle Henrikről, se (talán Baudelairet kivéve) a többi négy íróról el nem hiteti Bourget, hogy olyan komolyan megtámadta volna őket a „század baja”, mint amilyen szépen kiszinezve előadja. De legkevésbé Beyleről. Az öt író közül talán ő - a leghosszabb idő óta halott - áll legközelebb korunkhoz szellemének irányánál és természeténél fogva. Könyvei, ellentétben azokkal a híres munkákkal, melyek rövid ideig királyi ünnepeltetést élnek, míg egyik napról a másikra megvénülve ébrednek föl, mint a szép Pécopin, most élnek másodvirágzásukat. Nemcsak azért, mert Taine egy egész iskolát nevelt föl abban a hitben, mely Stendhalt a század legnagyobb psychologjának vallja, s talán azért sem, mert a regényben - figyelmen kívül hagyva e helyt az artisztikus tekinteteket - a legnagyobbat alkotta meg, amire a század képes volt. (A legnagyobb értelmi erők a képzelmi világban az ő teremtményei; hősei éppen oly zseniálisak, éppen úgy rendelkeznek a mély lelki látással s elemző hatalommal, mint ő maga.) A világ újra előveszi könyveit, mert miután átszenvedte a sensualismust és az ecclecticismust (és még egyéb izmus-okat is, köztük a Bourget kedves pesszimizmusát) fölemelkedett ahhoz a racionalizmus rostáján átszűrt pozitív filozófiához, melyet egy jövőbeli Helvetiusba oltott Comte fog rendszerbe önteni s melyet Beyle előre látott s alkalmazott.

Ennek a páratlanul világos, tiszta főnek éppen a rendkívüli éleslátásával velejárt egy rendkívül ritka sajátság, melyet soha sem méltányoltak eléggé késő bámulói sem, akik róla képet adni megkísérlették. Lelki egyensúlyát értem. Azt a ruganyosságot, melylyel fölül tudott emelkedni az elméje előtt összeütköző ellentéteken - azt a készséget, melylyel mélyére nyult az igazságnak, nem félve, hogy megsérti önnön előítéleteit, érzéseit, - azt a bátorságot, melylyel fölhagyta a céltalan küzdelmet, - iróniáját, melylyel hidegen bíráltni tudta olyan érzéseit, amilyenek a gyöngébbeknek életébe kerülnek. Ha valaki, úgy bizonyára ő ment volt ama hányattatástól, amelyet, legyen az bármily természetű, a pesszimizmus fogalma kifejez. Nyugodt szellem volt. Ugy látszik, Bourget is érezte ezt, midőn megjegyezte a különbséget közte és Byron közt, „akinek hasztalan küzdéseitől Stendhal vele született finomsága s még inkább átható elemző ereje által meg volt óva”. Így hát bátran olvashatják fiatal embereink a *Rouge et le Noir*-t, még nem ég Ucalegon.

(1884.)

KEZTYÜS KEZÜ IRÓK.

- *Bourget és Feuillet.* -

A nyolczvanas évek elején egyszerre nagyon sokat kezdtek beszélni Stendhalról. A remek essai után, melyben Taine a legnagyobb írói dicsőséget vindikálta neki, bálványává lett az egész fiatal Franciaországnak. Szóba hozták Augier Emil, a *Fourchambault-család* híres szerzője előtt is. „Hagyjanak nekem békét - dörmögött Augier - azzal a *szomorú disznó*-val!... Később, mikor arról volt szó, hogy Balzac-nak szobrot kell emelni, ugyanezzel az okadással tagadta meg az aláírást. „Balzac - szólt kategoricze - csak egy *szomorú disznó* volt.” S végre, mikor a Vitel-díjat, a francia akadémia legnagyobb jutalmát, Paul Bourget-nak adták ki, a következő drámairó ismét ezzel a kritikával kísérte votum separatum-át. „Bourget - szólt - csak egy *szomorú disznó*”. Nagyon megkedvelte az öreg ur ezt a pittoreszk mondást.

(S mily fátum! Ennek az elvszilárd halhatatlannak a legelső utódja az akadémiában: Freycinet lett, a nagy opportunist!)

Nem mondhatni, mintha ez az en masse ítélet nem volna feljebbvezetetlen. Sőt, hogy a kritikának ebben a népszerű stílusában maradjunk, inkább azt lehetne mondani, hogy Bourget *szomorú* ugyan, de éppenséggel nem *disznó*, hogy Balzac talán *disznó* volt (ha igen, akkor mindenesetre: vadkan), de egy cseppet sem volt *szomorú*, s hogy végre Stendhal elmondhatjuk akárminek, csak *szomorúnak* és *disznónak* nem. Hanem hát a kritika szabad és független, különösen az akadémiai.

Stendhal-nak és Balzac-nak most már mindegy is, hogy mit mondanak róluk. De Bourgetnek nem mindegy. S ez a vád ki is hozta a sodrából. Nem mintha nem volna hozzászóva az apró kötődésekhez. Mert bár az ifjabb Dumas óta nem volt példa gyorsabb irodalmi karrierre, mint aminőt az újabbkori francia irodalomnak ez az *enfant gâté*-ja csinált: nemcsak a magasztalásokból vette ki a részét, hanem a tüzurásokból is. A könnyedébb irodalmi enyelgésekhez tehát hozzá szokhatott. De ez a kritika kissé erős volt. S tán még érzékenyebben érintette Bourget-t, mint az a másik kritika, mely a *Mensonges* egy jelentéktelennek látszó passzusát vette célba.

A *Mensonges* ugyanis valóságos elragadtatásba ejtette a kritikusokat. Csak a Figaro egyik névtelen olvasónője tett egy gonosz megjegyzést a regény hősnőjének, Madame de Moraines-nek a füzőjére. Ha Bourget ur azt hiszi - így hangzott a kegyetlen kritika - hogy egy hölgy, aki a Faubourg-Saint-Germain világához tartozik, képes magára venni - fekete selyemfüzöt (ilyet dob le magáról Moraines-né asszony a *Mensonges*-ban) akkor Bourget ur soha, egyetlen egy mondaine-t se látott - füzőben.

A megjegyzés kemény volt. Az elegáns világ erkölcsének ez új Taine-jéről, a nagyvilági léha és *szomorú* szerelmek éles szavú kritikusáról a legkevésőbb, amit föl kell tételnie, az, hogy élt és tapasztalt. A *Cruelle Énigme*, a *Crime d'amour* és a *Mensonges* épp úgy föltételezik a galáns multat, mint az *Essais de psychologie contemporaine* az École Normale-t. S azt mindenki tudta, hogy az *Essais* sikere óta az egyszerű vidéki tanár fia mindennapi vendég lett a Faubourg-Saint-Germainben. Se külsőre, se szellemre, se modorra nem maradt mögötte a Desforges báróknak. Épp olyan marquis-vá lett, mint akármelyik, amelyik ott született. S ha volt benne valami hiba, úgy ez nem lehetett egyéb, mint hogy nagyon is tökéletes marquis volt. Az igazi marquis-k nem tökéletesek.

Az a „füző”-megjegyzés tehát nem érinthette kellemesen. De ez se hozta ki a sodrából annyira (mert akkor hallgatott), mint az Augier mot-ja, melyet a *Physiologie de l'amour moderne*-ben felpanaszol. Persze, az obszcénitás vádjá kétszeresen fájhat annak, akinek egész életében

csak egy határozott eszménye volt: a Választékosság, s aki akkor, amikor ezt a kritikát mondják róla, egy milliomos és igen jó házból való kisasszonynak a völegénye.

Annyira bántotta ez a vád, hogy mikor mint ifju házas a *Physiologie*-ban egyszer s mindenkorra átadta szerelmi tapasztalatainak apró eredményeit az olvasóközönségnek¹⁰ (mint ahogy más ember elégeti a szerelmes leveleit): jónak látja az Augier mot-jára (bár diszkrét és rejtett formában) egy vallomást tenni. E vallomás szerint az Augier vádja annál igazságtalanabb, mert ő, ha könyveiben merész szavu is, a valóságban tiszta életű.

Ez a vallomás annál érdekesebb, mert nem egyetlen a maga nemében. Zola ugyanezzel dicsekedett. Flaubert úgy élt, mint Szent Antal. Renant koronkint „csak az tette álmatlanná, hogy nincs semmi megbánni valója, semmi kedves kis vétke, amire nem is olyan rosszul esnék visszaemlékezni”... Folytatni lehetne egészen Antoine-ig, a *Théâtre Libre* igazgatójáig, aki olyan színházakat követelt, ahol a színésznőt, ha nem él tiszta életet, az igazgató simpliciter elkergeti... Amire még Paphnucius, az alexandriai anachoréta se mert volna gondolni.

Mindenesetre jellemző, hogy a *fin de siècle* irodalmát, mely a „merészség”-eket illetőleg elment a legutolsó határokig, olyanoknak köszönjük, akiknek a konfessziói a csufondáros kávéházi nótát juttatják eszünkbe: „Jesszesz, jesszesz, so solid!” Bezzeg a romantikusok, akik nagy eszmék felhőin lovagoltak, egészen másképp szórakoztak entre eux, mint a bűn mai vizionáriusai. Maxime Du Camp egyik könyvében (*Théophile Gautier*) érdekes eseteket beszél el arról, hogy miképpen mulattak az író-emberek e század első felében. Alton-Shée meg még egy páran - írja Maxime Du Camp - mindig azon törték a fejöket, hogyan rökönysék meg a bourgeois-t. Egy szép este fekete dominóba öltözött hölgygyel állítottak be a Variétés álarczos báljára. A quadrille megkezdődött, a fekete dominó helyet foglalt a colonne-ban, s a tánczosok, akik közt számos „Ifju Franciaország” volt, járták javában. Egyszerre a fekete dominó kivált a többi közül, lelökte magáról a fekete dominót s a következő pillanatban olyan kosztümben állt a báméskodó bourgeois-k között, mint amelyet Éva viselhetett, a fügefalevél divat előtt. A rendőrök tulságosnak találták a kiállítást; el akarták csipni a hölgyet, de az Ifju Franciaország kiverte őket a tereméből s tovább tánczoltak, míg egy egész rendőr csapat nem érkezett, a mikor aztán a hölgyet visszabujtatták dominójába, s kicsempészték a színházból. Akkoriban így értették az irodalmi életet. S melleleg fönséges témákon gondolkoztak.

A *fin de siècle* írók (ezt a kifejezést, mely azóta banális lett, tudvalevőleg Bourget találta ki) ha könyveikben merészek is, mindenesetre hivatkozhatnak rá, hogy úgy könyveikben, mint a valóságban, komolyabban veszik az életet, mint elődeik. Ha szabadszájuk, ebben csak az egyházatyákhoz hasonlitanak. És őszintébbek is elődeiknél. Nem hallgatják el ama morális kérdéseket, amelyek bizonyára minden civilizáltabb embert nyugtalanítanak, de amelyekről, hogy említés ne történjék, ősi konvenczió. A mindenütt ismeretes sebeket, az általános nagy nyomoruságokat, melyeket a régi írók képzelmiük megnyerő játékaival felejtetni igyekeztek, emezek feltárják s a közös bajoknak a terapeutikáján törnek a fejüket, noha ők maguk tán még az egészségesebbek közül valók.

A Bourget komolysága és őszintesége sokkal kétségtelenebb, semhogy az Augier gyakran használt ötlete vele szemben igazolható volna. Már csak azért is, mert Bourget, amily komoly, épp oly illedelmes, s ha őszinte, őszinteségét nem mondhatni olyan meztelennek, mint a naturalisták némely revelációit.

A *Physiologie de l'amour moderne*-ben, mely legintimussabb gondolatait tartalmazza, nem ő maga beszél, hanem egyik alakját, a *Mensonges*-beli Claude Larchert beszélgeti. A *Mensonges*

¹⁰ *Physiologie de l'amour moderne*. Fragments posthumes d'un ouvrage de Claude Larcher recueillis et publiés par Paul Bourget, son exécuteur testamentaire. Paris, Lemerre, 1891.

olvasói emlékeznek, hogy René de Vincinek, a regény hősének, kinek Madame de Moraines-vel való szerencsétlen szerelmi története a regénynek fő tárgya, van egy idősebb jó barátja, akinek a neve Claude Larcher. Ez a Claude a *Mensonges*-ban egy Colette Rigaud nevű kis színésznőbe szerelmes; Colette szereti is Larchert a maga módja szerint, ami azonban nem akadályozza benne, hogy füvel-fával megcsalja. Claude szabadulni akar e gyötrelmes szerelemtől, de hiába; a vizitündér egyet simit a jó Harold Harfagar király homlokán és Harold Harfagar király ismét békésen ül a tengerfenéken.

A *Physiologie*-ban Bourget úgy szerepel, mint ennek a Claude Larchernek a végrendeleti végrehajtója és kiadója. Nem rejtőzik el, hanem elburkolózik. Ami izlésre vall. Mert ha egy-egy szót tulságosan bizalmasnak kellene tartanunk, nem tehetnők érte felelőssé az író magát, hanem csak az alakot, akit beszéltet.

S Bourget mindvégig megmarad ebben a fikcióban. A *Mensonges* Larcher-je szól e könyv lapjairól, akinek a szava sokban különböző a Bourget szavától. Bourget regényeinek előadásában mindig megőrzi a filozóf közömbösségét, Claude Larcher-ban sok a keserűség és az önguny, sőt van némi póz is.

De akár Claude Larcher, akár Bourget a beszélő, annyi bizonyos, hogy e gondolatokban temérdek finomság van. Bámulatos megfigyelések, melyeket egy hasonlíthatatlan stílista ad elő. Ne tessék e könyvben egy nagy ideát keresni (e könyv vezérlő ideáját mindenki könyv nélkül tudja) s még kevésbé azokat az axiomákat, melyek kerek, rövid és fordultatos alakban semmit sem mondanak. Nem egy „bölc mondás”-gyártó könyve ez, hanem egy filozófusé, aki mellel költő is.

*

Bourgetnak a *Barricade*-ig sok nagy sikerben volt része. De sikereit a *Mensonges* és a *Physiologie de l'amour moderne* után csak szaporíthatta, már nem növelhette. A *Mensonges* és a *Physiologie* megjelenésének idején volt a legdivatosabb; minden alakja közül irodalmi alteregójának, Claude Larchernek sikerült a legtöbbet beszéltetnie magáról. És - különös találkozása az irodalmi elmulásnak meg az egész élet elmulásának! - Feuillet Octave, akit Bourget szorított ki az előkelő világ kegyéből, éppen az nap halt meg, amikor a *Physiologie* megjelent s az egyszerre sokat emlegetett Claude Larcher a maga elméletével, elmés paradoxonával, s egész szerelmi filozófiájával előzönlötte a párisi könyvkereskedők és bukinisták kirakatait. Feuillet hetvennyolcz éves korában halt meg s a halálával nagy szenvedésekből szabadult ki. Amióta fia, akit valósággal bálványozott, hirtelen meghalt, a testben-lélekben megtört öreg író folyton betegeskedett; s életének ebben a szomorú, végső időszakában meg kellett érnie hajdani dicsőségének tökéletes elhalványulását is. Új emberek törtek örökébe, s az elegáns világ agguló moralistáját, aki egykor versenytárs nélkül állott, kiszorították az olvasó közönség kegyéből ifjú jövevények, hidegebb, tudós arccal okoskodó analízálók, akik inkább meg tudtak felelni az új idők izlésének. Feuillet sokáig élt, s élete utolsó évtizedeiben a világ sora nagyot változott. Ő, akinek *Camors ur*-a a második császárság idejében (a Feydeau *Fanny*-jával) hallatlan realitás számba ment, csak mint a *Szegény ifju* legendárius szerzője, mint az elvirágzott idealista írás-mód utolsó képviselője éldegélt az új, idegen generáció közepett. Presztízse nagyot hanyatlott; egykori kísérleteit a realitásra élesen kritizálták; *Camors ur*-ban, *Julia Tréceur*-ben, meg a többi újabb stílus regényében „a vitriolnak és az opoponaxnak olyan furcsa keverékét” találták, mely egy cseppet sem volt inyére a körülötte egyre növekedő kritikus generációnak. Csak azok az olvasói maradtak hivek hozzá, akik régebben is a romantikust, a *Szegény ifju* érzelmes íróját szerették benne. Mert iskolák jönnek, iskolák mulnak, de ennek az izlésnek, mely előszeretettel keresi az érzelmes, a megindító, a gyöngéd és nemes vonásokat, ha kell, az irreálisban is: ennek az izlésnek mindig lesznek és pedig állhatatos hivei. Az irreális iránti érzéket mindnyájan ott hordjuk lelkünk

mélyén; s mindig lesznek naiv és gyöngéd lelkek, akik a költészetben nem keresnek egyebet, mint épp ama vigasztalást, melyet csak az irreális adhat meg az embernek. Mindnyájan az illúziók Don Quijotei vagyunk. S az illúziók tündére az újabb írók közül senkinek a hívására sem jelent meg oly készségesen, oly gyakran, oly fényes öltözetben, mint éppen a *Szegény ifju* költőjének. A lovagiasságnak és a kötelesség-érzetnek egész kodexét össze lehet állítani a Feuillet regényeiből; a vallásos, a finom, a gyöngéd és a lángoló érzelmeket, ezeket a fájdalmat, oly ritka, de egyszersmind oly szép érzéseket a modern regényirodalomban Feuillet szolgáltatta meg a legékesebben, a legmelegebb s legszínesebb szavakkal. Az előkelő világ rajzolója volt; hőseiül csak keztyüs kezű embereket választott; a Faubourg-Saint-Germain-nek s Eugénia császárné udvarának írt; de az elegáns világban, melyet képzelme kreált, mely a valóságban tán sohase létezett, s mely kicsinyes választékosságaival a mai kritikus szemek előtt tán avultas izlésűnek tűnik fel: ebben a képzelt világban a kicsiny emberek tán még jobban gyönyörködtek, mint azok, akiknek első sorban szólt. Leányának szólt, hogy menyé is értsen belőle, és menyé valóban még inkább megértette, mint a leánya. A *Szegény ifju története* csak a francia közönség kezén több mint egy millió példányban forog. S lefordították minden európai nyelvre; még ázsiai nyelveken is megjelent e könyv. Későbbi regényei közül csak a materializmus ellen írt *Camors ur* közelítette meg a *Szegény ifju* sikerét. De nagyon tetszettek: a vallásos irányu *Szibill története* is, meg a nagyvilági házasság kérdését tárgyaló regényei, melyek a következő sorrendben jelentek meg: *A kis grófnő*, *Trécoeur Julia*, *Fülöp szerelme*, *Egy nő naplója*, *Nagyvilági házasság*, *Egy párisi nő története*, *Az özvegy*, *A halott*. Ez elbeszéléseknek egyik legnagyobb érdekességét drámaiságuk teszi; s valóban Feuillet mint drámairó is az elsők sorába tartozik. A *Szegény ifju*-n kívül, mely csak színre alkalmazása híres regényének, a következő színművei arattak sikert: *A fehér hajsza*, *A kísértés*, *Az erdő szépe*, *Julia*, *A sphynx*, *Egy párisi regény* és főképp *Montjoye*. Fia halála után megfogadta, hogy nem ír többet. De ez csak „Serment d'artiste” volt, két évvel később megírta az *Honneur d'artiste*-ot. Ebben már alig lehet ráismerni. Tovább élt, mint ameddig zsenijében tartott, de régi kitűnő munkái még sokáig fogják gyönyörködtetni a gyöngéd és érzelmes lelkeket.

BASHKIRTSEFF MÁRIA

I.

Bashkirtseff Mária 1884 október 31-én halt meg, huszonnégyéves korában. Néhány festmény és pasztell maradt utána, meg egy iráscsomó, melyet azóta publikáltak. Az iráscsomó két kötetnyi naplót és egy kötetre való levelezést tartalmazott. A naplót 1888-ban tették közzé; a levelek¹¹ csak 1891-ben jelentek meg.

Ezek a posthumus munkák bizonyára vékonyka irodalmi podgyászt alkotnak. Egy kisleányos napló, meg egy halmaz kisleányos levél nem szoktak ama dolgok közé tartozni, amelyek az irodalmi halhatatlanságra aspirálnak. Amint hogy általában azok, akik huszonnegyedik évük betöltése előtt, tehát abban a korban halnak el, amikor még Nagy Sándor sem tett semmit a halhatatlanságra, még ha lírikusoknak születtek is, nem igen tarthatnak rá számot, hogy hosszú ideig fognak élni az emberek emlékezetében.

És mindamellett úgy tetszik nekem, hogy ama rengeteg sok nyomtatvány között, melyet két világrész megszámlálhatatlan gépe napról-napra produkál, csak igen kevésnek van annyi chance-a a maradandóságra, mint a Bashkirtseff Mária irományainak. Ugy hiszem, hogy ezeknek az intimitásoknak még akkor is lesznek olvasói, mikor már a világ régen nem érdeklődik ama dolgok legtöbbje iránt, melyek bennünket mai napság passzionálnak.

Pedig e napló és e levelek írója bizonyára nem ilyen ambícióval vetette papírra futó benyomásait. A XVIII. századbeli mémoire-irodalom, a Madame d'Epinau vagy a Lespinasse kisasszony levelei és e sebtében firkált naplójegyzetek vagy telegramm-stilusban irt billett-k között ne tessék keresni semmi rokonságot. A tizennyolcadik században a napló és a levél igen tekintélyes irodalmi műfajok voltak. Exprès irták őket, nem annyira a címzettnek, mint inkább az utókornak. A levelezés részét tette a társaséletnek. A korrespondenciák témája egy egész végtelenség volt. A levélíró filozófált, vitatkozott a materiális és a társadalmi lét nagy kérdéseiről, megbeszélte a nap eseményeit, jellemezni igyekezett a szomszédját, a barátjait, egész környezetét: szóval irt, de omnibus et quibusdam aliis, a lehető legszabadabb formában, de a lehető legnagyobb irodalmi becsvágygyal. Ma már, ebben az értelemben, senki sem ír leveleket. Senki sem ír az utókornak; sőt nem igen irunk a hozzánk tartozóknak sem. Nem élünk olyan csöndesen, előkelően és kényelmesen, mint a múlt században élt a társaság; sietve élünk s nem érünk rá értekezni a leveleinkben; leveleinkben csak a legszükségesebbre, a tudatni vagy a kérdezni valóra szorítkozunk. És ehhez képest a levelezés nem irodalmi aréna többé, ahol az emberek mutogatják magukat, hanem afféle szellemi budoár, ahol elárulnak egyet-mást a lelkükből kíváncsi, idegen szemek előtt. S a mai levelekben nincs egyéb tanulmányozni való, mint egy-egy emberi lélek, a levélíró énje; mivel hogy az „én” oly csodás, szerénytelen valami, mely örökkön elárulja, örökkön karakterizálja magát a telegramm-stilus szószegénységében is.

A Bashkirtseff Mária levelei olyannyira *fin de siècle* irományok, hogy a mi időnk leveleinek ez a közös vonása szinte riktó rajtuk. Nincs e levelekben semmi irodalmárkodás; semmi a szép szellemek és a galéria számára. E levelek, az elsőtől az utolsóig, csupa intimitások. De éppen ebben áll nagy értékük. Mert az az én, mely az előttünk levő intimitásokban megnyilatkozik, olyannyira nem közönséges, olyan elsőrangú, prima klasszis én, a közlések pedig oly őszinték és olyan mélységesen intimusak, hogy a képzelhető legbecsesebb anyagot szolgáltatják annak a jövő századbeli curieuxnek - a más idők más fából faragott emberének - aki

¹¹ Lettres de Marie Bashkirtseff. Paris, Charpentier, 1891.

majdan érdeklődni fog az iránt, hogy: mik voltak ama legtitkosabb érzések és gondolatok, amelyek a mi időnk emberét nyugtalanították, gyötörték, vigasztalták és álmokba ringatták?

Bizonyos, hogy a jövő olvasóit a mi milliárd nyomtatványunkból csak ez az egy dolog fogja érdekelni. És bár a találgatás, hogy az idő rostáját mely irodalmi művek fogják kiállani, pusztán játék is: a föltevés, hogy a maradandóságra első sorban a lélek intimitásaiban leggazdagabb munkák tarthatnak számot, nem egészen alaptalan. Végre is, álmainkban megláthatjuk már a jövőnek ezt a titokzatos emberét. Előre tudhatjuk róla, hogy Ohnet György urnak a regényei, melyek sokáig millió és millió példányban forogtak közkézen, épp oly kevéssé fogják őt intriguálni, mint ahogy bennünket nem csábítanak Richardsonnak az erényes szolgálóról és más erényes lényekről irt elbeszélései. Elképzeltük, hogy igazságtalan lesz, amint mi igazságtalanok vagyunk; hogy az egész Buckle-ben csak egy zseniális paradoxont fog találni; hogy tulteszi magát rajta, amint mi tultettük magunkat például Montesquieu-n. Sejthetjük, hogy igen tudós lesz; hogy iskolás gyerek korában többet fog tudni, mint amennyit Darwin tudott; s hogy a *Fajok eredetét* utszélinek fogja találni, amint mi utszélinek találjuk Diderot-t. De kitalálhatjuk róla azt is, hogy az elmúlt korszak embere, legmélységesebb vágyaival, szenvedéseivel és apró gyönyörűségeivel egyetemben épp úgy fogja érdekelni, mint érdekelt bennünket az emberiség történetében minden határáig, a troglodittól kezdve a szalónok emberéig. Mert valószínű ugyan, hogy bölcsőbb, tudósabb és jobb lesz nálunk, de egyben hasonlatos lesz hozzánk. A misztikusnak - varázsa lesz rá is. S mióta az ember gondolkodik és töprengdik, nagyobb rejtély soha sem volt előtte, mint: az ember maga.

Bizonyára úgy tűnhetik fel a legelső pillanatra, hogy egy kis leány vallomásai nem tartozhatnak amaz intimitások közé, melyek hivatva vannak megadni a kulcsot a jövőnek a mi időnk megértéséhez. Mi lehet írva egy huszonhárom esztendő leány lelkébe? Lapozzák át e három kötetet, s meg fognak győződni róla, hogy ha az a huszonhárom esztendő leány egy kivételes, felsőbb rendű lény, lelkében megtalálhatni a század minden nyugtalanságát, vívódásait, nagyratörését, hányattatásait, összes vágyait és csalódásait, a mindennapos küzdelmek salakjától menten, kristallizálva.

Sőt úgy fog tetszeni a meglepett olvasónak, mintha a Bashkirtseff Mária iratai szinte predesztinálva volnának arra a szerepre, melyet említettem. Erre a kivételes hivatásra a mi huszonhárom éves leányunk minden malasztal teljes.

Mert hát ki az, aki e ritka szereplés *conditio sine qua non*-jával rendelkezik? Egy kiválóan előkelő, a lehető leginkább előkelő lélek, aki a lehető legtökéletesebben nyílt és őszinte tud lenni.

Kétségtelenül az utóbbi föltétel az, melynek eleget tehetni a legkevesebbek adománya. Teljesen nyílt és őszinte csakis a kivételesen előkelő lélek lehet, mert csak ilyenben van meg a tökéletes őszinteséghez kellő szabadság, erő és bátorság. De nem minden *esprit supérieur* képes rá, hogy hasonlóan a fejedelmekhez, akik kastélyaikba bocsátanak minden idegent, megnyitni engedje a kíváncsiak előtt lelke házában összes kamaráit. A legtöbbnek, mint a kékszakállnak, van egy rejtett szobája, ahová senkit se enged belépni. És éppen a kivételesen ritka nyíltság és leplezetlenség az, mely a Rousseau *Vallomásai*-nak szupremáciáját a XVIII. század egész *mémoire*- és *levél*-irodalmával szemben minden időre biztosítja. A nagy Jean Jacques-nál persze jelentékeny heroizmus és még nagyobb önbizalom segítette elő a kivételes közlékenységet; Bashkirtseff Mária-nak se heroizmusra, se tulságos önbizalomra nincsen szüksége, hogy teljesen nyílt legyen. Neki nincsen titkolni valója.

Ez a szerencsés szituáció ékesen szóló bizonyossága annak, amit a napló és a levelek közlései lépten-nyomon elárulnak, hogy Bashkirtseff Mária az „*homme supérieur*”-ök között is a kiváltságosok közé tartozik. A természet, a gondviselés, vagy nevezzük bármiképen, olyan

javakkal ruházták fel, melynek az összetalálkozása már előre disztinválta őt még az éliteben is.

Önök szivesek lesznek megengedni, hogy a lelki előkelőség fő-feltétele: a függetlenség minden irányban. A függetlenség a dolgoktól és az emberektől, a szellem és az anyag befolyásaitól, a röghöz tapasztó kívánságoktól és szenvedelmektől, a licenziatus, a kicsinyes gondoktól és elfoglaltságoktól, melyeknek a lelkiekhez semmi köze, a teljesen szabad látókör, a fölülmelkedettség minden földi nélkülözésen, a fogékonyság minden szellemi iránt, egy szóval a teljes lelki szabadság, a „jobbik rész”, melyet Mária választott magának.

Ezt a lelki szabadságot Bashkirtseff Máriának a legpazarabb kézzel biztosították a bölcsőjénél megjelent tündérek.

A természet megáldotta csodálatos szépséggel; ragyogó értelemmel, aminőt csak jó kedvében teremt; zseniálitással, mely minden művészeti ágban képessé tette a legraffináltabb élvezetekre s legnemesebb alkotásokra; és megáldotta forró, nagy szívvvel, mely csak a jóra és nemesre teremt. A körülmények megáldották hihetetlen gazdagsággal, a legmagasabb rang minden cifraságaival és azokkal az apró kellemetességekkel, melyet a mai társaságban csak a kivételes születés szerez meg; megáldották mesés műveltséggel, az ünnepeletés minden örömeivel; szóval megáldották mindazokkal a jókkal, melyek a köznapi irigység tárgyai, sőt azokkal is, melyek után csak a választottak vágyakoznak. Tegyük hozzá, hogy ifjan, leányul halt meg, megismervén a szerelemből mindazt, ami benne égi, s menten maradva attól a melanchóliától, melyet az érzéki örömök hagynak a lélekben. Tegyük hozzá, hogy a betegséget, a testi szenvedést csak utolsó napjaiban ismerte meg, hogy egy meghülés következtében halt meg, hirtelen, hamarosan, mint egy széltépte virág, mely csak törzsétől elválva kezd fonnyadni, s nem lassankint, hanem egyszerre hervad el.

Ne botránkozzanak meg, ha lelki szabadságáról szólván, hangsulyozom anyagi függetlenségét, nagy vagyont, szerencsés születését. E kétféle függetlenség között nagyobb az összekötetés, mint önérzetünk koncedálni szokta. A szegénység demoralizál. Az aprólékos gondok, a nélkülözések, melyek kötve vannak hozzá, többé-kevésbbé, ha időlegesen is, de jó részben s mindenesetre, elvonnak a szellemi dolgoktól. Intenzív és zavartalan lelki életet szegény ember nem élhet; a nyomor nagy rabszolgatartó. A gazdagnak megvan hozzá a módja, föltéve, hogy van hozzá egyebe is. De - sajátságos - az egyenlőség e korszakában a vagyon csorba, ha a rang koronája nem egészíti ki. A mi demokratavilágunkban vannak társadalmi örömök, melyeket semmi pénzzel nem lehet megszerezni, vannak nélkülözések, melyek elosztására a nagy vagyon nem elegendő. Sebastopol védőjének, Bashkirtseff tábornoknak az unokája nem ismerte ezeket a nélkülözéseket sem. Ahol ő megfordult - s a kozmopolita előkelő világ minden bevehetetlen vára tárva volt előtte - mindenütt mint a társaság királynője szerepelt. Nemcsak a vagyona és a születése, a szépsége, a tehetségei, a karaktere, mind szinte rákényszerítették erre a szerepre. Mert csodálatosan szép volt. A levelei között négy arczképét láthatja meg az olvasó, s ez arczképek mindenike új meg új oldaláról ismerteti meg velünk ezt a kivételes szépséget. A Laura de'Dianti fejének a gyönyörű körvonalai; a Madame Récamier arcának a fensége, és valami mondhatatlan báj, mely egy kissé a Parisienne-é, egy kissé azé a lányé, akiben tatár vér csörgedez. Nem, ennek a lánynak nem kellett megismernie a versengés aggodalmait; a tárgyaltan féltékenység és az irigység nyomasztó érzései nem alacsonyíthatták le a szívét. Szerelmi csalódás nem alázta meg. Az életerőt és az ifjúságot mint testvéreit üdvözölte. Ismerős volt a muzsák mindenikével; és része volt a szellem lucullusi gyönyörűségeiben. Látóköre oly nagy volt, hogy egy huszonhárom éves leánynál szinte lehetetlen a dolgot megértenünk. Tizenhét éves korában mindent olvasott, ami görögül, latinul, francziául, angolul, olaszul, spanyolul és oroszul olvasható. Rajongó hive volt Platónak és mulatságul a Publius Syrius szentenciáit olvasta. Szellemi fölény, intellektuális

befolyás nem nehezedett rá. És a nők hatodik érzékével látott, kitalált, divinált és érezett ott, ahol a legzseniálisabb férfi is csak közönséges tuskó. Mondom, teljes volt minden malaszttal. Gratia plena.

Ennyi együtt működő lelki energiának bizonynyal meg kellett teremtenie azt az intenzív lelki életet, mely az imént részletezett irodalmi szereplésnek előfeltétele. Amint látni fogjuk, meg is teremtette.

II.

A gondviselés, a sors bona, a természet, vagy ahogy önöknek tetszik, elhalmozta Bashkirtseff Máriát minden jóval, amit csak e földön értékesnek szokás tartani. És, mint említettem, a naplójában, meg a levelezésében megtalálni a mi időnk minden nyugtalanságát, minden törekedését és minden csalódását. De hát mi baja lehet egy lelki és testi kincsekben egyformán gazdag, minden materiálisban bővelkedő fiatal leánynak, akit az istenek és az emberek egyformán elkényeztettek? Ugy látszik, igen sok. Naplójában, leveleiben lapozgatva, újból megszerezhetjük a banális tapasztalatot, hogy ami megvan, az nem számít, s hogy minél kivételesebb egyéniségről van szó, annál több a nélkülözése. Az embernek mindig hiányzik valamije, ha egyéb nem, hiányzanak neki a hétköznapi privácziók, amelyek szintén jók valamire, s amelyek általában nem oly rettentő dolgok, mint azok tartják, akiknek a legtöbb részük van benne.

Mindaz, amit a század az emberi élet kényelmesebbé tételére fölfedezett, ott van a lábainál. És része van mindabban, ami millióknak csak álmodozás, sóvárgás és irigység tárgya. De mindennek a világon megvan a maga váltságdíja; s ő is megfizet mindezekért. Csak a szenvedés van ingyen, mely közös sorsa minden idők minden emberének. S ha Bashkirtseff Mária a jövő olvasóját főképp azért fogja érdekelni, mert lelkében nyomot hagytak a XIX. századbeli haute vie minden örömei, s mindaz a melancholia, melyekkel ezekért az örömekért meg kellett fizetnie: mindnyájunkat érdekelhet életéből az a rész, amely az örök, a banális szenvedése volt.

Levelei nem tárják, nem terpesztgetik elénk, de nem is titkolják el előttünk ezeket a különböző mizériákat. Annak, ami legfőbb érdeklődésünk tárgya, utána kell mennünk; de megtalálhatjuk. Írójuknak nem az volt a célja, hogy ezeket a mizériákat megértesse velünk; sőt látni való, hogy egyáltalán semmi célja sem volt, s teljességgel nem számított rá, hogy a holtá után pózba kell állnia a leveleivel. E levelek legnagyobb részének (különösen a korábbi időből valóknak) nem igen van mélyebben járó témája, mint hogy: „Küldjék utánam a fehér napernyőmet”, vagy: „Pincio, a kutyám, elveszett”, avagy tán legfeljebb: „Tessék telegrafálni Worthnak, Laferriérenek vagy Rebouxnak, hogy a báli ruhákat küldjék Nizzába, ahonnan majd utánam küldik.” Azért ne lepje meg az olvasót, ha elejtett szókból, egyes vonatkozásokból, ismétlődő sóhajokból, szükszavu intimitásokból, sajátos találkozásokból, megérthető ellenmondásokból stb. - messzire menő következtetéseket állítunk össze. A temérdek vallomás, amelyre építünk, mind benne van könyvünkben, de nem együtt s nem rendben; ezeket a vallomásokat össze kell keresgelnünk, hogy egymás mellett a jelentéktelenebbeknek látszó intimitások is beszédesekké, kifejezőkké váljanak. Ennek az érdekes léleknek a házába nem tekinthetünk be olyan kényelmesen, mint a *Sánta Ördög* Madrid palotáiba; a tető eltakar előlünk egyet-mást s az ablakai fölötté kicsinyek, de ha sorba betekintünk rajtuk, hü képet alkothatunk magunknak az intériurról.

Mielőtt kísérletet teszünk bepillantani ennek a léleknek a rejtekeibe, igyekezzünk megismerni az egész kivételes existenciát. A világot, melyben él, környezetét, foglalkozásait; vagy

például: egyik szeszélyét a másik után. Az apróságokat, melyekben benne lehet az egész nagy lélek. A gyermeket, akiben benne lehet a nagy ember.

A Bashkirtseff Mária levelezése derült, enyhe világítású képpel kezdődik. Képzelnék önök kényelmes uri lakot, melyben gondtalanul, csak a szórakozásnak élő nagy és kis gyermekek nyüzsögnek-mozognak. Mindnyájan rokonok; de csak egy pillanatra vannak együtt. Nagypapák és nagymamák, nagynénik és kuzinok, szép, fiatal mamák és testvérek, akiket mintha csak skatulyából vettek volna ki. A felnőttek összeülnek közönségnek, a gyermekek pedig rögtönzött szinpadra lépnek, ahol élőképeket ábrázolnak. Ott van az ismeretes Virágistennő, egy egészséges kis Nyár, az obligát Najád, fehér ruhában, sáson ülve, Psyche, amint az alvó Ámort nézi, és a négy évszak. A tavasz a mi barátnőnk: Moussia Bashkirtseff. A színhely Csernyakovka. A levelet, mely ezzel a sweet home-mal ismerteti meg bennünket, Bashkirtseff Mária nyolcz éves korában írta.

Szándékosan írom a nevét úgy, ahogy ő írta. Mi magyarok az orosz neveket a magunk kiejtése szerint szoktuk írni. De ez a név a maga kozmopolita ortografiájával olyan jellemzetes, hogy vétek volna változtatni a betűin. Ez az angolos „sh”, s ez a francziásan írt orosz „eff” végzet, így együtt, olyan kifejezők, az egész név úgy illik erre a kozmopolita családra, hogy szinte hamisításnak tűnnék fel előttem oroszabbnak tüntetni fel, mint aminő valójában.

Mert Bashkirtseffék Csernyakovkában csak addig vannak otthon, amíg mi egy vendéglőben. Ez a nagyuri család olyan nomád életet él, mint a vándorczigányok. Az ő otthonuk: Európának minden oly városa, ahol a társaság intenzivebb életet él, ahol a felsőbb tizezer a maga világában érzi magát. Bashkirtseff Máriának otthona: Nizza, pátriája: Flórencz, a téli város; legkedvesebb tartózkodási helye: Páris; rendes kiránduló pontja: Róma; lakásuk van Nápolyban, Wiesbadenben és Spaaban; s megfordulnak - még Oroszországban is. A második levélben, mely másfél évvel későbből való, mint az első, már azt kérdi a kuzénjától, hogy mit hozzon neki a külföldről, ahova készülnek? Hogy kik azok, akik (Márián kívül) mennek, igazán nem tudnám megmondani. A nagy család nem igen van együtt; a különböző tantok, kuzinok és testvérek mindig más-más pontjain vannak a világnak. E pillanatban Mária a mamájával és kuzinjával van; a testvére elutazott a nagynénjével; a kuzin egy harmadik helyen, s Bashkirtseff papa egy negyediken. Bashkirtseff papa különben valóságos férfi Madame Benoiton; soha sincs jelen. Egy levél, melyről később szólunk, némi világot vet rá: miért?

Tizenhárom éves korából Máriának csak egy levele maradt. E levélből megtudjuk, hogy már tud oroszul, francziául, angolul és olaszul s hogy komolyan, de igen komolyan tanul latinul és németül. Egyébként igen szeretne jelen lenni a baden-badeni futtatáson. De hát tanulnia kell s így csak olvasnia lehet, hogyan futnak az X ur lovai. Ezzel az X urral sokat boszantják a dejeunerek alatt. X urral még találkozunk.

A következő levelet, mely egy évvel későbbi keletü, Spaaból írja. Eldicselkedik vele, hogy énekére az egész kaszinó oda sietett az ablakaihoz. A testvére esküszik rá, hogy Máriának az énekét tisztán hallja a Hôtél de Flandreban. A tizennégyéves kis leánynak igen jól esik ez a hódolat. Az álma az, hogy egykor nagy énekesnővé fog lenni. Anatole France, aki naplójáról igen melegen emlékezik meg (La Vie Littéraire II), biztosít róla, hogy Bashkirtseff Máriának rendkívüli terjedelmű (három oktávós) s igazán fenomenális hangja volt. Az ábránd azonban, hogy a jövő Catalani-ja ő lesz, még csak két esztendeig látogatja meg álmaiban. Két esztendeig ingadozik a festészet és az énekművészet között. 1876-tól kezdve leveleiben mind sűrűbben van szó egy torokbajról s mind ritkábban énekművészetről.

Spaaban megcsodálja a grottát, de nem kísérli meg a leírását. „A mi elismerésünk, ugymond, csak megalázó lehet a remek, magasztos és fenséges dolgokra nézve.” Különben, őszintén szólva, a grotta kevésbé foglalkoztatja, mint a spaai versenyek. Végre elemében érzi magát.

Ma még gyűlöli a magánosságot, a társaság életszüksége. És itt van az ő egész udvara: Doënhoff gróf, a kis K., Basilevsky gróf, Souvaroff herczegnek a testvére; tuti quanti. Észrevehetjük, hogy csak a herczegek számítanak. Ne vegyük rossz néven tőle: ez a tizennégyéves kisleány még nagyon meg fog változni. Most persze sokat ad a D. gróf véleményére s D. gróf azt mondta, hogy: „a kis leány ki fogja nőni magát, de sohasem lesz olyan, mint a mamája”. Ez a megjegyzés boldoggá teszi; a mamája igen kedves hozzá, s Moussia úgy érzi, hogy ők ketten még igen jó barátok lesznek. A szerencsétlen kis leány sohasem volt gyermek.

1875-ből már egész csomó levél van előttünk. Moussia és a mamája Schlangenbadban vannak. „El se képzelem, hogy kedvesem, - írja a nevelőnőjének - micsoda mélyeséges csönd és nyugalom van itten, azt hiszem, a sirban sokkal mulatságosabb lehet az állapot... Ha meggondolom (és pedig gyakran gondolok rá), hogy az ember csak egyszer él, csak szidni tudom magamat, hogy a májas hurkák országában töltöttem az időmet... A vidék gyönyörű... de a balustrade-okra senki sem támaszkodik, az alléék elhagyottak, a poetikus és festői lépcsők üresek. Mialatt e szép dolgokat megbámulom, nem győzök eléggé szánakozni magamon...”

Későbbi leveleiben, melyeket már Párisból, a Grand Hotelből irt, azt vallja, hogy két hét óta csak akkor lélezett föl, mikor elérte a franczia határt. Némi szemrehányást tesz magának, hogy nem tudta fékezni az elragadtatását, mikor a nagybátyja Párisba vitte. „Rossz leány vagyok, azzal hagytam el a mamát, hogy boldogan távozom. Ez rosszul esett neki; nem tudják, hogy mennyire szeretem és a látszat után ítélnék meg. Oh, a látszat szerint nem vagyok valami gyöngéd szívű, de hát, Istenem!...” Szegény kis teremtés boldog, mint oroszországi Richárd, mikor megszökhett osztrák fogságából. Schlangenbad nem az ő tizenöt éves temperamentumának való hely volt; míg most, Párisban úgy érzi magát, mint a hal a vízben. Nagynénjével, Romanoffné asszonynyal, sorra járja összes szállítóit, akik „valóságos angyalok s nem is olyan drágák, mint hitte.” Velök van K., akinek roppant sok hasznát veszik, meg az a majom L., s az összes nizzai ismerősök. Szóval Párisban otthon érzi magát, és hamarosan kiheveri Schlangenbadot.

Ne ítéljük mi sem a látszat szerint. S ne formáljuk meg tüstént e vallomások alapján azt a hamaros ítéletet, hogy Moussiának a természet iránt nincsen érzéke. E vallomások csak annyit árulnak el, hogy a társasági ösztön a fiatalság minden tüzével lobog ebben a tizenöt éves szívben. Nagyon fiatal és nagyon nyugtalan lélekkel van dolgunk; s a fiatal és nyugtalan lélek nem türi a magánosságot. A magánosság csak azoknak való, akik vagy egy teljesen megnyugodott békés ént, vagy egy nagy ambíció, vagy egy nagy érzelmeket visznek oda; legyen bár ez a nagy érzelmek egy dőlgetett, ápolgatott nagy fájdalom. Az ember úgy van alkotva, hogy mindig kell neki a társaság; csak hogy ezt a társaságot megadhatja neki az egyetlen egy gondolatvaló elfoglaltság is. Azoknak, akiknek ezt még keresniük kell, s akiknek a világ még szűz föld, a remeteség börtön. S a börtön még akkor is türehetetlen, mikor paradicsomhoz hasonló. E vallomások tehát nagyon természetesek. Moussia még csak tizenöt éves. Óvakodjunk megítélni idejekorán.

S óvakodjunk üresszívűséggel vádolni, miközben a szabóit látogatja. Ne állapítsuk meg jó előre, hogy részére a világ csak herczegekből és szabókból áll. Ha odább lapozunk, meggyőződünk róla, hogy a bevásárlások sportja csak ideig-óráig mulattatja. „A legnagyobb gyötrelmem rám nézve - írja később - Mária nénémel kóborolni. Most is mindnyájan oda vannak; elmentek a Bon-Marchéba. Én itthon maradtam, bezárkóztam a szobámba, ami százszor kellemesebb rám nézve, mint egyik magazinból a másikba csatangolni.”

S otthon, bezárkózva, ilyen gondolatokat közöl Colignon kisasszonynyal, a nevelőnőjével, akihez a legtöbb levelet írja: „Mi az, ha egy nő csak úgy, egészen egyszerűen, szereti önt, oh, ura a teremtésnek! Érdemes-e megbecsülni, ha mindjárt imádja is önt? Igen, ha az ember közönséges lélek. Persze, ha ez a nő előbb fölegyenesedik, aztán a porba omlik ön előtt, akkor

már ön is megérti, egész nagyságát, szerelmének a nagyságát. Csak akkor nagy tehát, ha így megalázza magát...”

Ennek a levélnek az aktualitása elveszett ránk nézve. Valószínűleg csak akadémikus értekezés az egész; később legalább alkalmunk lesz ilyen meggyőződést szerezni. De hogy azt az eszmét, mely annyi író és poétát foglalkoztatott, ilyen különösen persziflálja, mindenesetre jellemző egy tizenöt éves leányra, pedig ez a gondolat gyakran felháborítja. Valami két évvel később, amikor Faure valóságos elragadtatásba ejti Mephistopheles-ével, - mely „maga volt a megtestesült sátán” - elárulja előttünk, hogy Faustnak a tárgyát utálatosnak találja. Nem immorálisnak, nem visszataszítónak - ismétli még több hévvel - hanem egyszerűen utálatosnak. A női méltóság érzete mindenesetre korán fejlődik Moussiánál. Dans les âmes bien nées la valeur n'attend pas le nombre des années - mondja Corneille.

De térjünk vissza ennek a nomád egzisztenciának a megfigyeléséhez. „Olyan kellemetlen az, - írja Moussia egyik barátnőjének - hogy az ember évenként egy vagy kétszer találkozik azzal, akit szeret, vált vele egy pár szót, aztán újra, amint előbb voltunk, egyikünk az egyik végén a világnak, a másik a másikon.” De azért beletalálja magát a table d'hôte-életbe. „A table d'hôte-nál nagyon mulatságosak az emberek. Vannak köztük braziliaiak, akik folyton néznek és folyton követnek. Ez nem minden: van köztük egy kedves kis angol is, aki folyvást sóhajtozik; ez nem minden: van köztük egy rettenetes orosz is, aki valósággal üldöz... ez nem minden: még az asszonyok is mindig csak engem néznek és csupa öröm, mikor végre előáll a viktória, mely kiviszi őket a Boisba, ahol négy sorban haladnak a kocsik.” Minduntalan megbotránkozik a férfiak rutságán, s úgy találja, hogy míg előbb minden feketének, most minden rózsaszínűnek tűnik fel előtte. A Boisban annyi nizzait talál, hogy azt hiszi, Nizzában van. Pedig oly jól érezte magát Nizzában tavaly szeptemberben! Oh, szereti Nizzát nagyon, de nagyon! Nizza az ő hazája, Nizza növelte őt fel, Nizza tette egészségessé, Nizza adta meg arcának szép piros színét. És Nizza oly elragadó szeptemberben! Reggel: az ég, a tenger, a hegyek. Este: megint az ég, megint a tenger, megint a hegyek. Oly boldog volt ott, hogy nem kívánt többé semmit, hanem imádattal borult le a végtelenség előtt. „Te azt nem érted - írja kuzinjának - mert sohasem tapasztaltad, s én nem tudom magamat megértetni. El nem képzeled, mennyire kétségbe vagyok esve, ahányszor csak azt akarom megértetni, amit érzek. Ugy érzem ilyenkor magamat, mint az az ember, akinek boszorkánynyomása van, s aki álmában nem bír kiáltani!... Különből soha semmiféle irás nem adhat valamit érő képet erről a reális életről. Hogy fejezze ki az ember az emlékeknek ezeket a parfümjeit!... kitalálhatunk és alkothatunk, igen, de másolni képtelenek vagyunk... Hiába érez az ember, miközben ír, csak ismert szók kerülnek ki a tollunk alól: erdő, hegyek, ég, hold, stb. stb.” Hanem kevéssel azután tudatják vele, hogy a szülei villát és birtokot vásároltak Nizzában, s egyszerre vége a lelkesülésének. „Csak Párisban lehet élni - írja nagynénéjének - másutt mindenütt csak vegetál az ember, de nem él. Ha arra gondolok, hogy Nizzában maradunk, szeretném a falba verni a fejemet... Eladni oroszországi földjeinkből és vásárolni Nizzában! Hisz ez örültség!...” De az utóirat megmagyarázza a tizenöt éves fő összes ellentmondásait: „Ime az arcképem, mint Mignon, az élőképéből.”

III.

Ha Moussia álmodozva gondol a távolból Nizzára, s kétségbeesik, mikor azt hiszi, hogy ott kell megtelepednie: ez igen természetes. Nizza az imént még az emlékezés és a messzeség kódében, ragyogónak tűnt fel előtte, de az emberi szívnek egy igen közönséges törvénye szerint, annak, ami már megvan, óráról-órára foszlik a varázsa. S Moussia beleszokott már a nomádéletbe; az egyhangu, soha sem változó életmód gondolata rettenetesnek tetszik neki.

Aztán meg e pillanatban rajong Párisért. Azt az időt éli, mikor Páris a világ egyetlen városának tetszik a fiatal lélek előtt. „Ön tudja - írja nagynénjének, önönmagát ironizálva - hogy ki nem állhatom a boulevardokon és a boltokban való ténfergést. Egyedüli gyönyörűségem: élvezni a tiszta falusi levegőt, teli tüdővel szívni magamba a Bois édes kigőzölgését, bámulni a természetet... a kocsikat és a toilette-eket.” Majd másutt így csufolja ki a tulajdon hangulatát: „Ha tudná, milyen szép Páris! Laferrière-nél (a híres szabónál) nagy ujság van. Karolina fürdőre ment. A magas sovány helyettesíti, és nem is rosszul. Ezzel legalább azt csinálom, amit akarok.” Néhány hónap multán vége ennek a lelkesülésnek. Egy rossz órában, mikor „szerencsétlen mandolineja csak panaszos hangokat ad”, azt írja, hogy utálja Párist. Nizzát ismét kegyébe fogadja. Mikor Flórenczből újra ellátogat oda, már Monte-Carlónál rózsaszínűvé válik az arcza, s ujjong örömeiben, mikor megérkezik. Kevéssel utóbb Flórencz a világ legszebb városa, majd Róma, eltalálják-e, miért? „A kivonulás az operából nagyon szép; a csarnok tele van férfiakkal. Egy eleven, száz meg száz férfiből álló corridor közepette halad el az ember, aminő corridor Nizzában is van! Csakhogy mig Nizzában alig néhány személy alkotja ezt az ösvényt, itt valóságos gyönyörűség kijönni az operából. Szeretem ezt az ösvényt, melyet emberek formálnak; szeretem ezt a száz meg száz kíváncsi szemet. S aztán itt udvariasak az emberek, helyet engednek.” Mindezek az apró lelki ellenmondások, folyton váltakozó hangulatok és gyermekes szeszélyek bizonyára nagyon rávallanak a nőre, főképen a leányra, és legfőképen a tizenhat éves leányra. De e remek leány alakját nem is találhatnók oly vonzónak és megnyerőnek, aminőnek látjuk, ha a tipikus vonásokat nem fedezhetnők fel benne. Rendkívüli leány ez (rendkívülivé teszik ritka intellektuális képességei, kivételes műveltsége, s a természeti adományok ama gazdagsága, melyekkel a jóságos természet felruházta), de izról-izre leány. Enélkül sem reánk, sem az utánunk jövőökre nézve, nem lehetne semmi varázsa. Nem képzelem legalább, hogy azoknak, akik néhány évtized multán a Taine *Thomas Graindorge*-át új kiadásban fogják megírni (kevésbé friss impressziók s inkább csak tanulmányok alapján) kedvük kerekedjék a mi korunk asszonyát a Michel Lujzák, a Madame Séverine-ek és a Hubertine Auclerc-ek után itélni meg. Ezekből a szórványosan jelentkező alakokból igen merész dolog volna arra következtetni, hogy a nőiesség fogyatéka hozzátartoznék a mi időnk asszonyának jellemvonásaihoz. A jövő pszichológusának tárgyszeretetét ugyis zavarólag fogja érinteni a modern fiatal leánynak az az amerikai, vagy mondjuk: fias vonása, melyet Taine *Graindorge*-ában jegyzett fel, s mely a Goncourt szeretetreméltó *Chérie*-jében is megtalálható. Moussia a *Chérie*-knek, a *monde* üvegházi virágainak egy pompás példánya; s e levelezés olvasóit semmiesetre sem fogja meglepni az a Goncourt-hoz intézett levél, melyben Moussia névtelenül és nagy titokban, felajánlja naplója használatát Chérie írójának, aki tudvalevőleg azt a különös kérést intézte olvasónőihez, hogy mint a gyóntatójukat, keressék fel őt is intimus közléseikkel. Moussiá-ban ugy, mint Chérie-ben, szemet szurók a fias allure-ök, az amerikai maniere-ek; s azért, hogy hü képet nyerhessünk róla, nem lehet figyelmen kívül hagynunk kisleányos szeszélyeit és bábé-hangulatait.

Egy szép, előkelő, gazdag leány, mikor betölti a tizenhatodik évét, már körül van véve az udvarlók, a kérők és a nagyokat sóhajtozók seregétől. Moussia arcocskáját is hamar megcsapja az a szellő, mely ebből a sok sóhajtasból kerekedik. Még nincs tizenhatéves, mikor Rómából a következő levelet írja atyjának:

„Ön mindig előítélettel viseltetik irántam, bár én soha semmit se tettem, ami megértetné velem ezt az előítéletet. Mindazáltal nem vesztettem el sem azt a tiszteletet, sem azt a szeretet, melyekkel minden jó nevelésű leány tartozik atyjának. Kötelességemnek tartom kikérni tanácsát minden komoly esetben s meg vagyok győződve, hogy azt az érdeklődést, melyet az efféle dolgok megkívánnak, nem vonja meg tőlem. B. gróf megkérte a kezemet. Mama ezt már bizonyára említette önnek; de tegnap megint jelentkezett egy kérő: A. gróf, A. biborosnak az unokaöccse. Azt hiszem, még nagyon fiatal vagyok ahhoz, hogy férjhez menjek, de min-

denesetre: kérem a tanácsát, s remélem, hogy meg is fogja adni. Ezek az urak fiatalok, gazdagok, s megvan bennök minden tetszetős tulajdonság. Rám nézve közömbösek. Remélem, felelni fog a levelemre, s a legmélyebb tisztelettel maradok mindig engedelmes leánya.”

A biboros öcscse, akiről ebben a levélben szó van, a legállhatatosabb minden udvarlója közül. Moussia azonban egy cseppet sem törődik vele. Annyira sem érdeklődik iránta, mint ama teljesen ismeretlen fiatal ember iránt, aki a színházban, az egész előadás alatt „ugy nézett rá, mint egy kis bolond.” Ha nem tudunk olvasni a sorok között, úgy tűnik fel előttünk, hogy Moussiát most csak a báli ruhái foglalkoztatják. Mert a római farsang alatt temérdek dolga van Worth-nak, Laferrière-nek, Reboux-nak, Ferry-nek, Vertus-nek, meg az öltözetek minden boszorkánymesterének. A biboros öcscse azonban komolyabb jelölt, semhogy a család és az ismerősök csak úgy egykönnyen napirendre térjenek fölötte. Anyja pártját fogja a szimpatikus kérőnek, s azzal akar hatni Moussiára, hogy a kis olasz gróf kétségbe van esve. Moussia nem tehet róla, hogy Pietro szerencsétlen; „miért nincs több energiája?!” Persze, a kis grófnak megvan az a nagy hibája, hogy egy cseppet se emlékeztet Neró szobrára, melyet Moussia a florenczi Degli uffici-ban látott. A távolabb állók mindamellett sehogy sem tudják elképzelni, hogy Pietro semmi hatást se tudott tenni az elkényeztetett Moussiára. Egy barátnője, aki hitetlenkedik, faggatja, hogy vallja meg az igazat; Moussia kifakad s boszuságában előáll összes „szerelmei” történetével:

„Nem győzöm eleget ismételni, hogy ez a fiatal ember teljesen közömbös rám nézve, hogy nem tett rám semmiféle impressziót, hogy nekem soha egy pillanatra se tetszett, s hogy ha az ő szeme nem akad meg rajtam, száz esztendeig élhetnék mellette, s azt se tudnám, hogy létezik.

Ami az erős impressziókat illeti, nekem csak két ilyenben volt részem; az elsőt tizenhárom éves koromban éreztem. H. herczegről van szó...

Már csak emlékből beszélek, emlékből, mondom, mert már nem is emlékszem rá. Különben, úgy hiszem, hogy ebben a felbuzdulásban sok volt az előre fölgerjesztett és mesterségesen élesztett exaltáció, amivel tele voltam minden dolgot illetőleg, s amiben akkora volt a gazdagságom, hogy nem tudtam vele mit csinálni.

A második lángom L. gróf volt, de nem a futtatásokon. A futtatásokon csak csinos fiunak tűnt fel előttem.

Egy szép nap úgy vettem észre, hogy X. eredeti firma (qu'il avait du genre.) S végre, nem régiben, a vasutnál, amint éppen elindulni készültem Nápolyból, ért el az, amit közönségesen a *coup de foudre*-nak neveztem.

Emlékszik, mit mondtam akkor este. Egyszerre csak belébolondultam, amint rám tekintett a waggonom ablakán át.

Nem tudom, hogy fejezzem ki magamat. Ezek az impressziók megmagyarázhatatlanok, érthetetlenek.

Azóta viszont láttam, de anélkül, hogy e találkozás valami nagy hatást tett volna rám; nem éreztem egyéb emóciót, csak annak az elektrikus, különös megrázkódásnak az emlékét. E második találkozás alkalmával ő maga nem tett rám többé semmi impressziót, de visszaemlékeztem a *coup de foudre*-ra, s ennek pusztá emlékére is újra átéltem ezt a különös érzést, csaknem oly erősen, mint az első alkalommal.

S még ma is így vagyok vele, bár az egész csak nagy ritkán jut eszembe.”

Ha ezeket a „szerelmeit” se veszi komolyan, a szegény Pietronak még rosszabbul áll az ügye, mint a levelében említetteknek. „Nagyon unatkozom - írja - de azért csak nem fogok

belehabarodni valami üresfejű urba, sőt még egy szellemes emberbe sem. A multságok ez a fajtája egy cseppet se csábit.” A római farsangon három udvarlóját kosarazza ki, s a szerencsétlenül járt kérők e levelekben csak mint komikus alakok szerepelnek, az egyik például mindig a szolgájával, mint „Milord és lakája.” A gavallérok csak arra valók neki, hogy legyenek, akiknek a rovására kópéságokat követhet el. Sodenből két német herceget meg egy bárót üldöz el a malicziáival, akik közül egyik szerelmesebb, mint a másik. Egyik leghevesebb imádójának a következő *billet doux*-val adja ki az utlevelet:

„Levelének az az előnye van önre nézve, hogy ellenállhatatlanul provokál olyan tanácsokat, amelyeket lehetetlen megtagadni még akkor is, amikor nem kéri.

1. Ne beszéljen soha jogokról, amelyeket *adnak önnek*, vagy kedvezésekről, amelyeket *nem tagadnak meg* öntől, ami valamivel helyesebb beszéd...
2. Soha se küldjön vissza gitárt rossz állapotban.
3. Ha verekedni akar, soha se várja meg, amíg megsértik önt.

S végre, éljen, mint jó keresztény, vagy írjon annak a megnyugtató válasznak a reménye nélkül, amely válaszban azt felelik önnek, hogy levelét elolvasták s nem fogják kiszolgáltatni a nyilvánosságnak.”

Egy könnyebben megnyugvó Céladonnal pedig, aki más házasságban keres vigasztalást, még kedélyesebben végez:

„Azt kérdi, kedves barátom, hogyan fogadtam a nagy ujságot.

Elégedetlenül, dörmögve fogadtam. Minthogy tultettem magamat mindazon, ami az asszonyoknak közönségesen a világát teszi, a hegy tetejéről beszélek, ama szemérmesség nélkül, mely nem engedi megvallani a gondolatunkat, mihelyt magunk is érdekelve vagyunk.

De hát mi történik önnel? Önre nézve is ütött az az óra, melyben az énekesnők alkalomszerűnek látják visszavonulni, hogy még azt mondhasssa róluk a világ: ah, mily kár?! Szeretem hinni, hogy úgy van! de ha mégis e nélkül a magasabb nemű ok nélkül követi el a szóban forgó cselekedetet, úgy megvallom, retteneteset csalódtam önben. Én önt már valóságos közmonumentumnak, nemzeti tulajdonnak kezdtem tekinteni... képzelje el, hogy az Arc de Triomphe vagy a Louvre privát-kezekbe megy át. Nem bocsátanám meg ezt önnek, csak a magam előnyére, amint botrányosnak találnám, ha e monumentumokat másnak adnák és nem nekem... Ami szintén bizarr, de az én szememben némileg menthető volna.

Ön áztatja magát, kedves barátom: emlékezzék vissza a multjára... Tudom, azt mondja magában: Én, ez egészen más... Mint mindazok, akikkel megesett, a dolog.

Nem kimélem önt többé, abban a tudatban, hogy semmi se térítheti le az utról, amely voltaképpen nagyon ismert út; ugyanaz a zenedarab lesz ez, amely a régi volt, csak hogy most ön lesz a kísérő... ön fog kísérni ezentúl a bálókba, meg a színházakba. De ezek a figyelmeztetések fölöslegesek, most már semmi sem fogja a nagy eseményt meggátolni; annak az embernek, aki annyi szenvedélyt korbácsolt fel, annyi szívet tört meg, annyi hűség-esküt tagozott széjjel, végzettszerűleg meg kell házasodnia. Ez az expiaczió.”

Tulajdonképpen a rejtélyes vasuti emberen kívül csak az egy Pére Didon az egyetlen férfi, aki valamelyes hatással van rá. Tetszik neki a prédikátor ragyogó, intelligens szeme, modorának disztinkciója, szeretetreméltósága és vidám, jó arcza. Mindez nem akadályozza benne, hogy kifigurázza. Észreveszi, hogy a híres szónok nagyon is tudja a hírességét, hogy megszokta az adorálást, s hogy a lárma, melyet körülötte csapnak, az új Savonarolát egyszerűen boldoggá teszi. Nem kerül el figyelmét a prédikátor hanghordozásának a modorossága; s kényes nagyvilági fülecskéjét megütik a barát theatralis szokásai, amint a legegyszerűbb társalgásban

is, hangját a fuvolaszerűségből a dörgedelmesséig ereszti meg, stb. - De elpirul a gondolatra, hogy ez a nagy kamasz barát nem élhet valami kifogástalan életet, s ez a tapasztalat megboszosztja. „Még csak az volna hátra, hogy elpiruljak, mikor róla beszélnek!... Pedig igazán hatással lehetne rám, s megvallom, semmi kedvem hozzá, hogy így legyen. Megígérte, hogy ellátogat hozzánk, s egy pillanatig azt óhajtottam magamban, hogy ne váltsa be ígérését. De ez ostobaság, s most már nincs egyéb kívánságom, mint hogy lefesthessem.”

Ekkora hatásra a szegény Pietro egész hosszú udvarlása alatt nem tud szert tenni. De Pietronak is van egy jó pillanata, ha ez a pillanat első, utolsó, egyszeri marad is. Jákob hét évi szolgálat után fölveti a „vagy-vagy” kérdését. Moussia csak játszik vele. S később így írja le a szcénát bátyjának:

„- Mondtam, hogy szeretem önt... s ha az, akit szeretünk, leány: ebből az állapotból nem gázolhatunk ki harminczhat féle módon. Csak egy út van. Vagy-vagy. Nem igaz? Így tehát nem lehet többé ide visszatérnem.

- És miért nem? (A naivot adtam.)

- Mert nagyon szenvedek.

És sirni kezdett. Ebben a hirtelen meghatottságban volt valami gyermeki, valami nagyon kedves, de a zsebkendő, melylyel letörülte a könyeit, mindent elrontott.

- Ej, ej - feleltem, s nem is nevettem hozzá - most meg már könyezik is! De, kedves barátom, ha az embernek kicsordul a könye, nem törüli le vászondarabbal, hanem letörülteti azzal, akiért ez a könycepp kicsordult.”

S újabb félesztendőt kíván Jákóbtól. A boldogtalan szerelmes csak annyit merészkedik kérdezni, hogy ugy-e, nem fosztja meg minden reménytől? „Mindig reméljen, még akkor is, ha egész kategórikusan *nem*-et mondok is.”

„Végre is - nyugtatja meg Moussia a lelkiismeretét a bátyjához irt levélben - én nem kívánok tőle semmit; ő azt mondja, hogy szeret, én módot nyujtok rá, hogy erről bizonyosságot szerezzen magának. Eddig van. Hát nem mulatságos ez?”

Nem, ő maga se találja olyan mulatságosnak, a minőnek mondja. De hát akkor miért foglalkozik annyit Pietroval? A feleletet megadja erre a kérdésre is, Colignon kisasszonyhoz irt egyik levelében:

„Pietro csak szórakozás nekem. Zene, mely arra való, hogy ne halljam meg tőle lelkennek a sirárait. *Une musique pour couvrir les lamentations de mon âme.*”

IV.

Az a vallomás, hogy Pietro s a kozmopolita világ összes kis grófjai csak apró szórakozások Moussiának, melyek nem valók egyéb, mint hogy felejtessék egy-egy pillanatra lelkének a baját: nem lepi meg a levelezés figyelmes olvasóit. E följegyzésekben már oly időtájt, mikor még igazán feltűnő a dolog, meg-megnyilatkoznak valamely különös nyugtalanságnak a panaszkodó hangjai; s ez a nyugtalanság egyre erősebb és közlékenyebb. „Nekem - írja Colignon kisasszonyhoz tizenhatéves korában - aki hét ember helyett óhajtottam élni, alig van egy fertály-életem...” pedig - folytatja - „Isten nem azért ruházott fel a *mindent látás* képességével, hogy hiába kinozzon, s hogy semmire se használhassam adományait.” Majd később: „Azt a kevély álmodélt dédelgettem, hogy majdan egy nagyon szép és nagyon dicső életet

alkotok magamnak; s oly önző szeretettel gondoltam erre az életre, aminővel a festő tekint arra a képre, amelyben remekét akarja megalkotni. Ne szalassza el ezeket az aláhuzott sorokat; itt van minden bánkódásom és melanchóliám oka... Olyan furcsa lény vagyok, aki az életére, mint valami idegen dologra tekint; minden büszkeségem abban volt, hogy ez az élet sikerüljön.” A napló világosabban beszél e tekintetben, mint a levelek. „Határtalanul nagyra-vágyó és hiu vagyok - írja egy helyütt. - S ha meggondolja az ember, hogy vannak, akik képesek beleszeretni egy ilyen teremtésbe, talán mert nem tudják, hogy milyen?! Ha ismernék ezt a teremtést... eh, azért mégis belebolondulnának!” Másutt azt mondja, hogy boldognak érezné magát, ha tudna hinni Pietronak, de kételkedik benne, akármilyen becsületes és naiv is az arcza. „Ime, így van az, ha az ember maga - *canaille*.” De mit Pietro! Az ő álma: megjelenni, ragyogni, tündökölni. Emészti a dicsőség vágya. „Ha királynő volnék!” - ez a rendes sóhajtása. Rómában járva, így kiált fel: „Szeretnék Caesar, Augustus, Marcus Aurelius, Nero, Caracalla lenni, szeretnék pápa lenni, szeretném, ha én volnék az ördög!” s ha nem lehet sem pápa, sem az ördög, legalább kivételes művészi dicsőségről álmodik. „Mi vagyok én? - írja anyjának. - Semmi. S mi akarok lenni? Minden.” De hogyan? Csak kettő között választhat: az ének és a festészet között. „Az egyikkel a pillanat legnagyobb diadalait, a másikkal az örök dicsőséget lehet elérni” - tanakodik magában. A híres tenorok: Rapsaid és Soria nagyon elfoglalják és nagyon érdeklik. *Faust* nizzai előadása olyan lelkesedésbe ejti, aminő csak a passzionátus zenészek osztályrésze szokott lenni; igaz, hogy lelkesedéséhez hozzájárul az ünnepeltetés öröme, s az a tudat, hogy páholyában egy eleven szobor s nem egy akárminő kisasszony impresszióját teszi. Majd *Aida*-ról ír gyönyörű lapot, jelöl, hogy a zenének még folyton nagy vonzó ereje van reá, de már Verdi remekét egy képhez hasonlítja, s ilyen refleksiókba bocsátkozik: „A zene arra tesz hajlandóvá, hogy adjuk át magunkat az életnek, a könyveknek, a vigságnak, a szerelemnek, míg a festés olyan munka, mely fölemel a földről, s közömbössé tesz minden iránt, kivéve a művészetünket.” S úgy látszik, egy darabig habozik a két művészet között. Még ezután is vissza-visszatér az álom Catalaniról: de később mind sűrűbbek a torok-bántalmak, mind gyakoriabbak a látogatások Biarritzba, Cannesba, Nápoly kék ege alá, s az énekművészetről lassan elhallgat a krónika.

Hanem azért tovább szövi nagyratörő terveit s egyre tart nyugtalansága, elégedetlensége, melanchóliája. Sehogy sincs megelégedve magával és sehol se érzi jól magát, akárhová megy. „Nem tudom mit csinálunk - írja - s utálok magamat. Rendkívül kellemetlen érzés ez; az ember úgy van, mint a sovány asszony a fürdőben: hiába szalad, követik a lábai.”

S ekközben mind nagyobb és nagyobb helyet foglal el lelkében az az ambíció, hogy az ecsettel szerzi meg az olyannyira óhajtott dicsőséget. A rajongást a szép képek iránt flórenczi utazásai fejlesztik ki nála. Jellemző őszinteségére, hogy a Palazzo Pitti mükincsei eleinte csak azt a gondolatot ébresztik fel benne, hogy: miért nem öltözködnek az emberek úgy, mint régen, mikor a mostani divatnál csunyábbat már nem is lehetne kitalálni? Szeme eleinte csak a portrékon akad meg; s a szobrok közül csak a rosszul formált lábu Vénuszok intriguálják, talán azért, mert neki nagyon formás kis lába van, amire kellőképpen büszke. De nemsokára már Rafaelt kritizálja, s nem tud eltelni a Fornarina nézésével. Kevéssel utóbb meg művészet-történelmi fejtegetésekbe bocsátkozik, s hevesen, fiatal és kis-lányos határozottsága egész tüzével vitatja, hogy a görög szobrokon az egyiptusi motívumokat és hatásokat kutatni képtelenség. Rómában órákat tölt el a kapitoliumi muzeum márványai között, s már 1878-ban, miután háromszor vagy négyszer látogatott el Flórenczbe és Rómába, azt írja egyik barát-nőjének, hogy csak festészettel foglalkozik, hogy nem jár többé a nagyvilágba, s hogy nagyon unatkozik, ha műtermén kívül kell töltenie az időt.

Mária 1877-ben belépett a Julian festészeti akadémiájába, melynek legkitünőbb növendéke lett, s komolyan nekiadta magát a tanulásnak. Ez időtől fogva nem lehet ráismerni többé. Vége az operaházi sorti-knak, a képviselőházi csatangolásoknak, a Worth-ruháknak; szó sincs

többé a kis grófokról és a lóversenyek hőseiről. Adieu, kosarak, vége a szüretnek! Régi szórakozásai csupa hiúságoknak tűnnek fel előtte, s egész lelkével csak a képeinek él. Leveleiben most már nem találunk egyebet, mint műtermek plánumait, kép- és szobor-kritikákat, atelier-históriákat. A poltavai kormányzóság messzeségében, és spanyolországi útján is csak a munkaterveivel van tele. S az új életmód szinte fölfrissíti a lelkét. Az élet azelőtt üresnek tűnt fel előtte. „Ezen a mi világunkon - írja - mindaz, ami nem szomorú, nagyon ostoba, s mindaz, ami nem ostoba, nagyon szomorú.” Mindent nélkülözött, mert mindent akart - mondja róla Anatole France. - Most, hogy csak egy a vágya, nem olyan szegény többé. Munkakörében valami lelki-békét talál. S *Andrey* (ezzel a névvel szignálta első kísérleteit) jóval vidámabb és elégedettebb lény, mint aminő az elkényeztetett kis Moussia volt. Egy új hang csendül meg leveleiben: a tréfa hangja. (S mily kedvesen, mennyi szellemmel, s amellet milyen megnyerő természetességgel tud eltréfálozni!) Érdeklődni kezd a tömeg, a szegények élete iránt; tüzes republikánussá válik, el-elpolitizál, s egy minden irányban független újságra vágyakozik. És szakadatlanul dolgozik! A „grande médaille” álma nem enged pihenést neki, s mikor egy-egy „mention honorable”-al kitüntetik, ez csak fokozottabb munkásságra sarkalja. A tulajdon képeivel semmiképpen sincs megelégedve, s panaszkodik is a mesterének: „Józanon ítélem meg magamat, s mondhatom, majdnem teljesen elvesztettem a bátorságomat, amit ön harminczhat lóerővel segített elérni, s amiért nem is kevésbé haragszom önre... Ha az ember jót akar valakinek, s igazán azt hiszi, hogy az illető belefut a vízbe, bizony nem szép dolog ólomdarabokat dugni a szerencsétlen zsebeibe... De inkább elhibázok egy érdekes és igazán érzett tanulmányt, mint hogy modelláljak... Mindössze három éve, hogy festek. Ez rengeteg idő az én türelmetlenségemnek, de nem sok, közönséges értelemben véve a dolgot... Az első azok közül, amelyeket ön perfidül a festményeimnek nevez, tizennyolcz havi tanulás után készült; az utolsót nagy betegség után, folytonos láz közt csináltam... Látni való, hogy ön nem is sejti, milyen rettenetes, szinte vétkes dolog az, azt mondani egy embernek, aki minden áron tanulni és dolgozni akar, hogy: „Ön! ön már nem tud semmit!” Hisz ez valóságos morális gyilkolás, kegyetlenebb, mint a másik...” Nem, semmi áron se akar lemondani álmáról, s beteges érzékenysége szinte megköveteli, hogy álmában ne háborítsák, hanem ringassák el szép csöndesen...

Ekközben tudóbaja mindinkább előre halad, s mikor a halál árnyéka megjelenik a küszöbön, fellobog benne az életkedv. Most már volna miért élni, s ime - nem lehetnek többé illúziói!... Mindent oly szépnek lát, minden tele van előtte napfényvel, s meg kell halnia! Görcsösen ragaszkodik bele a tova illanó létbe, de gyermeki sirámairól csak naplója beszél. Leveleiben nincs terhére senkinek a panaszaival.

Ezeknek az utolsó időszakból való leveleknek a tartalma egészen sajtószerű. Rejtőzötten, többnyire álnév alatt, nagy írókat keres fel velük, akiket csak könyveikből ismer, s akik többnyire pszichológok, költők és moralisták. Nem mondja meg határozottan, mit vár a nagy szellemekkel való légies érintkezéstől, de látnivaló, hogy nem a „szép szellemek” köznapi kíváncsisága vezérli hozzájuk. Ezek a levelek csodálatos mesterművek. Egy tularaffinált, nyugtalan női lélek subtilis érzés- és impresszió-árnyalatai oly magas szellemmel vannak benne megörökítve, hogy e pszichológiai raritásnak a mását hiába keresnők az egész világ-irodalomban. E levelekre Bashkirtseff Mária nem kapott olyan válaszokat, aminőket remélt. Felhagyott a kísérlettel.

Azok után, amiket Bashkirtseff Mária utolsó napjairól följegyeztek, gyanítani lehet, hogy a kételyek, melyeket e levelek mindegyike lehel, egy férfi nevéhez vezetnek, s hogy ez a férfi: Bastien Lepage volt. Mária élete utolsó évében ismerkedett meg a nagy festővel, akinek régóta legrajongóbb tisztelője volt. Bastien Lepage akkor már sokat szenvedett a tudóbaj miatt, mely később megölte. Mária menthetetlenül a halálé volt. S a végzet úgy akarta, hogy e két halálra ítélt szívében kihajtsa a szerelemnek egy halvány, kései virága... Az utolsó

napokban Bastien Lepage mindennap fölvitette magát a haldokló leányhoz. Elbeszélgettek. Miről? Talán a napfényről, a szinekről, az életről. Ilyen lehetett a Jaufré Rudel és Melisande találkozása a tripoliszi várban, éjféلكor. Tulvilági galanteriákban multak el a perczek és az órák. Napok már nem voltak hátra. Bashkirtseff Mária egy ködös őszi délután halt meg, a Bastien Lepage karjai között.

A jövő olvasóját bizonyára egészen más részletek fogják érdekelni e levelezésből. Azok, melyek előttünk szinte köznapiaknak tünnek fel, s inkább csak azért szurnak szemet, mert azon egy alaknak az életében jelentkeznek, és szinte meztelen őszinteséggel nyilvánulnak. Érdekelni fogja például a jövő olvasóját az ellenmondásoknak az a nem leplezett sokasága, mely a Bashkirtseff Mária lelkében helyet talált. A mi korunk emberét mindenekelőtt az ellenmondásoknak ez a szövevénye karakterizálja. A mult alakjai egészben véve hivek voltak egy-egy filozófiához, egy-egy általános felfogáshoz, ha cserélgették is koronkint a világnézeteket és felfogásaikat. Arra, hogy az ember ideig-óráig sem csatlakozik e rendszerek valamelyikéhez s a tulajdon hangulatán kívül semmiféle szellemi áramlatnak sem enged uralmat maga felett: a mi időnk adja az első példát. Az emberi gondolkodás történetében unikum az a nonchalance, melylyel a modern ember a lét nagy kérdéseivel szemben viselkedik. Régebben az ember, ha nem tartotta magát semmiféle valláshoz, tartotta magát egy tetszése szerinti filozófiához, melyet, ha módosított is a tulajdon használatára, egészen soha se lökött el magától. Ma, a raczionalizmus csődbe jutása, s a materializmuson épült népies filozofémák komikus krachja után bármilyen filozófa még inkább diszkreditálva van, mint a temérdek vallás. A modern ember tökéletesen perplex a lét nagy kérdéseivel szemben. Oda jutott, hogy semmire sem támaszkodik többé, de mindent lehetségesnek tart, még a legnagyobb képtelenséget is. És főképp a legnagyobb képtelenséget. Ugy találja, hogy illuzió és illuzió között a régi mese többet ért, mint az újabb. Nostalgia fogja el, régi álmaira emlékezvén, s ezekre legalább kegyelettel gondol, míg az újabbak csak a kiábrándulás boszuságával töltik el. S tulhajtva pyrrhonizmusát, a semmivel sem törődés álláspontjára helyezkedik. A „que scais-je” az idők folyamán „je m'en fiche”-sé torzul. Az ujkori szkeptikusnak nincs egyéb vágya, mint hogy megadja magát mindannak, ami a régi rendszerekben megnyerő volt; s ehhez képest vallásos, sőt fanatikus, pantheista vagy pozitív gondolkodású, Istentagadó vagy babonás, a hangulata szerint, Bashkirtseff Mária reggel és este buzgón imádkozik a görög ritus szerint, délelőtt tagadja, hogy: van lélek, délután az alvajáróhoz megy, s a jövendőjét kérdi tőle, este kineveti pére Didont, az összes egyházatyákat, Aristotelest, Kantot, Schopenhauert, Comte Ágostont és Herbert Spencert, s nem tesz kivételt önmagával sem.

Egy másik jelenség, mely fölöttébb karakterizálja a mi időnk emberét: az élet ürességének a hite s e mellett: a haláltól való ideges félelem. Ismét egy ellenmondás, mely a maga teljességében igazán új, s mondhatni *fin de siècle*. Az évezredek óta, mióta az ember eszmél, s lelki vivódásait a papyrusokon közölni tudja azokkal is, akik még nem éltek az ő halála órájában: soha se volt rá eset, hogy a halál gondolata ily roppant, mozdulatlan, sötét felleget vetett volna az emberi gondolkodás tükrére, az irodalomra, mint a mi időnkben. Mit jelent ez? Hisz a halál gondolatának egyformán sujtónak kellett lennie minden élőre, minden időben; honnan van tehát, hogy e rettenetes gondolattal való örök évődés csak épp a mi korunk szomorú kiváltsága? A gondolkodás földhöz ragadtságában, vagy az idegek elernyedtségében, az általános hypochondriában találhatjuk fel e jelenség okát? Annyi bizonyos, hogy e rémes hangulat folytonossága a cselekvés századának nehéz válsága gyanánt tünik fel a figyelmes szem előtt. És különös, míg az arany-korban, mikor az élet becsének az ember még naivul tudott örvideni, az élet elvesztésének a képzete nem járt ilyen válságokkal: a rémlátások mai napság legfőképp azokat látogatják meg, akik az elveszteni valónak, a féltett életnek az értékét korábban a legkevésbé tudták megbecsülni.

A jövő olvasója úgy fogja találni, hogy a mi időnk e jellemvonásaival rejtelmes, de nem magyarázhatatlan összefüggésben van még néhány ismert, gyakran vitatott karakterisztikona a jelenkorak: az élni sietés mániája, az ambíció szertelensége, a mohó élvezetvágy, melylyel elég sajátzerűen együtt jár az élvezetekre való képtelenség, a szerelmi gyöngeség, nem a fizikai értelemben vett, hanem a fogékonyságnak, a gyulékonyaságnak az a fogyatékosága, melyet az ujkori moralisták az *impuissance d'aimer* elnevezésével jelölnek. Ugy fogja találni, hogy ezekhez a jellemvonásokhoz okozati összefüggésben járul hozzá: az általános meggyőződéstelenség, az elvek lazasága, a hajlékony, impresszionista gondolkodás-mód, az elme örök nyugtalansága és szeszélyessége, a léleknek a kételkedésre, a gunyra, a nem-bánomságra való hajlandósága. S hogy e jellemvonások mily „elváltozásokat” idézhetnek elő egy női lélekben, erre aligha talál jobb példákat azoknál, amelyeket a Bashkirtseff Mária leveleiből és naplójából meríthet.

Aztán meg e napló és e levelek lapjai között egész pompájában ismerheti meg azt a női típust, mely a mult irodalma előtt teljesen ismeretlen volt: annak a nőnek a típusát, aki szüzi testében a jó és a rossz teljes tudását hordozza, s akinek gondolkodását e tudás csömöre elbetegíti, anélkül, hogy a test déboire-jaiból valaha része lett volna.

Megismerhet egy új női alakot, aki csak most kezd lizáló kor emberi szörnyetegének, a megtestesült homo-duplexnek női példányát, akinek átka az, hogy lelkének egyik felével folyton ellenőrizze, lesse és figyelje a másikat.

Megismerheti e korszak uralkodó praetenzióját, azt a dölyföt, melylyel a jelen embere az Igazság rajongó szeretete nevében fölfedi társai előtt minden gyöngéjét, minden nyomorúságát s büszkélkedik a meztelenségével.

Megismerhet egy új női alakot, aki csak most kezd szerepet játszani az emberiség történetében, s aki lelki éberségével máris fölényben van vetélytársa, az egykori zsarnok felett.

Megismerheti az irónő egy új típusát, aki látóköre szélességével és műveltsége kincseivel elhomályosítja a régieket, a szerencsés intuíció kiváltságosait; megismerheti a Lucien Perey-ek és Arvéde Barine-ok egy egálsát.

És végre megtalálhatja e kötetben azt is, amit a mai ember kibékítő vonásának nevezhetnénk. A morális nyugtalanságot értem. A mi időnk emberéről sok rosszat mondhat a jövő filozófusa; de ez az egy vonás bizonyára engesztelő hatással lesz reá. Mert mindenesetre mellette szól a jelen emberének, hogy míg ősei a nagy vérontások és formidábilis vétkek elkövetése után is zavartalan lelki békében éltek le penziójuk napjait, a nyomorult epigon, hitvány bűnei miatt, örökös meghasonlásban van önmagával.

EGY IRÓ GAVALLÉR.

- *Arsène Houssaye.* -

Négy vaskos kötet, melyek címe: *Vallomások*, alkalmat adott Arsène Houssaye barátainak, akik pedig voltak elegen, hogy az 1885-ik évben még egyszer felrázzák lethargiájából a jó öreg akadémiát, ilyen értelmű szavakkal: „Ime, egy virgoncz legény, „ung gentil compaignon”, ahogy ősapáink mondták; ötven éve már, hogy udvarol minden cocottenek, s neked, ó cocotteok legszeszéyesebbike; nos, hogy tetszik?”

Hát sehogyse tetszett. A negyven irigylésre méltó karosszéknek, ha véletlenül mindannyian egyszerre veszitenék is el a gazdáikat, mind a negyven gazdát, megvannak a maga predesztinált új gazdái. És Houssaye csak a negyvenegyedikkal vigasztalhatta magát, a „kimaradtak” híres karosszékével, melynek történetét ő írta meg, Molièretől Bérangerig. De mi neki Hekuba s az utókor minden dicsősége? Megírta rég, hogy ő csak a jelennek ír, nem is a tudós, öreg jelennek, hanem a huszonötéves, vidám, szép jelennek, mely drága ruhában jár és az Avenue de Friedlandon lakik.

S aztán, elég része volt az ünnepeltetésben, hogy ne kívánja meg az utókor tömjénezését is. Ama kiválóan szerencsés írók közé tartozott, akiknek minden lépte egy-egy sikert szerzett. Olyan megnyerő írói egyénisége volt, hogy a prestiget, melyet két kézzel előlegeztek neki, ötven kötetrel sem tudta elpazarolni. Mindig előkelő írónak tartották, akinek sok olyan szabad, ami más közönséges halandónak tiltott gyümölcs.

A *Tiltott gyümölcs*, meg a *Rózsaszínű bűnök*, - a *Párisi szörnyek* és a *Vétkes szerelmek* egy szóval az az irodalom, amely velin papíron prédikálja az erkölcsöt, s meztelen vignette-tel szégyenkezik a kirakatokban: ime ez az Arsène Houssaye hatása. Ezeknek a könyveknek a szerzői, nevezzék őket Monseletnek vagy Catulle Mendésnek, Gypnek vagy Maizeroynek, irjanak finoman, vagy elijesztően, - egyformán Arsène Houssayétól kapták azt az ihletet, mely serdülő zsenialitásukat a hiányos öltözetű irodalmi ideál kicsapongó kultuszára csábitotta. A különböző dekameronok és a lenge tárcza-novellák szerzői méltán nevezték Houssaye-t szeretett mesterüknek. Ő volt az, aki a kemény papírt és a szépnyomást irodalmi műfajjá tette, ő volt az, aki először követelte a filozófia tekintélyét a kétértelmű anekdotának.

Párisban, ahol sohasem voltak szükében elmés embereknek, ennyi irodalmi hatás is elegendő jele annak, hogy az, aki ekkora iskolát tudott csinálni, nincs érdekes írói tulajdonságok nélkül.

Csak ezekről az egyéni vonásokról szólok a következő sorokban; a *Vallomások* tartalmával nem foglalkozom. Ami e vallomásoknak jelentőséget adott, az úgy sem magában a könyvben van. Mert bár nem érdektelenek azok a küzdelmek, melyekre Houssaye a Comédie színészeivel szemben kényszerítve volt - színházi igazgatóságának apró eseményei jelentéktelenek s eredménytelenek voltak. A hét év alatt (1849-1856), mikor Molière házában ő rendelkezett, a Théâtre Français ügyei oly rosszul álltak, mint azóta soha. Nem sokkal nyomatékosabbak azok a közlések sem, amelyek széles összeköttetéseinek köszönhetők. Rachelről, Mussetről, ma már teljes lehetetlen valami eddig nem ismertet mondani. Hűséges barátaik siettek följegyezni balgaságaikat; az adomák róluk, valamint Théophile Gautier-ról, Gérard de Nervalról, Roqueplanról, s az egész romantikus táborról, régóta közkézen forognak. Megírtak egymásról mindent, ami csak megírható volt, néha még azt is, amit nem kellett volna megírni. Houssaye többi barátai közül: Jules Janin, Paul de Saint-Victor és a még kisebbek meg épen elvesztették minden érdekességüket. Jules Janin! Ki az, aki ma csak egyetlen elmés mondását idézné? A találékony, ügyes, néha szellemes fő nem csillogtatja többé leleményét; elmúlt érdekessége, amint elmúlt ő maga is; nem élte túl csak az egy *Holt számár*.

De az elmúlt és a halhatatlan írói nevezetességek barátja, mindnyájuk Maeczenása, a hajdani vendéglátó jó fiú, még sokáig szerepelt - mindig fiatalon, mindig legényesen - mint amateurje minden szép dolognak és hetven éves korában is megmaradt annak a gavallérnak, aki III. Napoleon udvarában olyan sokat beszélgetett magáról.

*

Regényíró sorsa, hogy valamelyik alakjában, természetesen a legérdekesebbikben, vagy abban, amelyiknek lelki életét a legtöbb előszeretettel festette, olvasói rendszeren őt magát akarják felismerni. És ez igen természetes; hisz olyan nehéz azt elképzelni, hogy a képzelet embere, aki megfigyeléseit, benyomásait áthelyezi egy nem létező világba, ne keressen ott egy kis helyet maga magának is! Még nehezebb föltételezni, hogy a szigorú elemző, aki megszokta szétszedni az emberi lelket, ne vegye górcsőbe alá épp azt a lelket, amelyet legközelebb talál és amelyet a lehető legjobban ismer. Aztán meg olyan sok író akadt, aki csakugyan igazolta a közönségnek ezt a várakozását. Az író-népség hiú népség; szereti magát mentetgetni, hogy ha rászorult; vagy mikor erre semmi szüksége, szereti magát megmagyarázni, nehogy félreértsék. A dolog természetében van, hogy az ilyen magyarázatokat még akkor sem lehet készpénznek venni, hogy ha önéletrajzok; elkezdve a „Wahrheit und Dichtung”-tól, le, a legszerényebb „vallomások”-ig, ezek is mindannyian mesék; hát még a regények! Nincs sikamlósabb dolog, mint ezeknek a szentjánosbogár fényével keresni az író, akinek lelke mélyébe látni „ezer gyertyafényt helyettesítő” világító készülékekkel is csak kevesen képesek, olyan tudományos készülékekkel sem, amilyenek a kritika mestereinek filozófiai módszerei. És amily nehéz ez a kutatás, vagy jobban mondva kémlelődés, épp oly haszontalan is. Előre is tudhatni, hogy amily bőszivűséggel ad kölcsön az író a maga lelkéből alakjainak, épp oly féltékenyen őrzi a maga egészét, mert hisz az felerészben gyöngékből, hibákból és tévedésekből áll, hogy ha nem betegségekből, bűnökből és oktalanságokból is. Hogy az író oda feküdjék a bonczolóasztalra, ahhoz nem elég egy Balzacnak az objektivitása, ahhoz egy Vesale András önmegtagadása kellene. Balzac, aki a saját alakjait mintegy vízióban látta maga előtt, s akiről Taine feljegyezte, hogy barátainak híreket mondott alakjairól, mint a valóban élőkről szokás, bizonyára meg volt áldva azzal az adománnyal, hogy szinte kikeljen önmagából, s magát is, mint minden alakját, ugyszólván magán kívül lássa. Mégis, amint regényei minden nagy egyéniségében van valami brutálisan Balzac-szerű, nincs azok között egyetlen sem, akit csak közel rokonának is lehetne mondani.

Balzactól Houssaye-ig - ki nem ismeri a közmondást? - csak egy lépés. Houssaye-nek is van egy nagy egyénisége, aki (mint a Balzac nagy alakjai: Vautrin, Nucingen, Rastignac visszavisszatérnek számos regényben) megjelenik majdnem minden nagyobb munkájában. Ez: Octave, Parisis herceg, az ugynevezett „Don Juan de Parisis.” Annak a regény-cziklusnak, amelyet Houssaye *Les comédies parisiennes* közös címe alá foglalt, amint hogy Balzac is „Comédie humaine”-nek nevezte a maga regény-csomóját, Parisis a hőse, s ugyszólván a hazajáró lelke. Ez a modern Don Juan a császárság lyonjának a típusa, egy bálványozott „cocodés”, a kinek minden sikerül. Houssayet is sikerült ünnepeltté tennie. A *Grandes dames* és folytatásai neki köszönhetik, hogy írójokat „mester”-nek kezdték címezgetni. A népszerűvé vált alakban Houssayet magát vélték fölismerni, s neki nem jutott eszébe tiltakozni, hogy briliáns hódítójával ne azonosítsák. Ez a hallgatag elismerés azonban egy olvasót sem fog alterálni, aki meggyőződött arról, hogy az író soha sem egy az alakjával. Egy pár lap, s mindenki belátja, hogy Parisis csak fantazmagória, az pedig, aki e tömérdek lapot teleírta, végre is élő lény. Hanem az a körülmény, hogy az író türte az összehasonlítást, sőt az azonosítást, nem lehet érdektelen. Mindenesetre jellemző rá nézve, milyenek a formái annak a fantomnak, melynek ürességébe a maga lelkét akarta lehelni.

Egy verskötetben, mely akkortájt jelent meg, a Georges de Lys *Tubarózsái-ban*, van egy költemény, melynek „Parisis” a címe. A Houssaye hőstét énekli meg, amint hogy vannak versek, melyek Didoról, Gretchenről, Don Juanról szólnak. A csodálat megnyilatkozása ez, azé a meghatott, naiv csodálaté, amely tányérra, óralapra és dohánytartóra festi a kedves költői alakot. Ime Parisis a tányéron, prózai, de hűséges fordításban:

„Don Juannak nevezed magad. De hisz te nem vagy az! Don Juan egy utópia álmodozója, akit mindjárt elfog a kiábrándulás és az undor, mihelyest szívta a virág illatát. Parisis visszaemlékszik szerelmeire és szereti azokat. Minden könyvből gyönyört merít s emlékében újra olvassa a kiszakított lapot... - Parisis boldog. Szive, mely mindig telve vágygyal, tétovázás nélkül egyenesen meggyel felé. Parisis boldog, mert mindig szeret... Az elmúlt szerelem nem hagy szívében ürt. Don Juanon rajta ül a szenvedés ólomszin bélyege. Don Juan, mihelyt győzött, nem szerette többé szerelmeit! - Parisis a nőért imádta a nőt; mindegyikből tudta élvezni a szépet, a nélkül, hogy a tökéletest a valóságban kereste volna. Mindnyájoké volt, időről-időre, testestül-lelkestül; s mindnyájan kaptak hatalmas szive lángjából, abból a lángból, melyben a kéj az emberi Ideált szüli. - (A kép egy kissé képtelen, de legalább meg lehet érteni s ezt nem minden költői képről lehet elmondani.) Jertek hercegnők, marquisek, kiáltások, hogy nevét örökre bevészte lelketekbe; Alice, Violette, gyönyörű víziók, akik büszkén vallottátok, hogy neki meghódoltatok, s akik elkárhoznátok, hogy még egyszer fölleljétek, jertek, mondjátok el, hogy álmodtok ideálja ő! - Ó mester! szivedet enyémnek érzem, bár nincs zsenim, mint neked, hogy méltón megénekeljem ezt a hőst, aki lelked mélyéből született. Mégis érzem őt szivemben dobogni. (Közbevetőleg szólva: ez a Georges de Lys katonatiszt volt; látnivaló, hogy egy azok közül, akiknek erénye a szép elv: ahány szállás, annyi szerelem.) Lovelace szerelme irónia volt, Don Juan álma utópia: Parisis szerelmének a neve: Hit! - Hit a szerelemben, melyet Lovelace tagadott, melyben Don Juan kételkedett, folyton keresve azt s nem látva, hogy minduntalan lábai előtt hever; Parisis megtalálta, szemtől-szembe állt vele s nem kért tőle mást, csak azt az égi kegyelmet, hogy mindig szerethessen, a szerelem után.”

C'est du pur Musset - mondaná Jules Janin, amint megírta a „Comédies parisiennes”-ről: „C'est du pur Balzac”.

A mai olvasó azonban, aki kevésbé könnyen lelkesülő, mint volt a néhai jó „tárcza-király”, valószínűleg naivnak fogja találni ezt a költői ömlengést s mindenekelőtt sajnálni fogja a költőt, aki oly közel járt ahhoz, hogy megértse Don Juant - valamennyi s bármelyik Don Juant - s mégis oly roppant rosszul kommentálja őt. Mindegy; ez a vers elég világosan mondja el azt, amit Houssaye Parisisában kifejezni akart.

Ez az alak azonban nem csupán „ideál”, hanem típus is kíván lenni. Parisis a második császárság „muscadin”-je, környezete e világ erkölceit akarja visszatükröztetni. E világ persze csak az udvar és az előkelőség világa. Houssaye számtalan elő- és utószavában nem győzi eléggé hangsúlyozni, hogy a mi e körön kívül van, az számára nem létezik. De egy-szersmind reklamálja e világ fölényét minden kivülről állóval szemben. Egy helyt a következőket mondja:

„Jól tudom, hogy ha valaki Balzac-kal versenyezni akar, csökönyösen kell ragaszkodnia a vérszegény polgárok rajzához, s rövidlátó aprólékosságokban kell tanulmányoznia a közönségesség végtelen kicsinyeit. S akkor a regény doktorai a Prudhomme ur hangján kiáltoznak: „Mennyire ez az!” De micsoda! Egy együgyűségnek a fotográfiája! A szoba-regényíró, aki úgy él, mint egy medve, ha valaha fölment volna a Champs-Élysées híres onyx-lépcsőjén, oly messze érezte volna magát Páristól, mint ha Japánban, egy porcellántoronyban járna. De azért tagadja, hogy létezik az, amit nem lát, mikor kinéz az ablakon. Azt mondták rám, hogy Párisnak csak egy szegletét festem. Aki manapság Párist egy képben akarná feltüntetni, olyan

ügyességre volna szüksége, mint annak a régi művésznek volt, aki az Iliás egész szövegét rávéste egy pajzsra. Páris száz világot foglal magában: én azt választottam, mely a legregényesebb, legkülönösebb, melyben a legtöbb szenvedély van, jól tudva, hogy az igazság soha sem veszi el jogait. Arra a szemrehányásra, hogy ismeretlen világot festek, a Paul de Saint Victor, Barbey d'Aurevilly és Banville arany hangján felelek meg: „A nagy Balzac halála óta egy új világ keletkezett, melyet láttunk alakulni, összeomlani és újból feltámadni. Ennek a világnak nem volna történetírója, ha Arsène Houssaye, aki elég jól megfigyelhette erkölceit, nem írta volna meg ezt a *Comédie parisienne*-t.”¹²

A *Comédies parisiennes* tehát kiegészítése, sőt betetőzése kívánt lenni annak a nagy műnek, amelyet szerzője egésznek gondolt, s *Comédie humaine*-nek nevezett. Valóban, ebből a hatvan és egynéhány kötetből csaknem teljesen hiányzik az előkelő világ. Tele vannak a mesterségek embereivel s az arany más rabszolgáival, akik többé-kevésbé, de a leggyakrabban mégis becsületes uton törnek e sárga lidércz után. Egyebekben is nagyon nélkülöznek a nemes világ erkölceit. Hiszen - hogy Balzac legnagyobb kritikusat, Taine-t idézzem - „alkotójukból is hiányzott a valódi nemesség; Balzacnak semmi érzéke sem volt a delikát dolgok iránt; bonczoló kezei bemocskolták a szemérmes lényeket; elrutitották a rutságot.” A Balzac világa alantas, bár telve van hatalmas alakokkal. Titánok azok, kik a föld mélyében kovácsolják óriás miveiket, az izzó arany halvány világa mellett.

Monografiát írni a magas körök erkölceiről, arról a világról, melynek uralkodó szenvedélyét nem a meggazdagodás vágya, hanem egyéb, emelkedettebb érdekek szitják, bizonyára kiváló művészhez méltó feladat. A nagyvilág sima padlóján hozni működésbe olyan erőket, amilyen egy Grandet emberfeletti akarata, egy Brideau ördögi elszántsága, vagy egy Hulot rémitő szenvedélye, oly nagy munka, amely hatalmas kezű alkotót kíván.

Azért, aki elolvasta a Houssaye programját, érdeklődve fogja végignézni Parisis herceget, azon a híres onyx lépcsőn, ott a Champs-Élysées mögött.

Az első, ami az olvasónak feltűnik Parisis herceg történetében, az, hogy a tizenkét kötetes regénycsomónak Parisison kívül más szereplője nincs. Nincsenek körülötte, csak pusztán nevek. A férfiak, hívják őket Montjoyeuxnek vagy Rio hercegnek, Santa Cruznak vagy Georges d'Aspremont-nak, mindannyian csak apró Parisisok. Ugyanaz a foglalkozásuk, azaz mindannyian semmittevők, hősei az álarcos bálloknak s Herkulesei a cabinet particulier-knek; ugyanaz a gondolkozásuk, azaz egyik sem gondol egyébre, mint vig lakomára s apró hódításokra; ugyanaz az érzésük, azaz egyik sem érez semmit, hacsak azt a sajnálatot nem, amit Neró, hogy nem birhatnak minden nőt. Ugyanazt teszik, ugyanazt az életet élik, s ugyanazt a nyelvet beszélik, mint Parisis, legfeljebb azzal a különbséggel, hogy más sorrendben jutnak a nőkhöz, másféle lépcsőt készíttetnek és nem éppen onyx-ot, és mikor ezt a lépcsőt használatba veszik, még keresettebb elmésségekkel fogadják hölgyüket, mint Parisis herceg szokta. Épp oly ellenállhatatlanok s épp oly csodált lények az alsóbb régiók előtt, mint nagy előképük; mindenki szerelmes beléjük, mint amabba; ugyannyira, hogy öreg milliomosok, akik ezeket az urakat csak hírből ismerik, sietnek meghalni s rájuk hagyni millióikat, égve a vágytól, hogy összekapargatott kincseik elegánsan repüljenek el. (Aki nem hiszi, nézze meg a *Les parisiennes* első kötetét, ahol Georges d'Aspremont-t, abban a pillanatban, mikor magát megöngyilkolni készül, egy ismeretlen milliomos ur így segíti ki a pillanatnyi zavarból.) Egyik olyan, mint a másik, s csak annyiban különböznek egymástól, mint a sakktábla koczkái, egyik fehér, a másik fekete, egyik szőke, a másik barna. Az olvasó, ha nem rendelkezik különös memóriával a neveket illetőleg, jól teszi, ha megszámozza őket.

¹² „À propos des Trois Duchesses.” A „Trois Duchesses” IV-ik kötetében.

Ami a nőket illeti, szintén ilyenformán áll a dolog. Houssaye azt mondja valahol, hogy Parisis története „női arczképekből és nők leveleiből áll, melyek a párisi magas világ legbájosabb titkait foglalják magukban”. Nos, ezeknek a leveleknek stilusa, helyesírása nagyon egyforma, az arczképek ugyanazok, csak a jelmezekben különböznek egymástól. Egyik a nagyvilági nő báli toilettéjében van, másik színész-kosztümöt visel, a harmadik nagyon nyárias öltözetben ült a fotográfus elé; nem tudom, mi lehet. Ezeket már a haj színe sem különbözteti meg egymástól, - mert ki tudhatná, minő szín lappang a szép, vöröslő fürtök alatt, - sőt azt sem, hogy a hajadoni, vagy a férjezett statushoz tartoznak-e? Ezt a körülményt a Houssaye hősnői nem szokták tudomásul venni. Csak egyetlen pontról lehet megismerni, hogy mégis kétféle kategóriába tartoznak, arról a pontról, amelyről a jegyzők szoktak beszélni, akik tudvalevőleg a számok emberei. Houssayenak a legelméesebb mondása az, hogy van nő, aki a szerelmet a mások pénzének tartja. Aki a „Comédies parisiennes”-t írta, az csak ezt az egyetlen nőt ismerte. S ha ismert még egy másikat is, ez amattól csak annyiban különbözött, hogy szerelem dolgában kommunista volt ugyan, - de amint hogy vannak ideális kommunisták is - lemondott a vagyonszerzésről.

Ezeknek a nőknek, akik oly könnyen gyuladnak, mint a gyufa, s akik oly könnyen dobják magukat az utszélre, mint más ember az elhasznált gyufaszálat dobja a kövezetre, - ezeknek a nőknek szultánja Parisis herczeg.

Megérdemelte őket, eleget foglalkozott velük. Tizenkét kötetben át nem tesz egyebet, mint hogy változtatja az odaliszkeket, mint a keztyűt. Az igaz, hogy némi czeremóniával teszi. Mikor álarcos bálba megy, Faust jelmezét ölti magára, s hogy alkalomszerű elmésségekkel hódítgathassa a hölgyeket, előkészületül Goethet olvassa. Egyszer aztán talál egy Gretchenre, akit nem lehet idézetekkel elszédíteni: elveszi feleségül. Aztán a „Grandes dames” végén, forma szerint meghal, párbajban. De - ne „kiáltsatok, Alice, Violette, gyönyörű víziók”, - a „Courtisanes du monde”-ban ismét feltámad s ezzel tökéletesen meghal a legjobb hizsemü olvasóra nézve is, aki eddig a legnagyobb türelemmel vette tudomásul párbajait és egyéb izléstelenségeit, - s aki a morál filozófia révén elnézte azt is, hogy az ideális hős mily ügyesen és mily nagyuri módon él a mások vagyonából. A feltámadás azonban, a magas körök Rocamboleját teljesen egyenlővé teszi a csapszékek és csapóajtók hősével, s ennél a pontnál megszűnik az irodalom.

Paul de Saint-Victor, akinek sokat meg lehet bocsátani, mert sokat és szépet írt, barátsága tulajadásában azt mondta Parisis herczeg történetéről, hogy száz év múlva, mint a XIX. század intimus emlékiratait fogják olvasni. Lehet, de csak abban az esetben, ha akkorra a „Comédie humaine”-ból egy papírszeletke sem marad hirmondónak. Addig, míg ez meg nem történik, az utolsó liontypusnak mégis csak Rastignac-ot kell tartanunk, mindama sötét dolgok daczára, melyeket lehetetlen emlékéitől elválasztani. De ha lion-typust nem is szolgáltatott a második császárság a regénynek, ez fenn fogja tartani courtesanejainak emlékét. Ő volt ugyan, aki a francia-poros háboru kitörésekor, regényciklusának végére, e büszke szavakat írta: „és most, itt nyugszik egy világ, melynek külön lapja lesz a történelemben”, - de nagyon valószínű, hogy ennek a külön lapnak az lesz a czime, hogy: *Nana*.

*

Ami a Houssaye írói arczképén dandy-szerű, nem az, hogy mester-munkájául egy balul sikerült dandy-typust választott, ámbár a Parisis üressége és ennek az ürességnek a bálványozása, az íróban is egy gavallér léhaságát sejteti.

De Houssayenak egész gondolkozása és gondolkozásának minden formája a dandyre vall, ha ugyan szabad e mulékony értelmü szóval jelölni azt a mindig élő tipust, mely a hajdani cortegianotól a legutoljára emlegetett „gommeux”-ig, minden változatában ugyanazokat a belső sajátságokat mutatta.

A dandynek nincs filozófiája. Nagyon nehéz suly volna ez a telivér paripák könnyű lovasának. Minthogy minden idejét a nagyvilági élet foglalja el, nincs alkalma az elvont dolgokkal foglalkozni; később aztán el is veszti a kontemplációra való képességét: mert ehhez is training kell. Azt a pár szemer bölcsekedést, amire a nagyvilági életben szüksége van, készen kapja másoktól, akiknek ez a mesterségük, amint készen kapja a ruhát, amelyet visel. S mivel az utolsó divat még mindig az, amely a XVIII. században nyert a szalónba bebocsáttatást, a dandy született szkeptikus. De mert ő sem ment attól, amitől senki sem szabad, s mert vannak negyedórái, amikor a „föld felett valókról” gondolkoznia kell: ezek az óriás kérdések őt erőtllenül találják. Ennélfogva babonás. Houssaye is az. A „Comédies Parisiennes” több példáját mutatja e furcsaságnak. Nemcsak Parisis hisz a jóslatban, az író is hiszi a Parisisok legendáját és azoknak sulyos végzetét kérlelhetetlen pontossággal teljesíti.

A dandy életének célja a nő. Nem egy nő, nem egy néhány nő, hanem minden nő. A végtelen kultusszal, melylyel nekik áldoz s mely természetes következménye annak, hogy a nagyvilági élet megteremtői s fentartói az asszonyok, - sajátosságosan egyeztet össze bizonyos képtelen megvetést, melyre a hajlamot XVIII. századbeli apáitól örökölte s mely részben a múlt század szabadabb erkölcsének, részben a maga könnyebb sikereinek a következménye. A nő bálvány előtte, de olyan bálvány, aminő az afrikai vadaké, akik isteneiket házi butornak használják, s akik bálványait elhajítják, mihelyt a házi célokra nem alkalmasak. Ez a szkeptikus imádat a dandy kizárólagos sajátossága. Rátalálni erre a vonásra Houssayeben is. A *Comédies Parisiennes* telve van az asszonyok aljasságaival, melyeket - mint Houssaye valamelyik barátja írta - egy „szkeptikus” jegyzett fel, de olyan szkeptikus, akinek vannak negyedórái, amikor mindent megbocsát. „Ó asszony, asszony, asszony!” - sóhajtott fel valahol a *Grandes dames* írója Beaumarchaisval. És ellágyulása pillanataiban a Dumas fils társadalmi doktrínáját negélyezi, s azt a tanácsot adja, hogy akik megtámadják a nőt, kezdjék ezt a védelemmel. Másutt, csak úgy mellékesen, türelmetlenül panaszolja, hogy az apasági keresetnek nincs helye. Hanem aztán csakhamar eldobja a társadalom sebeit nyitogató scalpellumot, s gunyolja, amit előbb szánt. Csakugyan a védelemmel kezdi s a támadással végzi. És ha kedve volna minden ötletét axiomában fejezni ki, sokszor szólalna meg olyan formán, mint az operette-miniszter: „Az asszony minden baj oka, csakis az asszony, csakis az asszony.” Ekközben pedig nagy előszeretettel ír egy könyvet a demi-mondaine-ek és az extra-mondaine-ek kedves bűneiről *Ezeregyéjszaka* cím alatt.

A dandy nem tud semmit komolyan, de a műveltség máza tökéletes rajta. A világban, melyben él, mindenhez hozzá szólnak: irodalomhoz és művészethez, politikához és tudományhoz, természetesen csak könnyen és fölületesen, mert nem illik olyat mondani, a mit valaki esetleg nem érthet meg, mert jó izlésű ember kerüli a nagyképűséget, s mert végre ott a legfőbb cél csak az, hogy az ember visszatetszést ne keltsen s nevetségessé ne váljék. A dandy tehát, hogy mindenhez hozzászólhasson, minden iránt érdeklődik; de semmi érdeke, hogy bármely kérdésnek komolyan a mélyébe nézzen. Nem is teszi. Figyelme kettőzött olyan dolgokkal szemben, amelyek asszonyokkal, színházzal, s mindazzal foglalkoznak, ami mindig napi érdekű. Ismereteit tehát egy részről az általános felületesség, más részről a szalonszerű dolgok előszeretete jellemzi. Ez különbözteti meg a Houssaye „komoly” munkáit is, mások hasonló tárgyú könyveitől. Ő, járatos ő sokféle dologban. Hozzászól a történelemhez, s megírja La Vallière k. a. és Montespan életét; aztán egyet gondol, s hálával eltelve ama híres asszony iránt, aki a forradalom alatt megkísérlette feltámasztani a megölt szalon-életet, Madame Tallien-t dicsőíti. Ennek a könyvnek: „Notre Dame de Thermidor” a címe, melynél, csak az a másik jellemzetesebb, amelyikkel az irodalmi essai terére lépett. Ez Voltaire-Királyról szól. Szereti a XVIII. századot, s a kort tárgyaló „tanulmányaiban” lelkesedéssel Delacroixról, a „Liaisons dangereuses” szerzőjéről. Ért a művészetekhez is; könyvet ír a flamand festőkről, a francia művészekről, de nem feledkezik meg Lionardo da Vinciről sem.

Érdekesek azok a könyvei is, amelyek különböző korbeli színésznők méltatásával foglalkoznak, például ez a hangzatos című: „Princesses de comédie et déesses d'opéra”. Sainte Beuve nem irt olyan könnyűséggel egy hétfői cikket, mint Houssaye egy kötetet. Nagyon jellemzik e könyvek tartalmát a külsőségek, melyekbe öltözve megjelentek. A finom, kemény papir, másodvirágzását Houssaye-nek köszöni. Verseit metszetekkel, tanulmányait arcképekkel adta ki, és soha sem mulasztotta el köteteit hol Velenczében, hol Nizzában lakó, három csillaggal jegyzett hercegnőknek ajánlani.

A dandy nem úgy beszél, mint más ember, igénytelenül és természetesen. Neki mestersége másokat, rendesen persze a nőt, megnyerni; hivatása tetszeni s azért kötelessége szellemesnek lenni. Az ötlet pedig olyan dolog, aminek nehéz parancsolni; annak, aki erőlteti, rendesen balul sikerül. A Houssaye elméssége olyan, mint az álarczos bálké. Elvértve találni benne egy jó mondást, de mennyit kell lenyelni addig, míg erre a mot-ra ráakadunk! Ha finom akar lenni, azt mondja: „a szerelem - Dániel az oroszán-veremben.” Mikor vidámságot akar kelteni, azt mondhatja egy szellemes nővel: „nem vagyok térkép s nem szeretem a geographokat.” Idézetei hasonlítanak szép szavaihoz. Ezek közül legjellemzetesebb az, hogy a „Mains pleines de roses, pleines d'or et pleines de sang”-ban, Goethe és La Harpe között idézi Octave de Parisist: „Ez a mosolygó szép asszony a szerelmet és a halált adja neked. De mi az élet szerelem nélkül?”

A dandy sorsa: ünnepeltetés, de csak addig, míg napról-napra megjelen a társaságban. Ha egyszer eltűnik, másnap már nem tudnak róla semmit. Ez a Houssaye sorsa is. Lehet ugyan, hogy könyveit halála után is sokan fogják forgatni. De a Coeur Dámát még többen forgatják, s még sincs semmi köze az irodalomhoz.

(1885.)

APHRODITE.

I.

Aphrodite istenasszony 1896. évvel a mi Urunk Jézus Krisztus születése után megjelent Páris városának piacán, s szokásához híven, lázba ejtett mintegy ötvenezer szegény halandót. Pedig nem is a maga isteni meztelenségében, hanem papirosba öltözötten jelent meg; s nem is az egész világ, csak egyes választottak előtt mutatkozott, a minden piacnál kisebb könyvespiaczon. Szóval - mert hiszen a türelmes olvasó érti már ezt a mi éktelenül sallangos ujságírói nyelvünket - Párisban 1896. telén szenzációs sikere volt egy könyvnek, melynek hősnője: Aphrodite. Azaz, tulajdonképpen nem is Aphrodite, hanem egy alexandriai hetaira, aki szép volt, mint maga az Anadyomene, s aki életének egy magasztos pillanatában úgy jelenhetett meg Alexandria népe előtt, hogy az álmélkodó sokaság a földre szállott Aphroditének nézte.

Ennek a csodás szépségű alexandriai leánynak a históriája Pierre Louys-t egy pár hónap alatt híres íróvá tette. Pierre Louys akkor huszonöt esztendő fiatal ember volt, akiről *Aphrodite*-je előtt édes-keveset tudott a világ. Irt ugyan már vagy öt-hat kötetet; mint jó hellenista, lefordította Meleagert, s fordított egyebeket is; de ezek a munkái egy szűk baráti körön kívül nem igen keltettek figyelmet. Annál nagyobb feltűnést okozott *Aphrodite*-je; az első kiadásokat valósággal szétkapkodták, egy hétig minden párisi ujság az új csillagról cikkezett, s Louys egy szép nap arra ébredt, hogy többet beszélnek róla, mint Sarah Bernhardtról. Párisban még megtörténik ilyesmi. Ez a két szó: „irodalmi esemény” ott még nem pusztán frázis, amelynek nincs és nem lehet értelme. Másutt művészek, írók, okvetetlenül levelenkint kell szednie a borostyánt, ha ugyan jut neki a borostyánból; de Párisban még vannak „jöttem, láttam, győztem” diadalok, s ezekből a teli sikerekből nincs kizárva az az író sem, aki „csak” könyvet ír, és nem szindarabot.

Az a könyvárusi siker, amely *Aphrodite*-nek jutott osztályrészül, bizonyára Párisban sem mindennapi dolog. Pár nap alatt ötvenöt kiadást kapkodtak el belőle. Ekkora „rekord” ott is igen kevés íróknak adatott, s a francia irodalomnak van akárhány kitünősége, aki soha se viszi többre két-három kiadásnál. De még ennél is nevezetesebb jelenség, hogy Aphrodite néhány hónap alatt iskolát csinált. A nagy sikerek nyomában felburjánzó apró utánzatok máris megtermettek; s a francia könyvpiacot immár valósággal elárasztják az antik tárgyú novellák és regények, *Aphrodite* nyomában a Ledák, Ariadnék és Dianák egész sora kompareált; egy egész mythológia. Egyre több a fiatal író, aki a Pierre Louys eszközeivel próbál szerencsét, s ha sikerük jóval kevesebb is, annyi bizonyos, hogy a műfajt egy időre divatossá tették.

Mindez rendkívüli dolog; de az már csoda, ami következik. Ennek a francia könyvnek, igaz, hogy szűkebb, ha úgy tetszik: legszűkebb körben, de nálunk is kivételes sikere volt. Eljutott oda is, ahol francia könyveket csak nagyritkán olvasnak; s az írók és művészek kis világában szinte rajongással beszéltek róla. Aligha volt még francia könyv, amelyet nálunk ennyien olvastak, s ennyien megszerettek. Egy eleven Aphrodite sem szerezhette volna rövidebb időn nagyobb ismeretséget s ez nálunk, a könyv-gyűlölet ősi földjén, történt!...

Aphrodite-nek ez a csodálatos hatása érdekesebb magánál a könyvnél is. Mert ezt a hallatlan sikert maga a könyv nem magyarázza meg.

*

Egy csodálatos szépségű hetaira sétál az alexandriai tengerparton. Szemébe tűnik egy férfinak, aki megszólítja:

- Jőjj velem.

A hetaira nem megy.

A férfi aranyat kínál neki. A leány mosolyog, s ismét nem-et mond.

- Te nem tudod, ki vagyok! - szól a férfi.

- De igen - felel a leány. (Chrysisnek hívják, s Galileából való.) - Te Demetrios vagy, a szobrász, aki Aphrodite templomát építette. Tudom, hogy kedvese vagy Berenice királynőnek; tudom, hogy a királynő imád, s hogy nevében te uralkodol. De rám nézve csak közönséges rabszolga vagy; mert láttál, tehát szeretsz.

Tudja azt is, hogy Demetrioszt imádják a nők; hogy százat taszított el magától, s hogy egy tuczat halt meg miatta. Aztán elmondja, hogy ő Chrysis, az egész világé. És még se megy el vele.

Demetrios azt hiszi, hogy elbánhatik vele erőszakkal Chrysis ettől sem fél. Mert mit ér az?!

- Szeretsz. Tehát nemcsak azt akarod, hogy a tied legyek, hanem azt is, hogy oda adjam magamat neked önként, egészen...

S Demetrios nem mond ellent neki.

- Hanem, tudod mit - folytatja Chrysis - tedd meg, amit kívánok, s akkor szeretni foglak...

Chrysis eladó. De a föltételei kissé szigorúak.

Három büntettet követel Demetriostól. Egy tolvajlást, egy gyilkosságot és egy szentségtörést. Lopja el s hozza el számára Bacchisnak, a hetairának gyönyörű ezüst tükrét. Ölje meg egyik kedvesét, a főpap feleségét s rabolja el tőle elefántcsont fésűjét. S végül lopózzék be Aphrodite templomába, s lopja le az istennő nyakáról hétsoros igazgyöngy nyakékét.

Demetrios dühbe jön, de Chrysis tovább suttog a fülébe:

- Majd meglátod, hogy az én szerelmem megéri, amit kérek érte...

- Jó - szól Demetrios - holnap megkapod mind a hármat...

Demetrios unja a királynét, s úgy találja, hogy Chrysis méltó rá, hogy elkövesse érte a három büntettet. Méltó rá, mert képes volt ezt követelni tőle.

És megtartja a szavát.

Ellopja Bacchistól az ezüst tükröt. Ezért a bünért Bacchis keresztre szögezteti egyik rabszolgánőjét, akit a lopással gyanúsít. S Chrysis tanuja a kivégzésnek. Demetrios tehát már működik...

Igen, már működik. Egy arany tüvel keresztül szurja alvó kedvesének a kebelét s elrabolja az elefántcsont fésűt. A szegény asszony neki ajándékozta volna örömmel, de Chrysis gyilkosságot kívánt...

Aztán meglopja az istennőt is; leoldja nyakáról az igazgyöngy-nyakéket; megvan a harmadik büntett is.

Bacchis nagy zenebonát csap a tükre miatt; megtalálják a főpap nejének holttestét; s rájönnek, hogy szörnyű kezek az istennőt megrabolták. Az egész város forrongásban van. Chrysis büszkén, boldogan siet a találkozóra.

S egy nagyravágyó gondolata támad. Demetrios, aki már ennyit megtett érte, megölhetné a királynőt. Mért ne? Így király lehetne. S akkor... akkor ő királynéja lehetne ennek az egész birodalomnak, ő, Chrysis, a hetaira!...

Demetrios már várja.

- Megtetted! Megtetted! - kiált Chrysis örömmel.

- Igen - szól Demetrios hidegen.

- Szeretlek, imádlak! - hálálkodik Chrysis. - Soha se éreztem azt, amit most érzek! Most már tudom, mi a szerelem! Lásd, többet adok neked, mint ígértem. Neked adom a lelkemet is, amely szüz... Gyere, hagyjuk el ezt a várost, menjünk el valahová, ahol nem lesz senki, csak mi ketten. Olyan boldogok leszünk, mint soha senki e földön. Soha egy szerető se tette meg azt, amit te értem tettel. De soha egy asszony se szeretett úgy, mint ahogy én szeretlek! Csókolj meg!

Demetrios azonban csak egy mosolylyal felel. Majd így szól:

- Nem... Isten veled.

S ott akarja hagyni.

- Mi az? Mit mondasz? - hebeg Chrysis.

- Azt mondom, hogy: isten veled.

- Hogyan, hát nem te vagy az, aki...

- De igen. Amint megígértem.

- Akkor... nem értelek.

- Akár értesz, akár nem, az mindegy, Isten veled.

- Demetrios! Ez a hang!... Könyörgök!...

Hasztalan. Demetrios minden könyörgésre hideg marad. S azt mondja a leánynak:

- Igen, megtettem, amit kívántál. S most át kellene adnom a három ajándékot, cserébe azért az áldozatért, amit tőled kértem. Ha teljesítettem a kívánságodat, azért történt, ugy-e, mert nagyra tartottam az áldozatot, amit tőled kértem. Nos, most már nem tulajdonítok neki ilyen nagy értéket, s nem kérek tőled semmit. Tégy te is úgy, mint én s váljunk el.

- Tartsd meg az ajándékaidat! Téged akarlak! Csak téged!...

- Tudom. De én már nem akarlak.

S elmondja neki, hogy:

- Elkéstél velem. Már enyém voltál.

- Megörültél? Mikor? Hol?

- Álomban. Ah, mily szép voltál, Chrysis! Ezt a boldogságot csak egyszer lehet érezni, másodszor nem. Nem vagyok olyan bolond, hogy megrontsam a legédesebb emlékemet.

Chrysis azt hiszi, hogy Demetrios csufofóódik vele, Demetrios folytatja:

- Törődtél velem, mikor elmondtad, mit kívánsz, hogy tönkre tehetem magamat, s hogy e háromszoros gaztett emléke mindig megmarad bennem!...

- Azért tettem, hogy magamhoz kösselek. Nem lettél volna az enyém, ha odaadom magamat.

- Jó. Ugy történt, amint akartad. Azt kívántad, hogy rabszolgád legyek. Az voltam; nem sokáig ugyan, de az voltam. Most azonban kiszabadítom magamat ebből a rabszolgaságból.

- Én vagyok a rabszolgád, Demetrios. Üss, verj, de szeress aztán!

- Utállak...

- Ne hazudj. Szeretsz. De szégyelled, hogy megtetted, amit kívántam. Hallgass rám, drágám! Ha csak ez bánt, én még többet megteszek, mint amit te tettél. Kész vagyok minden áldozatra, megteszek mindent, amit kívánsz. Csak szeress!

- Megteszel mindent, amit kívánok?

- Mindent.

- Esküdjél meg.

Chrysis megesküszik.

- De mondd hamar. Félek.

- Én nem kívánok tőled három ajándékot. Azt kívánom, hogy fogadd el a három ajándékot, amelyre vágyódtál. Persze, te nem akartad használni se a tükröt, se a fésűt, se a nyakéket. Lopott dolgokat nem szokás viselni. Pusztán kegyetlenségből kívántad, hogy ezt a három ajándékot elkövessék. Nos hát használni fogod a tükröt, a hajadba tűzöd a fésűt, s viselni fogod a nyakéket.

S aztán elmagyarázza neki, hogy egy elhagyatott helyen megleli a három drágaságot.

- A tükröt a kezébe veszed, a fésűt a hajadba tűzöd s a hét gyöngysort a nyakadba akasztod. S aztán keresztül mégysz a városon. A királyné katonái le fognak tartóztatni; de meglesz, amit kívántál, s napkelte előtt meglátogatlak börtönödben.

Chrysis először vállat von. Csak nem lesz olyan bolond, hogy megtartsa a szavát!...

De aztán fölébred benne a kíváncsiság. Látni akarja drága ajándékait, megérinteni, legalább egy percze. Hisz diadala csak akkor lesz teljes!...

Demetriost majd csak visszahódítja valahogy. Mert bármily forrón szeresse is, csak nem lesz oly örült, hogy az élete árán igyekezzék megnyerni szerelmét, mikor erre más mód is kínálkozik. Ámbár nem is volna oly csunya vége: azután, hogy az egész világ előtt büszkélkedhetett kincseivel, azután, hogy megismerhette a végtelen szerelem minden boldogságát, meghalni egyszerre, egy pár pillanat alatt...

S lassankint hatalmába ejti a kisértés. Elmegy a drágaságokért: hajába dugja az elefántcsont fésűt, fölveszi a nyakláncot, s megnézi magát a tükörben...

Aztán magával viszi a rettentő drágaságokat.

Ma olyan dolgot fog látni a világ, aminőt nem látott ama nap óta, amikor az istennő leszállt az Ida hegyére. Olyan dolgot fog látni, amelyet még egyszer nem lát halandó szeme a világ végezetéig...

S félig álomban, elmegy a világító toronyig. Nem veszik észre, hogy kinyitja a nyolcemeletes vörös torony ajtaját s aztán becsapja maga után az ajtót...

Egyszerre százezer torok kiáltja:

- Aphrodite! Aphrodite!

A világító tornyot körülfutó csiga-lépcsőzeten egy meztelen női alak halad felfelé mondhatatlan bájjal és méltósággal. Egyik kezében biborszerű fátyol, melylyel az esti szellő játszik, másik kezében egy tükör, melyben a hunyó nap visszatükrözik.

S halad, halad; talán felmegy az égbe...

Chrysis elfogják; börtönbe vetik; bürköt kell innia.

Csak most jó tudatára annak, mit cselekedett: s fiatal testében feltámad a vágy: megszabadulni, élni...

Demetrios megjelenik a börtönben, de Chrysis hiába rohan elébe örömmel; végig megőrzi fagyos nyugalmát.

A börtönőr már hozza a bürökkel teli serleget. Chrysis Demetriosra tekint, de az másfelé néz.

Chrysis ajkához emeli a serleget, aztán kiiszsa a méregnek a felét. A másik felét oda nyújtja Demetriosnak. Amaz nem kér belőle.

Ekkor a galileai leány felhajtja a serleget s kiiszsa a mérget az utolsó cseppig. Ajakán keserű mosoly, melyben van egy kevés megvetés is.

A bürök gyorsan hat. Pár percz, egy kis szédülés; a láb, a térd érzéketlenné válnak... Még egy tekintet Demetrios felé... Aztán a két szép szem kialszik örökre.

A jelen levő katonák egyike azt véli, hogy a börtönben álló nagyurat valaha gyöngéd emlékek fűzhették a kivégzethez s kardja hegyével levág a kövön elterülő szőke hajból egy kis darabot.

Demetrios megérinti a puha hajfürtöt s lassankint szétmorzsolja ujjai között; aztán rálép s összekeveri a porral...

Végezetül pedig megszerzi a holttestet, hogy lemintázza. Bezárkózik a halottal; s a minta, a holttest, mintha szerelmi mámorban feküdnék előtte... Orrlyukából egy vércsepp átszivárog félig nyílt ajkai közé.

A művész pedig alkot s az agyag nemsokára formát ölt ujjai között.

Ime, ez a galileai Chrysis históriája.

II.

Elmondtam Chrysis históriáját. Mire emlékeztet inkább ez a vázlat? Kelet tanulságokkal teli meséire? Vagy nyugat drámáira, melyekben a tanulság közömbös, ellenben a fődolog az, hogy: „Lám, ilyen az élet; lám, ilyen dolgokra képes a szenvedély?” Kihez áll közelebb ez a galileai leány? A mesebeli Százszorszépekhez? A fabliau-k, a románczok és az operák hősnőihez? A fantasztikus történetek szép szörnyeivel? Vagy ama nagy „amoureuse”-ökhöz, akik a modern regény és dráma fölfedezései? Mese-e ez az *Aphrodite*? Filozófiai elbeszélés, ahogy a mesét újabban nevezik? Vagy egyszerűen: regény, ami azt akarja mondani, hogy: „nem mese az, gyermek?” Mi ez a Pierre Louys? Poéta, aki mesét mesére sző, hogy a sok színes fantazmagóriával, mint megannyi lampionnal, egy jelszót, egy nagy igazságot világítson meg, vagy regényíró, a szónak mai értelmében, aki nem vadászsza az általános igazságokat, hanem kiszakít abból, amit látott, egy darabot s azt mondja: „Vegyétek; ez az élet.”

Ez a kérdés egy cseppet sem mellékes. Újabban a „conte bleu” és a „conte philosophique” nagyon divatos lett. Az egyik is, a másik is, csak „költemény prózában”. Mindössze abban különböznek egymástól, hogy amaz csak a fantáziára támaszkodik, emez pedig félig a képzeletre, félig az erudícióra. De mind a kettőnek, a dolog természeténél fogva, mások a törvényei, mint a regénynek. A „conte” célja mindig egy általános igazság; ami a mesében van, mind csak arra van hivatva, hogy ezt az igazságot illusztrálja. Ez a „conte” legfőbb törvénye. Minél több benne a szín, annál elevebb, tehát annál igazabb a mese; s hogy a mesélő honnan veszi a színeit, az az ő dolga. Lehet festékes palettája maga a szivárvány; a szép korlátai között nagy, igen nagy az ő szabadsága. Ehhez képest alakjai lehetnek miszti-

kusak, lehetnek óriások és törpék, emberfölötti lények és szörnyetegek, lehetnek százesztendő öregek, akik a gyermekek vagy a gnómok nyelvén beszélnek, lehetnek öntudatlan lények, akiknek a testvérei a madarak és a virágok. Fabulájának nincs egyéb törvénye, mint hogy logikus, magával megegyező s harmonikus legyen; se az étellel, se a kétszerkettővel nem kell számolnia. Megtörténik, hogy ez a fabula az életből való; ilyenkor az író fantasztikus világba helyezi az alakjait; csillogó tarka-barka köntöst akaszt rájuk, hogy felismerhetlenné tegye őket s fabuláját tele szövi detailokkal, melyek csupa hihetlenségek: „Mese, mese, meskete.” Összehozza egy terembe három különböző világ gondolkozó világát, három mesés figurában; s gyönyörködve olvassuk, mint gázol mesélőnk azon, amit mi valóságnak tartunk. Mert mindez itt detail-kérdés; s ebben a pontban a mesélőnek carte-blanche-a van. A regényírónál, ellenkezőleg ebben a pontban van a „Hic Rhodus, hic salta”. A regényben a detail minden; ha a detail-ai nem igazak, az egész regény nem ér egy hajítófát.

Mese-e, vagy regény *Aphrodite*? Egy párisi szobrász meg egy párisi cocotte története: antik köntösbe bujtatott figurákkal, csodás detail-okkal? Egy darabig azt hihetnők, igen. De aztán le kell mondanunk erről a föltevésről. Helyezzük át gondolatban Demetrioszt és Chrysiszt a mai életviszonyok közé - ahogy Sarcey szokta tenni Corneille és Racine alakjaival, hogy örök időknél szóló igazságukat bizonyítsa - s be kell látnunk, hogy drámájuk második része a mi világunkban nemcsak materiális, hanem egyszersmind erkölcsi lehetetlenség. A párisi szobrász boszut állhat, de nem állhat boszut ilyen antik kegyetlenséggel. A mi időnkben nem képzelhető ember, akiben a szép iránti érzék és a neronizmus oly békén megférjenek egymással, mint Demetriosban. (Ne felejtjük el, hogy csak egy szavába kerülne Chrysiszt megmenteni.) S itt nem egy detailról van szó (mint aminő pl. Aphrodisia kivégzése, vagy a főpapné meggyilkolása), hanem a dráma nagy fordulójáról. Szóval arról a föltevésről, hogy egy antik mezbe bujtatott párisi történettel van dolgunk, le kell mondanunk. De, ha *Aphrodite* mese, hol e mesének a köteles „igazság”-a? A tanulság valami afféle volna, aminő a *Handschuh*-é. Chrysis esete leginkább a Fräulein Kunigunde esetéhez hasonlít, s az általános igazság ilyenformán hangzanék: „Oh, asszonyok, ne követeljétek a férfiktól nagy hiuságotokban mindenféle szörnyüéseket; mert annak a férfinak, aki képes megtenni ezeket a szörnyüéseket, rabszolgái leszték, sőt áldozatai.” Ez valamivel több, s valamivel kevesebb (mert nem oly kétségtelen), mint a Schiller kissé polgáris „moralité”-ja. Semmi esetre se olyan ötlet, melyet érdemes volna a históriás képek egész sorozatával bizonyítani. Ehhez a gombhoz kissé kár lett volna himzett palástot varrni.

De Pierre Louys nem is ezért a tanulságért írta meg *Aphrodité*-jét. Előszavában elmondja, hogy mit akart mondani. Ime, néhány szó ebből az előszóból:

„A görögök a szerelmet a legfőbb erénynek, s minden nagy dolog szülő-anyjának tekintették”...

„Az antik morál azt tartotta, hogy nincs szentebb dolog a nap alatt, mint a fizikai szerelem s nincs szebb, mint az emberi test”...

„Az érzékiség az értelmi fejlődésnek egy titokzatos alapföltétele”...

„Azok a nagyvárosok, amelyeket az egész világ uralt, Babylon, Alexandria, Athen, Róma, Velence, Páris, valamely általános törvénynél fogva, annál nagyobb kicsapongásban éltek, minél nagyobb volt a hatalmuk, mintha feslettségük fényüknek alap-föltétele lett volna”...

„Legyen szabad azoknak, akik örökkön sajnálni fogják, hogy nem ismerhették a földnek ezt a mámoros ifjúságát, melyet az antik világnak nevezünk, gondolatban bele élni magukat ama korba”... stb.

S huszonöt évre hivatkozván, erősen kikel ama hipokriták ellen, akik a szerelmet morállal etc. akarják fegyelmelni.

Huszonötéves emberekkel megesik, hogy újra fölfedezik a szerelmet. (Ámbár vannak rossz fiúk, akik előtt sokkal korábban nincs uj a nap alatt.) Ez a lelkesedés mindig megnyerő, de valljuk meg, amit Louys az antik világról kisüt, az olyan régi dolog, mint maga az antik világ. S különös, ha könyve a szerelem himnusza és az antik világ glorifikálása akar lenni, ezt a célját meglehetősen szerencsétlenül szolgálja, mert míg a szerelemnek jóformán csak a perverzitásairól beszél - a férfi és a nő közti szerelmet csak egy álom-képben írja le - másrészt sokkal többet foglalkozik az antik világnak egyes árnyék-oldalaival, mint minden „mámoros ifjúságá”-val. Azok, akik *Aphrodité*-ben a szerelemnek élnek, többnyire igen drágán fizetik meg mámoros ifjúságukat, pusztán azért, mert a szerelemnek éltek. Aphrodisia, Touni, Chrysis, mennyi vér két-három nap alatt!... S féltő, hogy azok közül, akik nem ismerhették a földnek ezt az ifjúságát, sokan találkoznak, akik nem fogják örökkön sajnálni ezeket a szép időket, amikor Amor és a halálfej minduntalan együtt ólálkodtak az ágyak körül. A szerelem, végre, a körülményekhez képest, ma is elég jól érzi magát, s a moralisták trucczára békén végzi áldásos működését; viszont azt, ami elmúlt: a keresztre szögezést, a vértől csepegő arany tűt, meg a bürköt, bármily poétikus és színes dolgok is különben, nem érdemes olyan élen sajnálni.

Igy, kényelmes szobában, lámpafénynél ülve, kivált ha az egyes fejezetek között elgondoljuk, hogy igazságszolgáltatásunk jó, s hogy türehető közbiztonsági viszonyok közt élünk: bizonyára gyönyörűnek találjuk az antik világot. Mindenesetre jobb olvasni róla, mint volt benne élni. Aki ezt a világot elevenné tudja tenni a tagadhatatlanul nyárspolgár, de ismeretre vágyó epigonok előtt: az kétségtelenül jó munkát végzett. Még akkor is, ha csak a milieut sikerült elevenné tennie, az emberek lelkét nem.

Igaz, hogy ez nem is volt könnyű dolog. Történeti regényt írni olyan alakokról, akik több mint kétezer éve halottak! Pedig az előszó és a czimlap („Moeurs antiques”) igazat mondanak: csakugyan történeti regénynyel van dolgunk. Ami az alakokon első pillanatra fantasztikus köntösnek látszik, az kosztüm; a „couleur locale” apróságai nem rózsafán termettek, hanem anyától lettek: nem pusztán fantázia, hanem egyszersmind az erudíció alkotásai. S jegyezzük meg mindjárt, hogy Louys kitűnő ismerője annak a világnak, amelyet fest; ahol vét, nem azért vét, mintha keveset tudna, hanem mert kitalál.

Teljességgel nem ambíciója, hogy oktasson bennünket. Ugy kell rájönnünk (a Demetrios és Berenice királynő neveiből), hogy *Aphrodite* harmadfél századdal időszámításunk előtt, a harmadik Ptolemeus, Euergetes idejében játszik. Ennek a felesége volt Berenice (ezen a néven a második), aki kedvesét: Demetrios, féltékenységből megölette, kitudódván, hogy Demetrios nemcsak Berenicének, hanem Berenice mamájának is udvarolt.

Demetrios tehát csak egy vérfolt a históriában. A legenda valamivel többet mond. E szerint Berenice királyné, mikor magához tért első dühéből, rettenetesen megbánta, hogy Demetrios kivégeztette, s kétségbeesetten siratta meggyilkolt szeretőjét. Mély gyászában levágta gyönyörű aranyszőke haját - nem akart többé a férfiakkal tetszeni, mert hisz olyan férfi, mint Demetrios, nem lehetett még egy a világon - s az arany színű ékességét letette, Aphrodite templomában, az istennő lábai elé. Az istenek azonban ellopták a ragyogó szőkeséget s felvitték az égbe. Ott csillag lett belőle; az asztronomusok ma is úgy hívják ezt a csillagképletet, hogy: a *Berenice hajfürtjei*.

Pierre Louys-nál Berenice csak mint másodrangu személy szerepel. Mint elhanyagolt, de annál inkább lángoló kedves, akit Demetrios már alaposan un. A szerző többször czélozgat rá, hogy ebből a dologból még baj lesz, s hogy ez az asszony egykor még ki fogja végeztetni Demetrios. De idáig már nem terjed a regény; úgy látszik, a szerző maga is megelégtelt a vért. Szóval, Berenice jóformán csak keresztül sétál a regényen, pedig alighanem az ő mesés szépsége és legendás szenvedélye volt az, ami e csillogással és vérrel teli könyv megírásához

az első ideát adta. Szőke haját át kellett engednie Chrysisnek, s ez a szőke haj volt mindaz, amit Louys a legendából megtartott. A história apró-cseprő adataival egyáltalán nem is törődött, amivel különben nem hanyagolt el sokat, mert ezek az adatok soványak, semmitmondók.

De hát egy történeti regénynek az értéke nem is attól függ, hogy mennyiben támaszkodik az annalesekre, s hány véka történelmi faktumot foglal magában. Vannak történeti regények, melyek az adatok bősége és hitelessége tekintetében vetekednek bármely kompendiummal, hanem azért egy batkát sem érnek; viszont vannak mások, melyekben csak egy morzsányi az adat, s mégis kitűnőek, mert visszatükrözik az illető kor lelkét. A történeti regény nem akkor jó, ha tele van hasznos tudnivalóval, hanem ha meg tudja eleveníteni azt a világot, amelyről beszél, s ha új életre tudja kelteni azokat az embereket, akik ebben az eltűnt világban éreztek, gondolkoztak.

A feladat könnyebbik része Louysnak fényesen sikerült. Magát a milieut rendkívüli erővel festette meg, s a hajdani Alexandriát, magát a várost úgy meg tudta eleveníteni, hogy könyvének ezek a képei szinte felejthetetlenek. Az ó-kor Párisát egész ragyogásában látjuk; s mily üde színek, mily lágy tónusok!... Louys pompás leíró, s a Didascalion képe igazán mesteri. Itt nyilatkozik meg zsenialitása egész teljességében; másutt... de várjunk. Siessünk megjegyezni, hogy ennek az elsőrangú írói talentumnak egyes alkotó részei: a nagyon jó szem, feltűnő érzék a formák, a színek, szóval a pittoresque iránt, üde fantázia, melynek gazdagságait szolid, fiatal embernél példátlan erudiczió növeli, s végül a kifejezésnek az a rendkívüli hatalma, mely a primae classis írók kiváltsága. Nem nagy komponáló, nem valami erős gondolkozó, s még kevésbé kiváló psycholog; de született poéta, még pedig olyan poéta, akiben egy festő veszett el. Röviden: Théophile Gautier, második kiadásban.

Épp oly kedvelője az exotikusnak, a színesnek, a bizarrnak, mint ama nagy elődje. Az arany, a bibor, a rózsák és a csillagok, az elefántcsont, a kagylók, a smaragd színű bor- és a lángszínű szemek birodalmának született trónkövetelője.

S amiképpen Théophile Gautier-t, az emberi lélekből Louys-t is csak a rejtelmek érdeklik. Ő is csak abracadabrákat talál ott, de míg Théophile Gautier valóságos Nostradamusa volt ezeknek a rejtelmeknek, az ő abracadabrái megmaradnak ákom-bákomoknak.

Alexandriát, a várost, a tengerpart bellevue-jét, a parkok és a temetők egyes paysage-ait, a lakások, a ruházat, a hajdankori életmód és berendezkedés holt természetét, a letűnt idők összes külsőségeit, mesteri erővel tudta megeleveníteni, gyönyörű képet fest az agorán nyüzsgő vagy a tengerparton fel s alá hullámzó tömegekről, a hetairák külön városáról (ezernégyszáz virág egy roppant kirakatban) stb., de nem tudta megeleveníteni e letűnt világból az embert. Mert Demetrios és Chrysis nem azok, hanem szfinxek.

Szfinxek, nem azért, mert Demetriosnak a hirtelen szenvedélye, vállalkozása, büntetési, intenzív álma, lelki elváltozása, rögtönös kihülése, pokoli ötlete, utolsó embertelensége és a halottal szemben tanusított „esthetic” kegyetlenségei, vagy Chrysis esztelen nagyravágyása, egy éj alatt kivirágzott, végzetes szerelme, mesés, öngyilkos hiusága, stb., stb., hihetetleneknek tünnek fel. Oh, nem ezért. Mindezt érthetővé lehetett volna tenni. Annyival inkább, mert az ember akkor közelebb volt a bünhöz is, a nagysághoz is, mint mai napság, jobban értette a szépet s kevésbé irtózott a vértől, mint mi, vén gyermekek, s Demetrios, a történelmi, bizonyára szintén aczél-idegű legény volt, akiben nem lakoztak keresztény gyöngédségek, s az „emberi szenvedésnek ama tisztelete”, amelyről Bourget beszél. Annyival inkább, mert az asszonyi lélek, még a hetairában is, öröktől fogva képes volt minden nagy dologra, különösen: vétekekben, szerelemben és hiuságban.

Nem ezért szfinxek. Mindezt meg lehetett volna magyarázni, el lehetett volna hitetni. De Louys nem magyaráz. Megveti az analizálást. Nem kommentálja az alakjait. Így akarja őket. Bizik benne, hogy így is az élet hatását teszik.

De nem teszik az élet hatását.

Igazán nem lett volna szükség rá, hogy kommentálja, ha ők maguk beszélnek. De nem beszélnek. Drámájokból az egész *Aphrodité*-ben nincs több, mint amennyit vázlatom idézett. Két jelenet e dráma; szinte szó szerint adtam, amit a hős és a hősnő lelki életükből velünk közölni méltóztatnak.

Ez nem az antik ember kevés-szavusága, ez a víziók élettelenisége.

S hogy mihelyt beszéltetni kezdi az alakjait, mennyire tétovázó a Louys tehetsége, arra, ime, egy pár szembeszökő példa. A fuvaros leány több helyütt úgy beszél, mint a bölcsek és a költők; többek közt van egy három oldalas szónoklata. Djala, a szolgáló leány, Chrysis bájait dicséri. Ezek a hasonlatok (lapokon át) az *Énekek énekének* apró utánzatai. Ez még hagyján; végre is, Chrysis galileai leány. De annál különösebben hangzanak az egymást szerető leányok vallomásai, meg Aphrodite imádása, vagy tiz különböző ajkon. Ezekből a szavakból már nem görög szellem szól; ezt a nyelvet csak az értheti meg, aki járatos az erotikus irodalomban s ráismer Dsajadéva, a hindu költő hangjára. És a lakoma! Mily hamisan hangzik Bacchis és társnői ajkán a Louys filozófiája! Hisz épp azért voltak olyanok, aminők, mert életüket nem „betegítette halványra” ez a meditálás! Mily más a *Thaïs* bankettje! Amit a Thaïs filozófusai mondanak, az akkori gondolkozás-világ, a maga különböző árnyalataiban. Amit Bacchis lakomáján beszélnek, az a Louys sütetje.

S Louys előszavában *Thaïs*-t kicsinyli! (Mert Thaïs megtér; de hisz a paganizmusnak nincs gyönyörűbb dicsérete, mint ez a csudálatos remekmű! Igazán kár Anatole Francet juttatnia eszünkbe. Ha *Thaïs*-ra, vagy Flaubert *Salammbó*-jára és *Cleopatra*-jára gondolunk, ez *Aphrodité*-nek nem igen válik előnyére.

Mindegy; a Louys nagy talentuma így is sokat ígér. De e tekintetben kissé aggasztó jelenség, hogy Louys rosszhiszemű. Rosszhiszemű, akár Marcel Prévost, csak hogy más arcot vág a dologhoz. Prévost szemenszedett „pajzánságokat” válogat össze, s aztán a fejét csóválja hozzá: „Ez nem helyes! Mindez nem helyes!” Louys valamivel kevésbé hipokrita. Ő csak helyesel, mindent helyesel...

Erről a témáról bajos beszélni. Szóval *Aphrodite* tele van az „amor lesbicus” képeivel, s ez nem lehet minden szándékosság nélkül. Vannak dolgok, amelyekkel mindig bizton hatni, s úgy látszik, az a nagy könyvárusi siker Louys-nak nem is volt olyan nagy meglepetés...

Barátai erre tudnak egy mentséget. Louys néhány esztendővel ezelőtt halálos beteg volt, s ugyanakkor egy vagyont örökölt. Az orvosok kimondták rá a szentenciát: két évig élhet, tovább egy perczig se. Louys úgy gondolkozott, hogy a hátra lévő két esztendő alatt kár volna morfondálni; okosabb lesz elverni az örökséget s mulatva menni át a halálba. (Mint a Dickens matrózai, akik, szemben a biztos halállal, leitták magukat, s részegen mentek a másvilágra.) Kapta magát, elutazott délre, s élt a szerelemnek. A két esztendő elmúlt, Louys elverte az örökséget, s meggyógyult. Most irással kénytelen a kenyerét megkeresni, de azóta mindig tele a feje erotikus képekkel. Majd ki fogja heverni...

Mindez nem teszi érthetővé, mért kísértik éppen az „amor lesbicus” víziói?... S mennyire gyönyörködik benne!... Majdnem annyira, mint azok a cocotte-ok, akik a divatos könyvek leghűségesebb vásárlói.

Ez volna *Aphrodite* sikerének titka? Nem. Ez jelenthet néhány ezer példányt, de az irodalmi sikert nem az efféle érdeklődés csinálja. Hisz van egy egész „pajkos” irodalom; alig hogy tengődik a szegény.

Mi hát a kivételes hatás titka, ha ezt a hatást se az ilyen kancsal érdeklődés, se maga a könyv nem magyarázza meg?

A rébusz megfejtése, úgy hiszem, a következő:

Nagyon elszaporodtak a reáliskolák, számüztük a görög nyelvet, s kezdjük belátni, hogy nagy bolondot cselekedtünk. Lemondottunk, önként, egy világról, mely még emlékeiben is maga a szépség és a ragyogás. S most kezdjük szánni-bánni büneinket. Immár boldogok vagyunk, ha valaki erről a világról beszél nekünk, a melyről nemrégiben tudni se akartunk. Fölfedezzük újra, s bolondul örölünk neki.

Vannak ily fordulatok. Az arisztokráciát soha se tartotta a világ olyan nagy tiszteletben, mint amilyen tiszteletben tartjuk azóta, hogy meg van fosztva kiváltságaitól.

A szépnek soha se volt annyi fanatikusa, mint most, mikor a világ csupa szürkeség és formátlanság, csupa köd és sár. S a szerelem, az egykor mindenható szerelem, soha se imponált annyira az embereknek, mint ma, amikor immár távozóban van a világról, mint az utolsó bölény.

CLAUDINE.

Egy Willy álnév alá rejtőző francia író 1891-ben és 1892-ben három kötetet¹³ tett közzé egy bizonyos Claudine viselt dolgairól. Az első kötetnek „Claudine à l'École” volt a címe; a másodiké: „Claudine à Paris”; a harmadik kötet Claudine házasesetét írta le: „Claudine en ménage” címen. E három kötetnek olyan könyvárusi siker jutott osztályrészül, amíg a kontinensen csak Zola hivatkozhatik. Az első kettőből rövid időn százhuszezer példányt adtak el; a harmadikból még többet.

A hasonló anyagi eredmény Párisban se olyan mindennapos dolog, mint ahogy nálunk sokan képzelik. Guy de Maupassant, akiben minden írói erény megvolt arra, hogy az egész világnak tessék, soha se vitte ennyire. Alphonse Daudet legszebb munkái - *Fromont* és *Sapho* kivételével - nem értek el husznál több kiadást; Cherbuliez, aki a lelkesebb, de egyszersmind finnyásabb regény-fogyasztók favorizált szállítója volt, ötezer példányt se adhatott el egy-egy könyvéből. Az „Assomoir”-ról, „Nana”-ról s még egy pár Zola-regényről nem beszélve, amelyek rekordját eddig csak Angliában és Amerikában multák felül, mindössze öt-hat francia regény tett szert a Claudine-ét megközelítő piaci sikerre: Pierre Louys „Aphrodite”-je, Marcel Prévost és Octave Mirbeau egyes kötetei, és még egy-kettő. Megjegyzendő, hogy e sikerek mindegyikének volt valami külön magyarázata. Octave Mirbeau tulajdonképpen pamfletista; példátlan, százakat meg százakat sebző személyeskedései az egész élő Franciaországot érdekelték; hallatlan szabadszájúsága s a disznólkodás terén kifejtett bravurjai meghódították neki a közömbös kíváncsiak sokaságát is. Pierre Louys „Aphrodite”-je, bár kiváló művészettel írt, de erotikával teli munka. A kétszínű és ravasz Marcel Prévost nem olyan illetlen, mint amazok, de ő is az erotikusoktól hódított motívumokkal és sajátosságokkal tett szert kivételes népszerűségére.

Szóval természetes, hogy fölbred a kíváncsiság: vajjon mi lehet ezekben az új regényekben, ami a sárga borítékos kötetek művelt vevőinek ezt a rendkívüli érdeklődését valamennyire megmagyarázhatja? Olyan írói zseni nyilatkoznék meg a trilógiájában, amelynek az ereje egyszerre megváltoztatta volna a dolgok rendjét, ez az új Orfeusz meg tudná indítani még a köveket is? Nem. Az első iv elolvasása után tisztában lehetünk vele, hogy az álnevű szerző csak igen-igen ügyes író. Akkor hát mégis az erotika hatalmára kell gondolnunk - de mit lehet mondani ebben a genreből, amit eddig még nem mondtak el? Lehetséges-e Mirbeaut tullecizálni? Ugy-e nem?

Nos, Claudine trilógiája nem erotikus képek gyűjteménye, nem pornográfia. Sokkal veszedelmesebb valami ez. A pornográfia érzéki jelenetek leírását adja, azzal az immorális, az irodalom hivatását megcsufoló célzattal, hogy izgatólag hasson az efféle ingert kívánó, beteges képzeletre. Willy nem ad ilyes leírásokat; nem részletezi a „jelenet”-eket, nem nyújt képeket, nem illetlen, valami nagyon szabadszájúnak se mondható. A tónusa irodalmi; a mondataiba, vagy regényeinek egyes helyeibe, passzusaiba cenzúra vagy bíróság nem igen köthetne bele. Meglehet, hogy akárhány tiszta lelkű asszony egy kukkot se értene meg belőle. Willy nem a naivakhoz szól, hanem azokhoz, akik megértik - s virágnyelven szól. Csak keresztülsiklik az örvények felett (de mi van ezekben az örvényekben!...) és nem igen mond olyat, amit egy szalonban nem ismételtene el. Csakhogy ahhoz a munkához képest, amelyet Willy végez, a pornográfia szinte falusi „gauloiserie”-nek tűnik fel. Willy mellett Seingalti Casanova Jakab egy nagyokat hazudó, jámbor öreg bácsi.

¹³ Azóta egy negyediket is: „Claudine s'en va” címen és sok más kötetet más regényhősnőkről. Azóta megtudtuk azt is, hogy Willy polgári neve: Gauthier-Villars.

Hogy lehető röviden jellemezhesük ezt a trilógiát - Willy témája: a perverzitás. Ez se új dolog a francia irodalomban. A már többször említett Mirbeau egy egész hajórakomány ocsmányságot irt össze erről a csunya tárgyról. Már előbb többen bevezették az irodalomba ezt a visszataszító sujet-t. A „Claudine en ménage” például Adolphe Belot-nak „Mlle Giraud, ma femme” című könyvére emlékeztet. De ez a régi író-mesterember megelégedett egy alapdisznósággal; neki ez is elég volt arra, hogy kierőszakolja a kíváncsiságot és érdeklődést. Vakmerősége csak odáig terjedt, hogy vakmerő témát választott; aztán nagy vigyázva tánczolta körül a maga választotta psycho-pathologikus esetet. Rosszhiszemű volt, de valósággal ártatlan Willyhez képest. Messziről mutogatott rá a betegségre, s adta a szörnyüködőt. Willy egy cseppet se szörnyüködik; ő már túl van azon, hogy ezt a betegséget szörnyünek találja. Jóformán egyebet se lát maga körül, mint ilyes betegségeket. S míg Mirbeau, a felháborodott szatirikust játszva, bocsánat a szóért, de ráköpött a tulajdon kóreseteire, Willy lehajol betegéhez, megértetni iparkodik s regényhősökké avatja fel őket.

Jellemző erre a munkára nézve, hogy csaknem valamennyi részletét le lehetne fordítani, ugyszólván minden aggodalom nélkül, de a tartalmát, a meséjét szinte lehetetlen elmondani a magyar olvasónak, mert hisz a kivonatolás munkája határozott szavakat kíván. Egy dologra mégis rá kell mutatnunk, hogy megértessük, mi az, amiben Willy minden elődét tulszárnyalja. A „Claudine en ménage” tárgya az a, mondjuk így: tulságos barátság, amelylyel Renaud felesége, Claudine, egy Rézi nevű bécsi asszony iránt viseltetik. Rézi férjének nem tetszik ez a barátság, bár Rézi rajta van, hogy barátnőjéhez való vonzódását férje előtt futó ismeretségnek tüntesse fel, Renaud ellenben protegálja és elősegíti az amugy is tulságos bizalmasságot. Claudine, aki férjét is szereti, nemcsak a barátnőjét, azzal bünhődik, hogy férje maga is megkedveli Rézit s hűtlenné válik feleségéhez, mert Rézi, aki különben nem olyan „kétlaki”, mint Claudine, kénytelen meghálálni a Renaud hihetetlenül tulságos szivességeit.

De ennyi is elég a meséből arra, hogy kevés szóval meg lehessen mondani, mivel licitálta tul Willy nemcsak Mirbeauékat, hanem az egész régi módi irodalmat, az antikot is ideértve. Willy Claudine és Rézi vonzalmának fejlődését úgy adja elő, mint ahogy Octave Feuillet rajzolja „Julia Trécoeur” szenvedélyének egyes étape-jait és elbukásának körülményeit. Nem felfujt novella, egész regény ez; lelki küzdelmekkel, kalandokkal, akadályokkal, a véletlen szereplésével, s ehhez képest mindenféle metamorfózissal teljes regény, melyben az emberek folyton-folyvást küzdenek az érzéseikkel, csak azért, hogy végül elbukjanak. A betegek nem mint betegek, hanem mint érdekes személyiségek, az érzelgős és szenvedélyeket rajzó regény tetszetős jelmezeiben jelennek meg az olvasó előtt. Olyan költőileg éreznek, olyan intenzív lelki életet élnek, hogy - a Willy számitása nyilvánvaló: mindez a Claudine-ok és Rézik számára van írva...

De ez még nem minden. Eddig két betegről volt szó, akik egy bizonyos perverzitásban szenvednek; meg kellene említeni egy harmadikat is, akinek a perverzitása még undokabb; de itt van mindenekfelett a főalak, Renaud, akinek egész gondolkozása, egész lelke: maga a perverzitás. Ebből már kihalt minden természetes és erkölcsi érzés; amire a normális ember csak irtózáttal gondolhatna, rá nézve, ellenkezőleg, csak érdekes és izgató. Meglehet, hogy élnek ilyen teremtmények, akiket a teljes enerváltság kivetkőztetett egész emberségükből, akiket a beteges kíváncsiság megrontott a lelkük fenekéig, de ez már nem is a métely, hanem egyszerűen a rákfene. S míg az első kettő legalább küzködik és gyötrődik, s akarata ellenére enged az agyvelejében pusztító betegségnek, ez a rákfene tudatos és nyugodt, mint egy görög bölcs. Willy ezt az alakot típusnak tekinti - amivel bizonyynyal eleget mondtunk.

És ez az, ami Európa művelt regényolvasóit egy idő óta mindennél jobban érdekli! Mert az ódiomot nem hárihatjuk egyes-egyedül Franciaországra. Tudvalevő, hogy a francia könyvpiac sárga borítékos köteteinek egész Európában, különösen Oroszországban, Belgiumban,

Angliában, Olaszországban, de Ausztria-Magyarországban, Romániában és Németországban és másutt is, nevezetes klientélája van, mely az amerikaival együtt csaknem akkora, mint a párisi vevőközönség. (Franciaország vidéke valahova a liszta alá kerülne.) Ez az, ami a „nép”-nek kell, azaz hogy nem a népek, nem a tömegnek, hanem a műveltebbeknek, a kiválasztottaknak, a jó módban élőknek! Európa művelt társadalmát súlyosan vádolja ez a könyvárusi siker. Mert ha azok a dolgok, amelyeket felemlíteni is csak a legnagyobb óvatossággal lehet, ennyire érdeklik a francia könyvpiacz klientéláját, ez nem jelenthet egyebet, minthogy a szóban forgó közönség máskor is sokat foglalkozik, ha csak gondolatban is, a Willy témáival. Nem jelenthet egyebet, mint hogy ez a közönség megérti a Renaud-kat és Claudine-okat s ráismer bizonyos megfigyelésekre, vagy legalább szívesen hall ezekről. Higyjük a jobbat, hogy ezt a könyvet sok ezer cocotte vette meg, akik egyebet nem olvasnak: még ekkor is sok ezer kötet esik másokra, s a Willy poézise iránt tanusított érdeklődés még ez esetben is graváló marad.

Olyan jelenség ez, mely kétségtelenné teszi, hogy Európa műveltjeinek az erkölcsé nagyon is türelmessé vált. A világhistóriának csak kiválóan dekadens korszakaiban virágzott az e fajta irodalom: a Willy-féle elbeszélők csak olyan időkben találtak meghallgatásra, amikor elbeszéléseik főtárgya nem volt idegen dolog a művelt sokaságra nézve.

Valaki azt mondhatná: mit tartozik ez ránk? Magyarországon Willynek nincs közönsége, s ez egyik jele, hogy Magyarországot nem fenyegeti az említett erkölcsi nyavalya. Félő, hogy áltatjuk magunkat, ha ennyire intaktnak tartjuk az állapotokat. A magyar könyvekből s ezek visszhangjából persze nincs mit következtetni, egyszerűen azért, mert a magyar könyveknek nem igen van visszhangja. De van egy aggasztó jelenség. Színházaink műsora e tekintetben rohamos változást mutat, s a színházi közönség viselkedése még nagyobb átalakulást. Olyan szindarabok, melyek a múlt század hetvenes éveiben általános erkölcsi felháborodást keltettek (Kornélia, Fernande), ma jámbor dolgoknak tűnnek fel, s a párisi boulevard-darabok egyre pikánsabb haut-goût-ját (azelőtt a szelidebb is megütözést és visszatetszést keltett) egyre nagyobb közönség méltányolja, asszonyok és leányok is. Ez már bizonyos erkölcsi elernyedés tünete, s az ilyes szimptomák a legtöbbször gyorsan következnek egymásra. Nem jó tehát elbizakodnunk; ezen a téren az elővigyázat soha sincs korán.

Mi a tennivaló? A vesztegár a külföldről érkező veszedelmes szellemi termékekre? Erősebb ellenőrzése azoknak a dolgoknak, melyekkel az üzleti szellem a tömeg s kivált a serdületlenek érzékiségére spekulál? A nagyon is pajzán képes levelező lapok, a frivolitást szolgáló élcz-lapok, az ál-aktstudiumok és az őszinte sztereoszóp-képek, az olcsón árult pornografikus iratok, az illetlen kirakatok és a lelkiismeretlen „orvosi tanácsadó”-k egy nagy szicíliai vecsernyéje? Ugy látszik, ebben az irányban nálunk is megpróbálják a szokásos fél-intézkedéseket.

De az efajta intézkedések mindenekelőtt problematikus értékűek, és a mellett alárendelt jelentőségűek is, mert efféle beavatkozással csak a szimptomákat lehet eltüntetni, magát a bajt nem.

A fatalisztikusan gondolkozók úgy hiszik, hogy magával a bajjal szemben állam és társadalom egyformán tehetetlen, mert mit lehessen tenni az általános degeneráció, az általános testi és lelki elsatnyulás ellen? Ez a felfogás azt vallja, hogy minden immoralitás örökölt dolog; folyománya, eredménye előbbi generációk bűneinek, amely előbbi generációkat nem lehet feltámasztani, jobb erkölcsökre szoktatni s eredményesebb munkára serkenteni. Szerintök a baj megvan, el kell számolni vele, s bele kell törődni. Nos, ez legalább is nagyon vitatható. Mert a természetben megvan a regeneráló erő, csak élni kell vele. Ha az öröklés olyan végzetes volna, mint ez a felfogás vallja, a világ már régen nem volna világ. De minden élő szervezet a regeneráció, a megújulás képességeit rejti magában; aki időt nyer, mindent

nyer, s mindegyik új életben benne van a megtisztulás lehetősége, s a nagyobb erő csirája. Persze a jó isten csak akkor segíti meg az embert, ha az ember maga is igyekszik egy kicsit.

Nemcsak, hogy nem lehetetlen a degeneráltság ellen való küzdelem: máris történt valami a helyes irányban. A gondos testi nevelés kötelezővé tétele, mely az újabb idők egyik legkülönbözőbb vívmánya, már jelentős lépés volt e felé a cél felé. S a testi nevelés üdvös hatása még csak a következő nemzedékeken fog igazán meglátszani; ha az elődök is annyit törődtek volna ezzel, mint a mai idő: a sokszor említett tünetek most kisebb számban mutatkoznának, s Willynek nem volna ekkora közönsége. A perverzitás, hogy egy „lucus a non lucendo”-val szóljunk: a kimerültségből táplálkozik; mindaz, ami a testi erőt s az ellentálló képességet fejleszti, javára válik az erkölcsnek is.

KELLER HELÉN.

Mark Twain szalasztotta ki a tollán azt a mondást, hogy a XIX. század legérdekesebb jellemei: Napoleon és Keller Helén. Ez a mondás, mely a Keller Helénben lakó óriási akaraterőt akarja jellemezni, Mark Twainhez mérve is meglehetősen vadnak mondható, mert a két név egymás mellé állítására teljesen józan elme nem találhat semmi alapot, Keller Helén alakjának ilyen kiemelése meg nem okolható, s az összehasonlítás fölötte szerencsétlen. Keller Helénről szólva Mark Twain inkább Robinsont emlegethette volna. Az emberiség emlékezetében élő történeti és képzeleti alakok közül Defoe hőse az, akinek elmesélt életfolyása a legtöbb joggal hasonlítható össze a Keller Helén multjával, mert Robinsonnak és Keller Helénnek van egy közös vonása, amely csak kettőjüké: mind a ketten iszonyu munkát végeztek azért, amit más ember ingyen kap, ami mindenki másnak az ölébe hull. A józan Brandes mosolyog Mark Twainen, de ő is azt mondja, hogy Keller Helént az emberiség történetében külön helyecske illeti meg; inkább úgy mondhatta volna, - mert az emberiség életére, történetére Keller Helén nem volt és nem lehet semmi befolyással - hogy Keller Helént külön, szép, diszes hely illeti meg a kuriózumok történetében.

Keller Helén Amerikában született s másfél éves korában, egy rettenetes betegség után, elveszítette a látását és hallását. Másfél éves korától tiz éves koráig vak volt és süketnéma. Huszonnégy éves korában is vak és süket, de már nem néma, sőt alkalomadtán szónok. Hét esztendő koráig úgy növekedett, mint egy szerencsétlen kis vadállat. Nem látta a napvilágot, a nagy természetet, nem hallott emberi hangot, a világból nem ismert egyebet, csak magamagát és amit megérinhetett. Lelkét nem igen foglalkoztatta egyéb, csak a düh, hogy nem értetheti meg magát, a kivánságok, a harag, a féltékenység és a rosszindulat.

Huszonnégy éves korában is (amikor a könyve minden művelt nemzet nyelvén, magyarul is megjelent) örök sötétség és örök csend fogja körül, de ez a vak és süket leány ekkor már doktori vizsgálatra készül; a cambridge-i (Massachusetts állam) egyetem „hallgatója”-ja; tökéletesen beszél angolul, francziául és németül; ért, sőt ír: latinul és görögül; ír kézzel és írógépen. Irónő, akinek világos stílusát, tözsgyökeres angolságát és judiciumát, érdekes, sajátos, önálló ítéletét általánosan dicsérik (bár, úgy látszik, fölötte szigoruan itéli meg Macaulayt s Alfred de Musset-t.) Kiválóan művelt lény, aki tud aritmetikát, geometriát, fizikai geografiát, s aki, miután tizennégy éves korában Julius Caesar *De bello gallico*-ját, tizenhat éves korában pedig Molièret, Racinet, Lafontaine-t, Homéert, Shakespearet, Burket olvasta, már néhány évvel ezelőtt sikerrel állotta ki azt a képesítő vizsgálatot, amely a privatim tanulókat az egyetem látogatására feljogosítja. És nemcsak művelt elme, hanem jó, nemeslelkű, vidám ember, aki csak szép és csak közhasznú dolgokkal foglalkozik, s akit a foglalkozása boldoggá tesz, különb a legtöbb fiatal lénynél, mert csupa tudnivalóság és csupa emberszeretet, akiben az önzés a képzelhető legkevesebb, és különb a legtöbb embernél, mert ambíciói vakmerőek s akarata, kitartása példátlan.

Nem egy, több csodának kellett szerepelnie ahhoz, hogy valaki olyan mélyről, annyi nehézségen át, ilyen magaslatra juthasson. Az alapföltételről: a jómódról, amely nélkül ez az értékes lélek hitványul pusztult volna el, ne is beszéljünk. De Keller Helén mindenekelőtt a nevelés csodája. Miss Sullivan nélkül Keller Helén ma nem volna nevezetesség s a Miss Sullivan-ek épp olyan ritkák, mint a Keller Helének. Sajnos, van némi igazuk azoknak, akik az iskolák egy részében butító intézeteket s a nevelők némelyikében embernemlőket látnak. Keller Helénnek a bámulatos véletlen, vagy a gondviselés, egy pedagógiai zsenit juttatott nevelőül. És olyan pedagógiai zsenit, akit a szerencsétlenség irgalmas nővérré tett. A vakságból kigyógyított Miss Sullivannak a szegény kis vak és süketnéma leánya iránt érzett mélyeséges részvéte volt szükséges ahhoz az angyali türelemhez, amelyet Keller Helénnek a

nevelése megkövetelt. Érdekes és jellemző, egyrészt arra, hogy mennyire „nincs uj a nap alatt”, mennyire megvan minden jelenségnek a maga antecededenciája, másrészt arra, hogy az irodalom mekkora szolgálatokat tehet az emberiségnek is, hogy Dickens volt az, a már halott Dickens, aki először ajánlott nevelőnőt Keller Helénnek. Ez a nagy író ugyanis amerikai rajzaiban egy vak és süketnéma leánykáról is szól, akit, nyomoréksága ellenére, megtanítanak egyre-másra. Ennek a rajznak az olvasása keltette fel először azt a gondolatot, hogy hátha meg lehetne tanítani valamire a hét esztendő Helént is?! És egy kis utazgatás, tanácskozás, keresgélés után megtalálták Miss Sullivant.

Hogyan hajtotta végre Miss Sullivan, akinek az intelligenciája épp olyan kiváló, mint amilyen kivételes volt az önfeláldozó-készsége, a nevelésnek ezt a csodaművét: Keller Helén autobiográfiája részletesen beszéli el s voltaképpen nem mond el egyebet. Türelem kell hozzá végigolvasni, miképpen haladt előre, lassan-lassan, ez a hangyamunka, amelynek az elvégzéséhez már nem is türelem, hanem valami égi lelkibéke és a teljes lemondással egyesült kötelesség-teljesítésnek valami kivételes, a karmelitákra emlékeztető tökéletessége kellett. Miss Sullivan úgy tanította meg növendékét a világ ismeretére, hogy ujjával mindent belerajzolt a kislány tenyerébe. A kezdet kezdete némi fogalmat nyújt arról, milyen módon történt ez. A szerencsétlen gyermek egy babával szokott játszani. Valahányszor ezt a kezében tartotta, nevelője megfogta a másik kezét s lassan beleírta a kis tenyérbe ezt a szót: doll (baba). A kislány eleinte nem ügyelt erre, de később észrevette, hogy a tenyerébe írt jel s a másik kezében tartott baba közt valami összefüggésnek kell lennie. Az utánczás ösztöne dolgozni kezdett benne; ő is megkísérelte azt, amit Miss Sullivan tett; s utóbb éppen úgy írta nevelője tenyerébe a jelt, ahogyan emez szokta az ő kezébe, természetesen anélkül, hogy tudta volna, mit művel. Egyszer aztán Miss Sullivan nem adta oda neki a babát, s mikor a kis leány sirni kezdett, addig ismételte a jelnek a kis tenyérbe rajzolását, míg végre a gyermek is beleírta a „doll” betűit formáló jelt a Miss Sullivan kezébe. Erre megkapta a babáját. Később azután egy más, nagyobb babát adott neki Miss Sullivan s megint csak ugyanazt a jelt írta a tenyerébe. Ebből lassanként megértette a kislány, hogy mit mond a jel. Fölfedezése nagy örömmel töltötte el; fölkereste anyját, beleírta anyja tenyerébe a „doll” szót s boldogan mutatta neki a babáját. Így tanitgatták tovább. A „pohár víz” eleinte ugyanegy fogalom volt neki; de forrásvizet kellett érintenie s megtudta: mi a „víz” és mi a „pohár”. Hogyan ismertette meg vele Miss Sullivan sorra, ami megtapintható, hogyan magyarázta meg neki, hogyan értette meg vele az elvont fogalmakat, hogyan tanította meg a vakok írására stb.: mindezt nagy részletességgel beszéli el az autobiográfia. Szóval Miss Sullivan a türelmességével és a fáradhatatlanságával pótolni igyekezett a fényt és a hangot, amit Keller Helénnek megismernie nem adatott meg; örömeiket okozott a szerencsétlennek, életre keltette, kifejlesztette a képességeit, megmentett egy már-már elveszett lelket. Hogy mennyit haladt előre három év alatt, mutatja az, hogy milyen hamar tanult meg beszélni. Tíz esztendő volt ekkor. Anyja megismerkedett valakivel, aki elbeszélte neki, hogy Norvégiában ismert egy süketnéma és vak leánykát, akit megtanítottak beszélni. (Ismét bebizonyult, hogy: semmi se uj a nap alatt.) Ez az ujság lázassá tette Helént; akkor neki is meg kell tanulnia beszélni. Nem nyugodott addig, míg családja fel nem kutatott egy tanítónőt, aki sokat foglalkozott siketnémák és vakok oktatásával s aki vállalkozott a nem könnyű feladatra. A tanulás úgy történt, hogy Helén ujjával megérintette a beszélő ajkait és gégejét, megfigyelte ezek mozgását s azután ezt a mozgást utánozni igyekezett. Tizenegy lecke után már beszélt. Igen, mindez csoda: a nevelés csodája.

És - bizonyára - egyszersmind az energia csodája. Könnyű elképzelni, micsoda lelkierő, mily kemény akarat kellett ahhoz, hogy az az előrehaladás, amelyet a teljes öntudatlanságból kellett megtenni a doktorátusig, tizenhét év alatt megtörténhessék, ilyen körülmények között! Gondoljuk el, hogy Keller Helénnek, szellemi előrehaladottsága mai fokán is, minden uj

lépéséért, a továbbhaladás minden csekélységéért, olyan nagy nehézségekkel kell küzdenie, amelyeket mi nem ismerünk. Mennyire fel kellett használnia minden idejét! Fáradságot gyakran érezhetett, de pihenni sohase pihenhetett. És neki is vannak rossz napjai; panaszkodik, hogy néha minden jóakarata hiábavaló; ilyenkor órákkal többet kell fordítania valaminek a megtanulására, mint máskor, a jó napjaiban. Kétségtelen, hogy energiájának nagy segítségére lehetett: a folytonosan sóvárgó ambíció ugyszólván mindennapos kielégülésének hasonlíthatatlanul édes öröme. Neki az előrehaladás minden egyes határjelzője fokozott, hatványozott gyönyörűségeket jelentett, nem csupán annyit, amennyit más embernek. Azon való öröme, hogy megtalálja az utat a tőle elzárt világhoz, hogy egyre több és több módja van közlekedni az emberekkel, hogy végül azok sorába léphet, akik hasznos munkások az emberiség szolgálatában, az oly nagy fáradság árán elért becses sikerek bizonyára megkettőztették energiáját, s ha nem is könnyítették meg, de okvetetlenül megédesítették munkáját. Mindamellet az ő helyén hányan dőltek volna ki, talán a feleuton! Akármilyen sok jóleső érzéssel járt nehéz munkája, annyi bizonyos, hogy ebben a vak és süket leányban gyönyörű akarat lakozik; olyan lelkierő, amelyet érdemes volt megmenteni.

De a Keller Helén történetében még egy csodának kellett szerepelnie, amelyet csak a természet csodájának mondhatni. Tizennyolcz vagy tizenkilencz hónapos koráig Keller Helén látta az ég kékjét, a fák zöldjét, hallott hangokat, voltak benyomásai. Ezeknek a benyomásoknak soha semmi nyoma nem mutatkozott többé; abból, amit a másfél esztendő gyermek látott és hallott, semmi se maradt meg a vak és süketnéma gyermek emlékezetében. De akármennyire öntudatlan agyvelő volt az, mely ama benyomásokat magába fogadta, akármennyire eltokolódhattak és elrejtőzhetek ezek a benyomások a kis nyomorék teremtés agyvelejében: hogy ezek a benyomások örökre, egészen, tökéletesen elvesztek volna, hogy a lélek titokzatos műhelyében nem tehettek-e valamelyes szolgálatot, nem járulhattak-e bármi csekély részben a leányka szellemi képességeinek fejlődéséhez: senki se tudhatja. És kérdés, hogy ha Keller Helén már születésétől fogva vak és süketnéma, akkor is eljuthatott volna-e a szellemi fejlődésnek ugyanarra a fokára, amelyről most tanuságot tesz. Föltéve, hogy: igen, - csak még inkább áll az, hogy Keller Helén esete nem történhetett volna meg (s hiábavaló lett volna ugy a nevelés, mint az energia csodája) a természetének csodaszámba menően ritka, rejtelmesen jótékony segítése nélkül. S bizonynyal igazuk van azoknak, akik, a Keller Helén esetéről szólva, a „hatodik érzék”-ről és a titokzatos „belső látás”-ről beszélnek. Mindez nem mond egyebet, csak utal arra a jelenségre, amelyet a köztapasztalat is régóta ismer, hogy t. i. olyanoknak, akiknek egy vagy két érzékszervük nem működik, egyik vagy másik működő érzékszervük, nevezetesen: a tapintó érzékük, fejlettebb, mint a normális emberé, és valószínűen nem csupán történelmi eredményképpen (mert emezt a rendesnél nagyobb mértékben használják). És ez természetes, mert hiszen az érzékelő erő voltaképpen egy, csak a funkcionáriusai vannak öten. Azért a paradoxonok kedvelői ugy mondhatnák, hogy: ebben a süket és vak leányban bámulatos az érzékelő erő, és azokat az eredményeket, amelyekre hivatkozik, Keller Helén sohase érthette volna el a természet ama csodaszámba menően ritka adománya nélkül, amelyet ám nevezünk „belső látás”-nak.

De mik ezek az eredmények? Mit ér, szubjektive, az a diadal, melyet Keller Helén ennyi csoda segítségével, minden poklok ellenében kivivott? (Mert hiszen objektive alig lehet valami nagy vívmányról beszélni; a szolgálat, melyet Keller Helén oly iszonyu munka árán szerzett képességeivel a köznek, az emberiségnek „a haladás érdekében” tehet, nem igen haladja meg azt a szolgálatot, amelyet az átlag-ember, a sok millió művelt ember végez.) Mi a Keller Helén személyes sikere? Mi haszna van roppant munkájából neki magának?

Egy német író ilyenformán felel meg erre a kérdésre:

Mi haszna van? A képzelhető legnagyobb haszon: a boldogság! Keller Helén ma a legboldogabb lény a földön. Mert csak az a boldog, aki maga kovácsolja a boldogságát. Rendeltetésünk, hogy minél nagyobbra, a lehető legnagyobbra törekedjünk; s ha elérjük, a magunk emberségéből, azt, amire törekszünk: megszereztük a boldogságot. Ez a világtrend. Minden féreg rajta van, hogy javítson a helyzetén; a világegyetemben káotikus ködtömegek akképpen rendezkednek el, hogy világokká alakulnak át. Az egész mindenséget átható fejlődési törvénynek feljebbtörő lelkünkkel való harmóniájából származik a legtisztább, legtökéletesebb boldogság. Azért az az ember a legboldogabb, aki a legjobban érzi ennek a fejlődésnek a szükségét, s aki egyszersmind, akaratának és képességeinek erejénél fogva, a lehető legtöbbet érheti el abból, amire törekszik. Minél nagyobbak az akadályok, minél több és többféle a leküzdeni való nehézség: annál tökéletesebb a diadal s annál nagyobb az ezen való boldogság-érzet. Minél tökéletlenebbek eszközeink, amelyekkel a küzdelemben bocsátkozunk, annál bizonyosabb a boldogságunk!

Mindez igen szép, de csak elmélet. Föltevés, melynek meglehetősen kevés a bizonyága.

Az emberi boldogság titkát nem fejt meg semmiféle elmélet. A fejlődés törvénye kétségtelen, de akik ezzel a törvénnyel minden nagy kérdésre meg akarnak felelni, nem érdemelnek több hitelt, mint azok, akik naivan vagy rosszhiszeműen, csodaszert tudnak, mely minden betegséget meggyógyít. A boldogság problémájának megoldásához a fejlődés törvénye nem vitte közelebb az emberiséget. Hogy az örök törekvés egyképpen törvénye az embernek és az egész mindenségnek, ebből még nem következik, hogy ennek a rendeltetésnek a betöltése szükségképpen kielégitené az embernek a boldogságra való vágyakozását. Sőt inkább majdnem minden arra mutat, hogy ez, legalább magában, teljességgel nem elégíti ki. A ködtömegekből alakult világok erre nézve nem mondanak többet, mint hogy: nincs kivétel a fejlődés törvénye alól. Nem is sejthetjük, mifajta s mekkora kielégüléssel járhat, ha a féreg rendeltetését betölti és helyzetén javítani igyekszik. Ezekre a példákra tehát nincs miért hivatkozni. Csak az ember ismeretes előttünk valamelyest. Az emberi boldogság problémáját pedig ennek a törvénynek az általánossága még nem oldja meg. A jelenségek tömegére hivatkozva, az idézett tétellel ellenkező állítást épp olyan joggal lehet vitatni; más tételeket szintén. Semmi se mutatja, hogy olyanok, akik messzi célokat, vagy nagyobbszerű célokat értek el, boldogabbak volnának, mint akik kevésre törekedtek; hogy akik a legnagyobbra törtek s a legtöbb akadályon át, a legtöbb nehézségen győzedelmeskedtek, nagyobb boldogsághoz jutottak, mint akik jelentéktelenebb és simább pályát futottak be. Abból, hogy ezek vagy azok az elégedettségek mennyi jelét s milyen jeleit adták, épp úgy lehet következtetni jobbra, mint balra; özönlenek a példák, amelyek egymásnak ellentmondanak. Hasonló joggal lehet bizonygatni azt, hogy: az a legboldogabb ember, akinek az igénye a legkevesebb, aki mindig csak olyan kis célokat tűzött maga elé, amelyeket, akaratának és képességeinek fölös erejénél fogva, könnyűszerrel érhetett el. Vagy akár azt, hogy: a legboldogabb ember az, aki szellemi célokat nem ismert s zavartalanul nyugodt, tisztán állati életet élt. Az kétségtelen, hogy a boldogsághoz harmónia kell, de hogy a törekvésnek a rendeltetéssel való harmóniája elégséges-e hozzá, az már nagyon is kétséges; valószínűen több, sőt minden életföltétellel kiegyezkedő, tökéletes harmónia kell hozzá. Az emberi boldogság probléma volt és probléma marad; minden elképzelhető tétel csak találgatás, minden elképzelhető tétel vagy egészen téves, vagy legalább is nagyon hézagos.

Csak föltevés tehát, és igen merész föltevés, hogy Keller Helén volna a legboldogabb ember a világon. Nem lehetetlen, hogy - akármilyen sajnálatraméltó lénynek tartják, akik a testi épséget mindenképp fölé értékelik - a boldogabb, s - bármily furcsán hangzik - az elégedettebb lények közé tartozik, de Keller Helén, noha, érthetően, tele van illúziókkal, maga se fogja elhinni, hogy a német tisztelője nem tuloz, legalább egy kevésbé. Annyi azonban bizonyos,

hogy Keller Helénnek sok és nagy öröme volt, amelyek megjutalmazták rengeteg és nagyon tiszteletreméltó, igazán ideális munkáját.

Csakhogya kérdés: számíthat-e rá, hogy mindig örömök fogják jutalmazni fáradozását, sőt még az is, nem fog-e elfáradni? Hogyha csakugyan boldog, boldogságának alapja kissé törékeny. Ne felejsük el, hogy ez a vak leány egy kissé másnak képzeli a világot, mint amilyennek a normális ember látja. Mindössze annyit ismer a világból, amennyit a vakirással is megjelent jóakaratu oktató eszközök ismertetnek meg belőle, ezenkívül csak azt, amit környezetétől tudhatott meg, s környezetének mindig az volt az igyekezete, hogy mindent távol tartsanak képzeletétől, ami nem szép s ami neki nem kellemes. Boldogságának hirdetője is elismeri, hogy Keller Helén benyomásai nagyon különböznek a mieinktől; boldogságának épülete tehát részben bizonyos tudatlanságon nyugszik. Tudatlansága nagyobb világismeretnek adhat helyet, s ez talán keserü lesz. Ideálistusa, melylyel nemrégén oly kedvesen lángolt a burok ügyéért, egészen szétfoszolhatik, mint oly sok fiatalé. Már nem hisz; nem reméli lelkének halhatatlanságát. Pedig még gyermek. Ma szórakoztatja az a játék, melyben a babát irodalmi és politikai kérdések helyettesítik; ma még elküldözgeti könyvét a külföldi kritikusoknak s megkérdezi tőlük: mit szólnak az ő ritka munkájához? De meglehet, hogy nemsokára már nem fogja szórakoztatni ez a játék. Mindig óvták minden tisztátalantól, s bár tudja, hogy van egy világ, amelyből őt mostoha sorsa kizárta, ma még ugy gondol a szerelem világára, mint a pun háborukra. De egy napon megszólalhat benne valami s megirigyelheti a szerelem és az anyaság örömeit. Máris érték csalódások és keserüségek; még gyermekkorában, elég ostobán, plágiummal vádolták, s azt az örömet, hogy mesécskéjével eldicsekedhetett, azzal fizette meg, hogy inkvizíciónak vetették alá, s mert, ugy látszik, valami reminiscencia ihlette meg, szégyenben maradt. De mi ez a keserőség ahhoz képest, mely akkor érheti, ha véletlenül feltámad benne a minden élőlényben természetes sóvárgás? Meg kell tudnia, hogy hiába óhajtana szeretni: nincs, aki a vak és süket leányt szeresse. Meg kell tudnia, hogy gigászi munkája gyerekség volt; hogy *ez a* törekvés az, mely világokká alakítja át a káotikus ködtömegeket, mely arra bírja a férgeket, hogy betöltsék rendeltetésüket és helyzetükön javítsanak; hogy ez a törekvés a legkomolyabb emberi törekvés, s hogy ez a törekvés hiábavaló. Gyönyörű jutalom volna fenségesen nagy munkájáért, rettenetesen sok tanulásáért, ha ezt az egyet sohase tudná meg.

KATONA-REGÉNYEK.

I.

Bilse hadnagy iskolát teremtett. A „teremteni” igét kell itt használnunk, mert ez az európai nevezetesség egész nagy alkotását, mint a jóisten, a semmiből varázsolta elő. Iskola-alapító műve és korszakalkotó szereplése már untig ismeretes. Láthattuk, hogy Bilse mesternek több követője és utánzója akadt, mint az utolsó százév bármelyik nagy írójának. A forbachi kis helyőrséget leleplező könyv számtalan képzeletet tett lázassá. A hadseregnek még nem volt ideje utlevelet adni a saját fészket megcsufoló zseninek, s már gombamódra teremt a sok utánzat; egyik könyv a másik után leplezte le a többi kis helyőrséget, a nagyobb helyőrségeket, a berlini kaszárnyákat s mindazt, amit az egyenruhák szellőztetésével egyáltalán leleplezni lehetett. Hamarjában egész kis katonai irodalom keletkezett, melynek egyik, nem éppen botrányhajhászó, de a már fölkellett érdeklődésre körmönfont okoskodással számító termékét: a *Takarodó* című színművet a Vigszínházban is előadták. A német színpad és könyvpiacz egy darabig jóformán csak azt az új műfajt szolgálta, amelyet határozottan „katonai műfaj”-nak kell nevezni. De a hatás nem szorítkozott Németországra. Azonnal találkoztak francia és olasz Bilsék is, akik leleplezték a francia kis helyőrségeket és az olasz kaszárnyák nem egészen angolos berendezkedését. Még egy osztrák tiszt is akadt, aki inkognitójának megőrzésével hátrahagyott az országuton egy könyvet, hogy könnyítsen a szívéen s elmondhassa, ami rosszat társairól tudott. Bilse itt, Bilse ott, Bilse mindenütt; ez a név maradandó lesz.

És ezek a leleplezések nagy példányszámban jelentek meg, de nem jelenhettek meg olyan sok kiadásban, hogy végképpen el ne fogyjanak. Még Amerikából is jelentkeztek értők a könyvkereskedők és angol fordításaikért a kiadók, pedig talán az Egyesült-Államoknak van legkevesebb baja a katonáival. Annak idején mindenki olvashatta, hogy Bilse hadnagy a fel nem jogositott fordítókkal, meg az „utánnomás”-ra vetemedő irodalmi kalózzokkal szemben úgy védte a jogait, mint egy nagy fölfedező a találmányát. Hogy fogságra ítélték s kizárták a hadseregből, ez sokáig aligha busította: busás szerzői tantiéme-ek kárpótolták az állásvesztésért. Követői, utánzói és az ezek által fölkellett érdeklődés kiaknázói hasonlóképpen nagy piaczi sikereket értek el. Olyan könyveken, amelyekben még csak botrány sincs, csak unalmas szószaporítás a feljebbvaló és az alárendelt viszonyáról, meg a tiszt urak és a kincstári hölgyek szórakozásairól, ott pompázik az érdemrend: „hatodik ezer”, „tizedik ezer”.

„Szükséges, hogy botrányok legyenek”, - ez már régi dolog. Az emberek mindig szomjazták a megbotrányozás örömét és bizonyára jól számít, aki csak ezt a szomjuságot akarja kielégíteni. De maga a botrány, ha kapóssá is tehet egy vagy két könyvet, ilyen nagy eredményekre, aminők a Bilse-iskola fellépését kísérték, nem tehet szert. Honnan keletkezett hát az a rendkívüli piaczi siker, mely irigygyé tette a legnagyobb népszerűségnek örvendő francia bohózat-írókat, az ezerszer adott angol látványosságok gazdag szerzőit s a pornografiával kaczerkódó nemzetközi elbeszélőket? Bilse és társai véletlenül nagy írók volnának? Az egyenruha alatt Balzac-ok rejtőztek, akik egy darabig nem méltóztattak írni, mert ez derogált nekik, de mikor mérjükben tollat ragadtak, nyomban lefőzték a hivatásos penna-rágókat? Szó sincs róla. Ezek a katonai regények - nagyon kevés kivétellel - nem regények, hanem pamflettek, s a Bilse-iskola írói nem írók, csak megírók. Egyetlenegy ember találkozik közöttük, akiben tehetség is van: Baudissin gróf, az *Erstklassige Menschen* szerzője. Baudissin gróf legalább gondolkozó fő s elég jó szemü megfigyelő; az előadásban sem ügyetlen, mert „katonai humoreszk”-jeinek gyártása közben némelyes írói gyakorlatot szerzett. A többiekről ennyi jót se mondhatni. Látóköriük olyan kicsiny, hogy ebben a fogyatékoságban való talál-

kozásuk a katonai iskolákat nagyon furcsa színben tünteti fel; gondolataik olyan sekélyesek, hogy irodalmukból azt kellene következtetnünk, mintha a német tisztikar csakis a fizikum dolgában volna jó matéria; lelkiviláguk oly sivár, a legkicsinyesebb anyagiasságnak oly kevésbé emelkedik föléje, hogy szellemi erő kifejtésük egy kissé kompromittálja a katonai foglalkozást; előadásuk formája: kizáróan az utszéli, s ami már régtől fogva stereotyp. Maga az atyamester: Bilse épp olyan kevésbé született írónak, mint nem született katonának. És ha arra számít, hogy ezentúl az írásból fog megélni, alighanem olyan csalódás várja, amilyen Ferdinand Fabre-t érte, a „pap-regény” fölfedezőjét. Az első regény, melyet Fabre a papokról irt, annak idején szenzációt keltett; Fabre-t a szemináriumok és a kolostorok Balzac-jának kiáltották ki, s könyvének sok ezer példányát rövid időn szétkapkodták. Fabre nekibuzdult, s irt még egy, még két, még tíz regényt, valamennyit a papokról; de a közönség már a második regénytől fogva úgy találta, hogy: „plus ça change, plus c'est la même chose”, és Fabre-t nem olvasta többé. Pedig ez nem tartozott a botrány-vadászat lesipuskásai közé; kiváló író volt, akinek a megfigyelései ma se veszítették el becsöket, míg annak, amit Bilse Forbachban látott, csak addig volt értéke, míg a „leleplezettek” sokasága végképpen ki nem prüszkölte magát, kitűnő reklámot szolgáltatva a csunya kis pamfletnek.

Annál a föltevésnél, hogy Bilse és társai rászolgáltak nevezetességükre, közelebb esik az a másik föltevés, hogy a szóban forgó hamarjában fölburjánzott katonai irodalom valami új társadalmi irányzatot szolgált s piaci sikereit annak az érdemének köszönheti, hogy először rántotta le a leplet olyan titkokról, melyeket a militarizmus hatalmas szervezete eddigelé meg tudott őrizni háziügyének. De ez a föltevés se állhat meg. A Bilse-iskola semmi olyat nem revelált, ami eddig nem volt ismeretes; amit olyan fontoskodó részletességgel a „terhelő tanuk” untató körülményességével tálal fel, lényegében egy cseppet sem új. Mióta az államok - egyre nagyobb pénzáldozattal - állandó hadsereget tartanak, melyben a hierarchia szükségesebb, mint bárhol: ennek a kolosszális intézménynek megvannak a maga házibajai is, amelyek természetesen, mert szervezetéből következnek, s mert természetesen, tehát örökletesek is. A hadseregben a legnagyobb szükségesség: a fegyelem; másfelől: a hadseregnek tekintélyt kell tartania mindennel szemben, ami kívül esik. Már pedig a fegyelem, minthogy semmiféle összesség nem áll csupa tökéletes egyénből, nem tartható fenn anélkül, hogy egyesek ezen a czímen visszaéléseket ne kövessenek el. És másfelől: a tekintély fentartásának elve olyan igényeket kényszerít rá a hadsereget alkotó egyesekre, amely igényeknek tökéletes kielégítése - minthogy a már említett, egyre növekedő pénzáldozatoknak is meg van a maga határa - természetes nehézségekbe ütközik. Világos tehát, hogy a tekintély fentartásának szüksége nyomán támadnak - az egyén tökéletlenségének természetes folyamánként - hibák, melyek magát az elvet szinte kigunyolják. Mióta hadseregek vannak és amíg hadseregek lesznek, mindig voltak és lesznek feljebbvalók, akik alárendeltjeikkel emberség nélkül, brutálisan bánnak, s mindig voltak és lesznek egyesek, akik már csak azért is, hogy fentarthassák azt a dekórumot, melyet megőrizni kötelesek, alattomban olyan dolgokat követnek el, amelyek a megőrzött látszatra ráczáfolnak s nemcsak a dekórummal nem férnek össze, hanem éppenséggel nem illők ahhoz a szituációhoz, amelyet az illetők elfoglálnak. Már az, hogy a hadsereg a maga kebelében külön törvényt statuál, melyek szigorúan büntetik az alárendettekkel való kegyetlenkedést s a dekórum rovására eső legkisebb hibát is: nyilvánvalóvá teszi, hogy ilyen esetek a hadseregben minduntalan előfordulhatnak. De egyébként is mindig nyílt titok volt, hogy ennek a nagy és tekintélyes intézménynek melyek a házi mizériái. Soha senki se tagadta le ezeket, s a mennyire egyáltalán lehetett, igyekeztek segíteni a bajon, úgy preventív, mint megtorló intézkedésekkel. Hogy azonban a baj végképpen ki nem irtható: ez nem volt féltve őrzött titok, ellenkezőleg, régen ismeretes és sokat tárgyalt dolog. Az irodalom, ez az enfant terrible, aki mindenbe beleüti az orrát, nem egyszer foglalkozott e megoldhatatlan kérdéssel. Már Alfred de Vigny, aki katonatiszt volt és költő, *Servitude et Grandeur militaires* című munkájában sok szemrehányást tesz a hadseregnek; alaposan letárgyalja a fegyelemtartás

kinövéseit, s tagadja annak parancsoló szükségét, hogy a regula annyira fölébe kerekedjék a katona egyéniségének. Persze Alfred de Vigny olyan formában vitatta ezt a fájó kérdést, hogy egyaránt kiérdemelte úgy bajtársai, mint író-kollégái tiszteletét. Később Malot, Descaves, Margueritte regényírók hosszú elbeszélő művekben foglalkoztak a szegény katonatisztek czifra nyomoruságával, a rájuk rótt, rájuk kényszerített igényekkel, s azokkal a bajokkal, melyek onnan keletkeznek, hogy a rendelkezésükre bocsátott anyagi eszközök éppen nem állanak arányban ezekkel az igényekkel. Még az se új, hogy a katonaság bajainak nyomtatásban való firtatásával csinos botrányt lehet csapni. Mintegy tizenöt évvel ezelőtt Abel Hermant, *Le Cavalier Miserey* című regényében ugyanazokkal a vádakkal állott elő, amelyekkel most Bilse és társai, s könyve, mely a francia hadseregbe azt sütötte rá, hogy tisztjei közül igen sokan kegyetlenek, gyávák és pénzért mindenre képesek, jókora szenzációt, a hadseregben pedig érthető felháborodást keltett. A megtámadott tisztikar előkelői azzal feleltek a regényre, hogy kiadták a rendeletet napiparancsban: a *Cavalier Miserey* minden példányát, amelyet a kaszárnyában találnak, el kell égetni a szemétdombon, s mindenkit, aki a regényt olvassa, szó nélkül be kell csukni. Egyéb elégtételt nem szerezhettek maguknak, mert Abel Hermantnak volt annyi esze, hogy akkor adta elő a kaszárnyában gyűjtött tapasztalatait, mikor katonai kötelezettségeivel már végképpen leszámolt.

Bilse és társai fellépésében csak az az új, hogy mindezeket a mérges dolgokat, amelyek már régi nóták, aktiv katonatisztek mondják el, olyanok, akik könyvük megjelenésének idején még szolgálatban állottak. Erre még nem volt eset. Nem az az érdekes, hogy mit mondanak; az érdekes az, hogy mindezt ők mondják el. Nem a könyv kelt figyelmet, hanem maga a szerző. A szerző érdekességét bizonyára csökkenti az, hogy a legtöbbször szeretné megőrizni inkognitóját; de okvetlenül számolt minden eshetőséggel, elkészült rá, hogy könnyen fölfedezhetik, s ha fölfedezik: nemcsak hogy repülni fog a hadseregből, hanem ülni is fog rövidebb, vagy hosszabb ideig. Ezzel a kilátással szemben a Bilsék tömeges jelentkezése kétségtelen jele annak, hogy valami forradalmias szellem kezd lábrakapni mindenekelőtt a német hadsereg egyes köreiben, de talán másutt is.

Új még az irodalom mai nagy hatalma. Ime, nemcsak hogy támasztékot nyújt az osztályából kitalált és megbélyegzettnek: olyan pártfogást ígér, mely arra készíti az elégedetlent, hogy ennek a pártfogásnak a reményében szembeszálljon az állásvesztés, a társadalmi lefokoztatás és a megbélyegzettség önként előidézett veszedelmével is. Régente is megesett, hogy az erkölcsi halott tiszties irodalmi munkássággal expiálta a rovott multat; az irodalom már régebben is afféle refugiumul szolgált, melybe, mint hajdan az istennő templomába, boldog-boldogtalan bemenekülhetett, ha máshol végképpen eljátszotta játékait, s ha körülötte minden kötél szakadt. De az már új társadalmi jelenség, hogy valaki önként menjen a tisztességvesztésbe, s egy könnyen kikerülhető, de igen kevésbé menthető cselekedettel saját jószántából mondjon le társadalmi pozíciójáról, sőt a közbecsülésről is, cserében azért a hathatós pártfogásért, amelyet az irodalom nyújthat, cserében a sok kétgarasért, amelylyel a nyilvánosság a botrányt honorálja.

Azelőtt az irodalom segítő kezét nyújtott az elbukottnak, hogy reparálhassa a becsületét; ma az irodalom ama csábítók között szerepel, akik rábírák a szegény ördögöt, hogy áruba bocsássa hivatalos tapasztalatait, a titkokat, melyek nem az övéi, a barátság vagy a szerelem címén szerzett megfigyeléseit, amelyekhez a diszkréziójához fűződő bizalom juttatta, állását, társadalmi helyzetét, s azt a tiszteletet, melyet esztendőik fáradságos munkájával szerzett.

Bilsék egynevezett regényeikben, felhalmoznak minden elképzelhető adatot, hogy a vagyontalan német tiszték titkolni kívánt, de annál több leplezett csunyaságban nyilvánuló nagy nyomoruságát minél színesebben illusztrálhassák. De ezt a nyomoruságot semmi se dokumen-

tálja olyan ékesszólón, mint a tulajdon példájuk. Szegény ördögök! Mennyire megvetették a pennarágókat, az ifjui álmok, a reménységek idején! És amióta várakozásaikban megcsalódtak, amióta rájöttek, hogy Mars csak tisztességet ad, ellenben Apolló jóval több márkát, sőt tallérokat is: mily buzgalommal forgatják az író tollat, mily lázas gyorsasággal készítik el elményeik leírását, mily tömegesen jelentkeznek az írói tantième-ekért! A pénzért, ami oly iszonyuan kell, még a pennarágásra is elszánják magukat, elmondják mindazt, amit tudnak, elbeszélnek felebbvalóik és pajtásaik, továbbá ezek hölgyeinek összes gyöngéit, elmondanák talán a tulajdon bajaikat is.

Ez a nagy készség, ez a sok igyekezet nem hiábavaló; fáradságuk megleli bőséges anyagi jutalmát. De honnan hát ez az eredmény, mely könyveik tartalma után meglepő? Mi magyarázza meg munkáik piaci sikerét, a tömegnek a csekély érdekességű leleplezésekkel szemben tanúsított szertelen érdeklődését? A feleletet ne keressük Bilsée írói kvalitásaiban és abban, hogy munkáik mi újat tartalmaznak; a feleletet csak a tömeg gondolkozásában találhatjuk meg. És itt egy ellenmondásra lelünk, amely azonban már nem ismeretlen.

Sikereik alapja az, hogy mindannyian olyan témáról szólnak, amelynek a kicsinyességei is biztosan számíthatnak a nagyközönség érdeklődésére, s a kicsinyességei sokkal inkább, mint a komolyabb részei. A katonai élet intimitásai épp úgy vonzzák a tömeg képzeletét, mint a kulisszák világának apró rejtelmek. A sokaság szemében a színésznő mellett a katonatiszt a mai társasélet legérdekesebb típusa. A tisztikar, minden más osztályon kívül és felett, első osztályt alkot, s a respektusból, melyet joggal igényel, mindenki, aki hozzá tartozik, kiveszi a maga részét. Minél inkább elmosódik a különbség polgár és polgár, az egyik vagy a másik foglalkozás között, amelyek rangban ma már nem igen differálnak, s aszerint adnak tekintélyt, amily arányban sikert és vagyont: a katonatiszti egyenruha, amely még az egyetlen nevezetesebb disztinkciót állapítja meg a nem rangbeliek között, annál nagyobb hatással van a tömegre. A portepé viselői a társaséletben bizonyos arisztokráciát alkotnak; s ugyanaz a sokaság, mely egyre több és több vonalon követeli az egyenlőséget, minél radikálisabb elveknek hódol, annál inkább tisztel mindent, ami arisztokratikus. Bepillantani a katonatisztek életének intimitásaiba, ez ma majdnem annyit jelent: mint bejuthatni egy pillanatra a rangbeliek körébe, ahová mindenki törekszik, annál nagyobb buzgalommal és annál nagyobb tömeg társaságában, minél sűrűbben emlegeti az egész világ a demokratikus elvek már kissé hervadt szóvirágait.

Erre a naiv érdeklődésre Bilsée nyugodtan számíthatnak. És könyveik nemcsak a sövény mögül bámészkodókat elégitették ki, hanem azokat is, akik a katonaregények tartalmából, de különösen abból, hogy a tiszt urak ilyen könyveket adnak ki, kárörömmel látták, hogy a hatalmas német hadsereg egyes köreiben s itt-ott más hadseregek alantasabb rétegeiben is, eddigelé hallatlan, minden fegyelmet megcsufoló, éppen nem katonai szellem kezd lábrakapni. Bilsée regényei kétségtelemné teszik, hogy a zugolódó elégedetlenség, a forradalmi szellem első megnyilvánulása már a hadseregek egyes rétegeibe is befészkelte magát, s azt sejtetik, hogy a hadseregek egyre szaporodó és növekedő házi mizériái lassanként ki fogják kezdeni ezt a tiszteletreméltó intézményt. És a polgári társadalomnak talán ugyanazok az elemei, amelyek tisztelettel és irigységgel teli érdeklődéssel leskelődnek az arisztokratikus helyzetnek örvendő tiszt intimitásaira, még akkor is, mikor ezek minden katonai kötelességet megcsufolnak: ugyanezek az elemek ujjonganak, mikor azt hiszik, hogy a szükséges és minden tiszteletre méltó intézmény dekompozíciójának a tüneteit látják. A tömeg ma különb egyesekből verődik össze, de naivitásában, ösztöneiben, indulataiban ma is ugyanolyan, mint Shakspeare-nek a „nép”-e. A tömeg örök gyermek; vásott és korlátolt.

II.

A sok ujonnan keletkezett katona-história közül Baudissin Farkas gróf, írói nevén Freiherr von Schlicht *Erstklassige Menschen* című, ugynevezett regénye érdemi megfigyelésünket. Ez se ajánlható azoknak, akik nem vitairatot, hanem tendenciák nélkül való szépirodalmi munkát akarnak olvasni; igazi regénynek a legjobb akarattal se mondható. Tessék-lássék meséje mindössze annyi, hogy egy polgári származású tiszt, akit olyan gárdaezredbe helyeztek át, ahol csupa előkelő származású tiszt szolgál, új bajtársai körében a megalázások egész kálváriáját járja végig, s végre is kénytelen tiszt rangjáról lemondani, egyesegyedül a polgári származása miatt, ennekutána pedig feleségül vesz egy katona-családból származó, előkelő, de szegény leányt, akivel a gárdaezrednél tartózkodása idején ismerkedett meg. Ennyi mesével a legszerényebb és legtürelmesebb regényolvasó se elégszik meg, s ezt a mesét hasonlóan keveset mondó epizódok fűjják fel hosszú elbeszéléssé.

De mélyebben jellemzett s elevenné tett alakok sincsenek e könyvben; a szerző a szereplők lelkét nem világítja meg, csak a társaságban való viselkedésüket írja le színesebben és adatokat közöl róluk, rábizván az olvasóra, mint a kávéházi beszélgető rábizza hallgatójára, hogy ezekből az adatokból maga alkosson képet magának a legtöbbször emlegetett figurák lelki világáról. De a sovány mesén, a szóra se érdemes epizódokon s a nagyon fölületesen jellemzett alakokon kívül van ebben a könyvben valami, ami, ha a célzatosságokkal nem törődő regényolvasót nem is elégti ki, megkapja azok figyelmét, akiket ennek az ugynevezett regénynek a tárgya, milieuje s gondolköre még akkor is érdekel, ha ezekről nem valamely elsőrangú íróművész szól, hanem csak egy intelligens megfigyelő, aki sokat foglalkozott a szóbanforgó tárgygyal, ügyesen írja le a részleteiben kevésbé ismert milieut, s helyes ítélettel ismerteti ama kihatásainál fogva általános érdekességű gondolkört. A szerző ugyanis érdekes képeket ad a német tisztek életmódjáról, a viselkedésükben megnyilatkozó gondolkozásról és jellemvonásokról, s a fejtegetésekbe, melyekkel e képeket kíséri, beleszövi azt a kritikát, amelyet a hagyományos katonai szellem ellen izgató, s a hadsereg reformálását követelő, legújabb keletű „irodalom” ma már sok könyvben hangoztat.

Ha egy kissé szemügyre vesszük ezeket a képeket, sorra megismerkedünk a hadsereg mai szervezetét vádoló összes panaszokkal, és megismerjük egyszersmind minden részletükben azokat a viszonyokat is, amelyek a nem mindig jóhiszemű Bilsé-iskola feljajdulásaira okot vagy ürügyet szolgáltatnak.

A Baudissin gróf könyvében szereplő gárdaezred tisztikarát ünnepen találjuk. Harmincz és egynéhányadik évfordulója van a gravelottei csatának, amelyen ez a gárdaezred igen kitüntette magát, mert legénységének egy harmada, tisztikarának pedig a fele ott maradt a csataterén. Az ilyen évfordulókon az elesettek óriási koszorút kapnak, az élők pedig, akik a csatában nem vettek részt, fényes lakomát, pezsgővel. Az emlékezetes nap megünneplését ez alkalommal összekötik az ezred új kaszinó-épületének a felavatásával. Vendégeik is vannak: az ulánustisztek, akikkel iszonyuan szeretnének minél vastagabb barátságba keveredni. Mert mégis csak a lovasság a hadseregnek a crême-je s az ulánusok olyanforma felsőbbbséggel tekintenek rájuk, mint aminővel ők tekintenek a közönséges gyalogos tisztekre. Az ulánusok alkotják a hadsereg „legfeudálisabb” elemét; tisztjeik között egy sincs, aki nem előkelő származású. Az ünneplőknek is az a főbüszkesége, hogy köztük nincsen polgár-ivadék; s éppen ez ad nekik jogcímet arra, hogy az ulánusok barátságát kereshessék. A lakomán csak egyetlenegy civíl van jelen: az építész, aki a kaszinó-épület tervét ingyen készítette, a gárdaezredhez való ragaszkodásból, mert annak idején itt önkénteskedett. Szívességét azzal viszonzozzák, hogy meghívják a bankettre. Hadd emlegesse egész életében, hogy micsoda szerencsében volt része ezen az estén. Aztán meg kitünő reklám neki, hogy egy tálból ehetett

velük. Különben türehető embernek találják, mert meglátszik a kezén, hogy manicure-rel ápoltatja.

Miről beszélgetnek a lakomán az előkelő gárdatisztek és a még előkelőbb ulánusok? Ilyenekről: mi történik amazoknál és mi történik emezeknél, ha a hadnagy részegségében inzultálja a tiszthelyettes altisztet, aki nem elég gyorsan ugrott fel, mikor a tiszt ráköszöntött? Itt is, ott is ugyanaz történik; tudniillik csak két megoldás képzelhető. Vagy: bocsánatot kér a hadnagy a tiszthelyettes altisztól az egész tisztikar előtt; vagy: a hadnagy „repül”, de amannak nem marad más választása, mint hogy agyonlője magát, mert a felpofozott altisztból soha se lehet tiszt. Majd panaszkodnak, hogy ma már tiszt lehet mindenki, akinek a családja a rendőrséggel nem került konfliktusba. A vendéglátók eldicsekednek vele, hogy a gárdaezredekben nincs senki, aki polgári családból származnék. Az ilyen tiszt mindnyájukat fenyelezné, de bizonyára ő maga is igen kényelmetlenül érezné magát közöttük; ott, ahova nem való. Elmondják végül egymásnak, hogy ők továbbra is azok akarnak maradni, akik ma; tudniillik olyan emberek, akik a társadalom első osztályát alkotják. Azért jelszavuk: az összetartás s fentartása annak a választófalnak, mely a polgári társadalmat tőlük távoltartja.

Egy kissé „expres”, az olvasó számára beszélgetnek így; a valóságban talán egyébről is diskurálnak. De ennyi nagyítást meg lehet bocsátani a regényírónak, akinek végre is ki kell éleznie a mondanivalóját. Az bizonyos, hogy sok tulzás nincsen ebben az előadásban. Egyforma foglalkozású emberek, ha maguk közt vannak, mindig sokat beszélgetnek a mesteriségük dolgairól, s ez a szabály talán sehol se érvényesül annyira, mint a katonatisztekénél, akiket sokféle érdeklődés, sokféle ismeretek nem igen vonnak el a közös témától. Az se tűnik fel tóditásnak, hogy sok „jó házból való” hadnagyocska szaladgál a világban, aki sehogy se tud eltelni szerencsés társadalmi helyzetével, s akit ezen a hiuságon kívül jóformán semmi se foglalkoztat. Elhiszszük Baudissin grófnak, hogy egy ilyen lakomán egész sereg olyan alak találkozik, akinek minden igyekezete az, hogy az előkelők közt a legelőkelőbb legyen, aki tartózkodó és zárkózott, mert „ez előkelő”, aki keveset beszél, a szemlélődőt játszsza, elméségeken törí a fejét s teszi magát, mintha már mindent megunt volna, csak azért, mert ezt így látta előkelő mintáktól. És nem éppen hihetetlen alak az az idősebb tiszt se, aki így nyilatkozik: „Büszkeségünk, hogy csekély eszközeink ellenére is azok maradhassunk, akik vagyunk” - arra czélozván, hogy akárhány társának sok nélkülözést kell elszenvednie, hogy állásához méltón léphessen fel. Annnyival könnyebben elképzelhető, hogy sokan beszélnek így, mert hiszen ebben a felfogásban már bizonyos nemesebb fajta büszkeség nyilatkozik meg; ezen tehát a szatirikusnak nincs mért fennakadnia. De jegyezzük meg mindjárt, hogy az a másik hiuság, a gyerekes hiuság, melynek a szerző néhány mulatságos példáját beszél el, nem valami speciális hibája a hadseregnek. Ezzel a hiusággal nemcsak a tiszt kaszinóban találkozni, hanem mindenütt, ahol nagy számban vannak együtt előkelő származású fiatal emberek; s ezt a hibát csak ott lehet a katonaság rovására írni, ahol, mint a nagynémet hadseregben, az a felfogás érvényesül, hogy a tiszt állás első sorban a nemesi osztálynak való. S kérdés, nem helyesebb-e, hogy itt az előkelőket ugyanazokra a helyekre csoportosítják „előkelő ezred”-eket formálván, mintha szétszórónák őket a hadseregben, s az olyan konfliktusokat, aminőt Baudissin gróf beszél el, nem csupán egy-két, hanem sok ezredben tennék lehetővé, tehát gyakorivá s szinte mindennapossá?!

A lakomán az udvar képviselője a hivatalos tóosztok után, kissé savanyu arcot vágva, mondja el a felsőbb helyről hozott üzenetet, hogy az ünneplők új bajtársat kapnak, bizonyos Winkler személyében, akit valamelyik határszéli, közönséges gyalogos ezredtől helyeztek át a gárdaezredhez. Maga a hirhozó is igyekszik átsiklani a kellemetlen ujságon s örül, mikor már másról beszélhet. A többieket valósággal konsternálja a hir; az ezredestől a legfiatalabb hadnagyig mindegyik kétségbe van esve. „Polgáriak lettünk!” - fut végig a suttogás a termen. És éppen most! Alig hogy végre összejöttek az ulánusokkal, alig hogy megvan az óhajtott

barátság! Félő, hogy mindjárt vége a komaságnak, mert hiszen polgári származású cseppent közéjük! És az ulánusok csakugyan egyszerre elkezdenek feszengeni.

De hogyan kerülhetett közéjük az a bizonyos Winkler? Winkler egy gazdag gyárosnak a fia. Az apa grata persona az udvarnál, melynek szolgálatokat tett. A fiúnak nem volt kedve a katonai pályához; a szülei kedvéért szolgál, akik persze igen szeretnék nagy urat faragni belőle. Anyjának nincsen forróbb óhajtása, mint hogy fiuk annál az előkelő ezrednél szolgáljon; bántja az a gondolat, hogy vannak ajtók, amelyeket a pénz nem nyit fel előttük. Az idősebb Winkler tehát nagyszerű alapítványt tesz, amelyet nem lehet egyébbel honorálni, mint hogy teljesítik a kérését, s fiát áthelyezik a gárdához. Megint a hiúság; itt is, ott is, mindig a hiúság. Nemcsak az arisztokraták hibája ez, hanem a többieké is, akik csak azért nem arisztokraták, mert nem lehetnek azok.

Baudissin gróf regénye hosszasan írja le, mily fagyosan fogadják az ezrednél a Winkler-fiút s mennyire éreztetik vele, hogy nem tartják közéjük valóknak. Nem mondja, hogy a szolgálatban is okoznának neki kellemetlenségeket, - pedig a vitairat csak így bizonyíthatná azt, hogy a hadsereg szervezetében van a hiba - de beszámol vele, hogy a szolgálaton kívül, a társadalmi érintkezésben hogyan éreztetik vele a polgári származását, milyen fagyosak maradnak hozzá, mennyire magára hagyják s hányszor adják jelét azokban a társaságokban, ahol mindnyájuknak meg kell jelenniök, hogy nem tartják magukkal egyenrangúnak. A regény folyamán Baudissin gróf alkalmat talál annak hangsúlyozására, hogy Winkler külön ember, mint többen azok közül, akik lenéznek, de hőstét azért nem tudja valami rendkívül szimpatikussá tenni, mert Winklernek csak folyton sebzett érzékenységét és hiúságában való szenvedését látjuk, meg azt a jómódját, hogy mindig szórhatja a pénzét, míg azok közül néhányan, akik „nem fogadják be”, gyakran vért izzadnak a garas hijján. Az apró szekaturákat, amelyeket el kell viselnie, szintén nem találjuk szörnyűeknek; nagyon ridegen, de korrektül viselkednek vele szemben, egyetlenegy embert kivéve. Nem igazságtalanok hozzá, csak előítélettel vannak iránta. Nem találjuk se szimpatikusnak, se eléggé érthetőnek, hogy Winkler - bármennyiszor adják értésére bajtársai, hogy szeretnék maguk közül kinézni - olyan sokáig türi ferde helyzetét; s miután „dacból” egy jó darabig kitartott, de aztán hirtelen megelégteli a mulatságot, elhatározását nem találjuk eléggé motiválnak. Az ok, mely arra készíti, hogy lemondjon tisztirangjáról, csekélység; a mit nem tud tūrni, semmi ahhoz képest, amit már lenyelt. Példája tehát nem meggyőző, s ha arról van szó, hogy egy olyan gárdaezredben, ahol csupa nemesi sarj szolgál, a polgári származású tiszt helyzete tarthatatlan: Winkler tulajdonképpen nem is panaszkodhatik. Bizonyára akadtak, akik, épp oly ártatlanul, rosszabbul jártak nála, holott nem voltak abban a kedvező helyzetben, mint ő, hogy az első kellemetlenség után „valet”-et mondhattak volna a lehetetlen szituációnak. Szóval, mikor Winkler megelégteli a gárdaezrednél való szolgálatot, az olvasó benyomása az, hogy: debuisset pridem, és mit is keresett azon a gályán?!

Ha a szerző, aki előkelő származású ember és sokáig volt katonatiszt, teljesen együtt érez a határozatlanságból s szüleinek kedvéért kapaszkodó, habozó természetű és kissé türelmes Winklerrel: ez az író mögött rejtőzködő embernek bizonyára becsületére válik. Világos, hogy Baudissin gróf nemes gondolkozású, előítéletek nélkül való ember, akiben nincsen osztálygóg és korlátoltság. De ebből nem következik, hogy az, amit támad, csakugyan olyan értelmetlenség volna, mint amilyenek ő tünteti fel. Ahhoz, hogy a világon minden hierarchia eltörldjék, olyan társadalmi átalakulásoknak kellene elkövetkezniök, amelyeket ma még elképzelni sem tudunk. Egyelőre a különböző foglalkozásokat nem tekinthetjük egyenrangúknak. Aki a szemetet söpri el, nem végez olyan értékes munkát, mint az, aki a tudományt egy lépéssel előbbre viszi, és az, aki a kóbor kutyákat fogdossa össze, nem tarthat számot akkora megbecsülésre, mint az operatőr, akinek a tudásától, az eszétől, a szemétől és a kezétől mindennap egy pár emberélet függ. A tekintélyből mindenekelőtt annyit arrogálhat valaki,

amennyi a foglalkozását megilleti, és a sokféleképpen értékelhető, különböző foglalkozások között a katonáé kivételes disztinkcióra tarthat számot. Akármennyire elmosódik is a hosszas békében a katonaság presztizse és akármilyen kicsinyeseknek látszanak a háboru apró előkészületei: maga a dolog ma még az emberi akarat nagyobb erőfeszítései közé tartozik. Végre is, aki az életét viszi a vásárra egy közczél érdekében, több becsülésre szolgál rá, mint az, akinek a foglalkozása nem szolgál egyebet, csak a saját életének fentartását. És ameddig minden fogalmunk meg nem változik a férfiasságról, amely ma még abban találja meg legvilágosabb kifejezését, hogy valaki az életét is kész feláldozni valamely közczélért vagy eszméért, ami ugyanazt jelenti, s csak bizonyos, erejét és egyéniségét megillető föltételek közt hajlandó megalkudni az étellel: a katonai hiuság természetes marad, s annak arrogálása, hogy a katonai hivatás bizonyos morális fensőbbségben van számtalan, a legtöbb békés foglalkozás felett: nem esztelenség. Akármit mondjon némely újabb elmélet: ez a tétel ma a közfelfogásban is érvényesül s alighanem érvényesülni fog, amíg az örökbéke valósággá nem válik; az élet, a „gyakorlat”, a konvencziók, a szokások, számtalan társadalmi jelenség mind bizonyítják, hogy érvényesül. Ez a követelés csak ott válik esztelenséggé, kómikussá vagy gyűlöletessé, ahol a tulzás kezdődik, ahol ez a követelés az ítélet nélkül való, az összesség jogait az egyén jogaitól megkülönböztetni nem tudó, brutális önzéssel, vagy a más jogát nem respekáló s magának képzelt jogokat tulajdonító nevetséges arroganciával egyesülten lép fel.

Nem esztelenség az a másik előítélet sem, amelyet a szerző ab ovo elítél. Ma, amikor annyi szó van a betegségek, a bűn és a lelki tehetségnek örökléséről, jóhiszeműen nem lehet azt állítani, hogy csak éppen azok a kiválóságok nem öröklődnek, melyekkel annak idején rangot szereztek a mai előkelők ősei. Persze ez a hereditás nem megy odáig, hogy minden főuri ivadék nemesebb anyagnak, vagy éppen kiválóságnak születnék; hiszen talán az a hajdani kiválóság is csak nagyobb erő vagy véletlen szerencse volt. De csak az elfogultság tagadhatja, hogy az arisztokrácián általában igenis meglátszanak valamely régi kiválóság, a régibb kultúra, vagy legalább is a nemzedékről-nemzedékre örökölt szerencsésebb életmód és testi jólét hatásai; ha akad köztük akárhány, aki olyan canaille, mintha nem rózsafán termett volna: összességük, egészben - s mindenütt a világon - jobb emberanyag, mint a megfelelő számú szolgáló-ivadék; talán nem épebb, de fejlettebb agy- és idegrendszerű. Azért a származáshoz fűződő előítélet tisztára babonának nem mondható; s az ősi névvel, a ranggal és az ezekkel kapcsolatos egyéb, örökölt jókkal való megelégedés igen érthető. De hiszen az arisztokratikus büszkeség voltaképpen nem is abból áll, mintha az előkelők folyton az őseiken lovagolnának; ez a büszkeség inkább a gondolkozásmód és az izlés bizonyos közösségén alapszik s a leggyakrabban a másféle gondolkozástól és másféle izléstől való idegenkedésben nyilvánkozik meg. Hogy tehát ebben a büszkeségben ne volna némi ráczió és hogy a tömegeből való huzódásuknak, még exkluzivitásuknak is, ne volna elfogadható oka, vagy legalább némi alapja, magyarázata: bajos állítani. Következésképpen ennek a büszkeségnek csak az elfajulásai foglalkoztathatják a szatirikust.

Baudissin gróf olyan arisztokratákról szól, akik közt van négy vagy öt canaille, vannak korrekt urak, a legtöbben tuczatemberek. Ügyet se vet rá, észre se veszi, hogy miközben alakjait bemutatja, sok olyan jótulajdonságról emlékszik meg, amelyek az arisztokraták specialitásai. (A szegény rokonok gyámolítása; a koldus grófkisasszony nemes büszkesége: a szeretett, de vagyonos kérőtől való huzódása stb.) Nem veszi észre, hogy „a munka emberei”-ről, akiket magasztal, nem tud ennyi jót mondani, s csak a hiuságot, az élvezetvágyat, s a szükségtelenül exponált érzékenységet mutatja meg bennök. Megbotránkozik, joggal, a fényes nevet viselő, kevély, de pénztelenségükben mindenre képes canaille-ok elveteműtségén, de legtöbbit a tuczat-emberekkel foglalkozik, akik lenézik a polgári származású pénzes embert s el vannak telve kiváltságos helyzetükkel, holott nincs egyebük, mint a rangjuk. Nem veszi észre, hogy ezek a tuczat-emberek voltaképpen igen menthetően, barátságatlanul, de

tisztességesen viselkednek Winklerrel szemben. Nem tetszik nekik a köztük léte, előítélettel fogadják, ridegen szólnak hozzá, éreztetik vele vélt felsőbbbségüket; de nem utaznak rá, soha se bántják meg, nem iparkodnak maguk közül kiintrikálni; mikor rászolgál, nem tagadják meg tőle az elismerést; kiméletesen bánnak vele, sőt még védik is, mikor bajba kerül. Csak éppen nem ugranak a nyakába.

De hát mit is keres azon a gályán? Mért kívánczított éppen a grófok közé? Nem tudott ott maradni a hozzá hasonlók között? Mért találja jobbnak a cseresznyét, ha a nagyurakkal egy tálból eheti? Nem gondolta meg, hogy ha olyan helyre törekszik, amelyet az előbbinél jobbnak, finomabbnak, előkelőbbnek, kiváltságosnak talál, ennek a helynek ára van, amelyet az érzékenysége fog megfizetni? Vagy azt hitte, hogy a pénzével mindent megfizethet? Mivel különb annak a hiusága, aki szeretne a grófokhoz dörgölőzni, annak a grófnak a hiuságánál, aki nem szeret a polgárral parolázni?

Winklernek nincs igaza és itt nincs igaza Baudissin grófnak sem. Előkelő hadnagyocskáinak a kevélysége oktalan és ott, ahova ők még csak megvetéssel se tekintenek le, a derék és okos embereknek egész sokasága él, amely csak kómikusnak, szánalmasnak és együgyűnek találhatja ezt a kevélységet. De az a hiba, melyet Baudissin gróf a hadsereg rovására ír, nem a hadsereg hibája. Nem ennek a szervezete fejleszti ki az önérzetnek ilyen nevetséges túltengését. Az efajta visszasságok megvannak minden téren, nemcsak a tiszti kaszinóban; s azok a kómikus vonások, amelyeket Baudissin gróf véletlenül tiszteken vett észre, megfigyelhetők olyan embereken is, akiknek nem a kardcsörtetés a foglalkozása. A Baudissin gróf regénye is azt bizonyítja. Ez a könyv semmivel se foglalkozik annyit, mint a hiusággal. Egész sereg előkelő származású katonatisztet szerepeltet, akiket az Isten megfosztott az eszüktől s e helyett nevetnivaló hiusággal vert meg. De a regénynek az az alakja, akiben a hiuság a legnagyobb s a legvégzetesebb: egy nadrággomb-gyáros.

IRODALOM ÉS UJSÁGÍRÁS.

I.

Már jó régóta röpköd az a szállóige, amely a sajtót is besorozta a nagyhatalmak közé, de egy kissé félénken utolsónak sorozta be. Ennek a szállóigének a világgá bocsátója, akiben kétségtelenül ujságírói szellem élt, abban az időben, mikor a mondását szárnyra eresztette, alighanem maga is úgy gondolkozott, hogy az elmés forma kedvéért egy kicsit sokat talált mondani, tulzott, elvetette a súlykot. Ma a mondása éppen olyan naivitásnak tűnik fel előttünk, mint az a régi felfogás, amely Szemirámisz függő kertjét meg a róduszi kolosszust emlegette a világ csodáinak, és amely, ha álmélkodni és szörnyükdni akart, a nyolczadik világ-csodájáról beszélt. Ma a sajtó nem a nagyhatalmak egyike, nem az utolsó a nagyhatalmak között, hanem: a legnagyobb hatalom a világon. Hatalmasabb, mint a dinasztikiak, a kormányok és a törvényhozó testületek; hatalmasabb, mint a templomi szószék, mint a tudomány és a művészet; hatalmasabb, mint a múlt és a jelen legnagyobb szellemei; hatalmasabb a tőkénél; még a nagy tömegeknél is hatalmasabb. Ali keze hosszú; hosszabb, mint bármelyik mesebeli hőse. A krajczárért osztogatott betű jobban behálózta a világ testét, mint a vasutak. Befolyásra, kényszerítő erőre semmi se versenyezhet azzal az ugynevezett közvéleménnyel, amelyet napról-napra a hirlapírás röpit szerte. Nincs tényező, mely meg lehetne a sajtó nélkül; és nincs tényező, mely szembeállhatna vele, ellene törhetne, vagy csak ki is kezdhetné a hatalmát. Minden erő eltölpül a sajtó - talán fölösleges megjegyezni, hogy nevezetesen és főképpen a napisajtó - ereje mellett.

A több száz esztendő, de sokáig, még nemrégiben is szerény, a maihoz képest kicsinyes hirlapírás ugyszólván a szemünk láttára szerezte meg ezt a roppant hatalmat. Nem lehet látni a fű növést, de a napisajtó hatalmának rohamos növekedése szinte érzékelhető volt; látni lehetett, látni kellett. Ugy növekedett ez a hatalom, mint a tengerben talált ládából kiszabaduló Szellem szemlátomást nő óriásira az *Ezeregyj* halásza előtt. A még ma is élő vének és a most öregedő emberek tanúi voltak e csodálatos föllendülés egész tüneményének, mert hiszen a szóbanforgó mesés haladás alig egy negyedszázaddal ezelőtt kezdődött. Ez az idősebb és legidősebb nemzedék, amely átélte a nagy találmányok egész korát, sok tündérmesének a megvalósulását látta, de azon a nagyszerűsége páratlan evolúción kívül, amely a világot oly sokban átalakító nagy találmányok nyomán támadt, nem látott csodálatosabb jelenséget, mint aminő a hirlapírás rengeteg fejlődése volt. Méltán sorakozik ez a fejlődés azokhoz a bámulatraméltó, eddigelé példátlanul nagy, azelőtt el se képzelt, nem is sejtett eredményekhez. Jelentősége nem igen alább való náluk; következései hasonlóan mélyre s talán még messzebbre hatók.

Ennek az abnormis fejlődésnek s ennek a roppant hatalomnak ki kellett hivnia a kritikát.

Nincs az a hatalom, amelynek nevében kisebb vagy nagyobb visszaélések ne történének. És nincs az a nagy erő, amely, amellet, hogy állandóan hasznot hajt, egyszersmind időnkint, itt vagy ott, károkat is ne okozna. A sajtó nevében is sok bünt követnek el; a sajtó is okoz károkat. És mióta a hirlapírás, melynek a hatalma lassankint a politikai, a közgazdasági, a társadalmi, a tudományos és a művészeti élet összes nagy mezőire kiterjeszkedett, minden tényezőre egyre erősebben érezteti a maga kivételesen nagy befolyását: ezekről a bűnökről és ezekről a károkról mind több és több szó esik. Idővel minden nagyon elhatalmasodó erő zsarnokinak tűnik fel és minden zsarnokság egyre több embert lázít fel. Az „antizsurnalisztikus” tendenciának is a világra kellett jönnie, mert hiszen ez csak természetes következése volt a sajtó minden térre kiterjeszkedő rendkívüli befolyásának, mely persze az érdekeltek előtt, mihelyt a nekik nem közömbös térről van szó, mindig tulságosnak tűnik fel, míg más

téreken, a rájuk nézve idegen téren, ez a befolyás érhetőnek, szinte magától értetődőnek tetszik. Az „antizsurnalisztikus” tendenzia, ez a legujabb „ellen-áramlat”, az utóbbi időkben hamarosan annyi szimpátiát szerzett, hogy ma már a higgadtan gondolkozók között is akadnak, akik egész komolyan fölvetik a kérdést: vajjon a sajtó teljes és tökéletes szabadsága, amely féktelenkedésekhez vezethet és ajtót nyit minden elképzelhető visszaélésnek, összeegyeztethető-e az egyetemesség érdekével? Mintha bizony a sajtó bűneinek egész halmozata nem szöknék fel a mérlegen, ha a mérleg másik oldalára a sajtó súlyos, nagy érdemeit helyezük; mintha mind az a kár, amelyet a sajtó okoz, nem volna elenyésző csekélység ahhoz az óriási haszonhoz képest, amelyet a gondolat szabadsága és - ami ezzel ma már szinte egy - a sajtó teljes és tökéletes szabadsága hajt az egyetemességnek. Mindig lesznek hajó-szerencsétlenségek, de kinek jut eszébe bojkottálni a tengert?!

Ehelyütt, ahol egy kárt teszek szóvá, amelyet a hirlapírás okozott az irodalomnak, hogy elejét vegyem a félreértésnek, bevezetésül meg kell jegyeznem, hogy ezt a károsodást is jelentéktelennek tartom ahhoz a roppant haszonhoz képest, amelyet a világ a hirlapírásnak köszönhet.

Ez a károsodás semmisnek látszik, ha az egyetemesség nézőpontjából tekintjük. Nem is jöhet szóba, amikor a hirlapírásnak azt az érdemét nézzük, hogy az egyetemesség mindenféle érdekének a napisajtó a leghatalmasabb szószólója és oltalmazója.

Csekélységnek tűnik fel akkor is, ha már közelebbről, az általános kultúra nézőpontjából vizsgáljuk ezt a károsodást. A hirlapírás a kultúrának olyan óriási, megmérhetetlen, általánosan ismert szolgálatokat tett és tesz, - többek között, legelőször is, annyi embert emelt és emel ki a teljes műveletlenségéből - hogy ezek mellett a nagy szolgálatok mellett az említett kár jelentéktelen aprósággá zsugorodik.

Végül, ha legközelebbről, magának az irodalomnak a nézőpontjából mérlegeljük ezt a károsodást, akkor is meg kell vallanunk, hogy a hirlapírás magának az irodalomnak is több szolgálatot tett, mint amennyi kárt okozott neki. Ha egyéb érdeme nem volna e tekintetben, csak az, hogy a réginél sokszorosan nagyobb közönséget szerzett, nevelt az irodalomnak, s ezzel az irodalom fejlődését is elősegítette, már ez az egy érdeme is ellensúlyozná az okozott kárt.

Mindamellet ez a károsodás megérdemli a figyelmet, már csak azért is, mert némi figyelmesség sokat érne arra a célra, hogy a jövőben ez a kár is csökkenthető legyen.

II.

Hogy a hirlapírás vadházasságra csábította az erkölcsösebb életre (például talán a társadalmi tudománnyal való tisztos frigyre) hivatott irodalmat, - hogy, egy kis tulzással szólva, a hirlapirodalom felszitta magába az irodalmat, vagy legalább az írók leginkább számottevő részét: ez nem parciális jelenség, nem csupán magyarországi tünet. Mindenütt megtörtént ez, sőt a hirlapírás nagy befolyása az irodalomra s az irodalom képének az a nagy átalakulása, mely ezt a frigyét nyomon követte, másutt, a fejlettebb műveltségű országokban, még korábban kezdődött. Valamivel korábban kezdődött, az átalakulás proceszusa lassabb volt, hosszabban tartott, s a hirlapírásnak ez az új honfoglalása, rohamos inváziója nem mindenütt ért el olyan nagy eredményeket, mint nálunk. A nevezetesebb különbség e tekintetben a nagy külföldi irodalmak és a magyar irodalom között mindössze az, hogy a zsurnalisztika helyenkint hamarabb találta meg a nagystilű fejlődés feltételeit, tehát hamarabb hozzáláthatott az irodalom meghódításához és vazallussá lefokozásához; másutt néhol nagyobb ellentállással találkozott, s erejének megszerzéséhez és kifejtéséhez, továbbá a térfoglalás befejezéséhez hosszabb időre volt szüksége, nemcsak az említett negyedszázadra, mint nálunk és a legtöbb kis országban, vagy még kevesebb időre, mint Japánban; végül a zsurnalisztika ott, ahol nagy,

fényes multu, százados tradíciókon épült, már hatalmassá vált irodalmakat kellett befolyása alá kerítenie, mind e mai napig se lett olyan nagy urrá az irodalom összes berkeiben, mint éppen nálunk.

De nagyjában mindenütt megtörtént az, amiről szólunk; s azokat az elváltozásokat, amelyeket a mi irodalmi viszonyainkban - előbb csak a körülményekben, de utóbb ezek következtében magában az irodalmi fejlődésben is - a hírlapírás gyors megerősödése és rohamos térfoglalása idézett elő, jórészt a nagy külföldi irodalmakban is megtalálhatjuk; megtalálhatjuk legalább, ha nem is az összes azonos jelenségeket, ezeknek a jelenségeknek a mását vagy rokon tüneteit. És az, amit az elfoglalt nézőpontból a mi irodalmi viszonyainkban figyelhetünk meg, nem csupán „texaszi történet”.

Ezek a hasonlatosságok igen érdekesek, és már csak ezért is érdemes volna némi figyelmet szentelni annak, hogy a hírlapírás honfoglalása a külföld nagy országaiban miképpen folyt le, és hogy ennek az invázióknak másutt észlelhető következményei miben különböznek attól, amit itthon is láthatunk. De ez igen messzire vezetne.

Azért itt pusztán annak megállapítására kell szorítkoznunk, hogy a zsurnalisztika térfoglalása sehol se volt, legalább relative, nagyobb, és sehol se ért el - a földolagban: a szellemi befolyás dolgában - nagyobb eredményeket, mint éppen nálunk. Ennek két főoka nyilvánvaló. Az egyik ok az, hogy a mi politikailag századok óta sanyargatott, közgazdasági tekintetben mindig a legnagyobb bajokkal küzdő országunkban, ahol a kultúra előbbrevitelére hivatott társadalmi osztályok nem elég erősek, s ahol az irodalom még zsenge, a nivellálódás korszakában, amikor az idők szelleme hirtelen igen nagy szerepet juttatott a nagy tömegeknek, a még nem eléggé művelt, nemrég teljesen műveletlen rétegeknek, a hírlapírás, melynek roppant hatalma éppen a nagy tömegekre, a nem eléggé művelt elemeken való uralomra, befolyásra támaszkodik, nálunk kevesebb ellenállással találkozhatott, mint azokban a nagy országokban, ahol a társadalom vezetésre hivatott osztályai erősek, s ahol a tudomány, a művészetek és az irodalom befolyása hatalmas, megrendíthetetlen. A másik ok specziális. Nálunk az az idő, mikor a hírlapírás rohamosan fokozódó lendülettel látott hozzá a hódítás-hoz, összeesett azzal az idővel, amikor relative békés, általában jó, s közgazdasági tekintetben is elég kedvező évek után minden téren, s különösen az irodalomban is, új életnek nevezhető megerősödés kezdődött. Az irodalomnak, alig hogy hozzájutott a fejlődés kedvezőbb feltételeihez, szövetkeznie kellett a már akkor is hatalmasabb versenytárral, mely számolva a nagy tömegek minden - nem is csupán szellemi - szükségletével, sokkal nagyobb közönséghez szólhatott és már eszközeinél fogva is sokkal nagyobb hatásra számíthatott. Szövetkeznie kellett, mert hiszen a harcban nemcsak hogy okvetetlenül a rövidebbet húzza, hanem a majdnem bizonyos nem kedvező esetben olyan veszteségek is érhettek volna, amelyeket egykönnyen nem igen heverhet ki. Ennek az egyik részről számításból kívánt, s a másik részről kénytelen szövetkezésnek a hírlapírás nem vallotta kárát, hanem az irodalom igen. Mert igaz ugyan, hogy a hírlapírás sok tekintetben előre segítette az irodalom ügyét, mindenekelőtt azzal, hogy nagyobb közönséget szerzett neki, mint amekkora az irodalomnak előbb volt, ha nem is akkorát, aminőt ez megérdemelt és más viszonyok közt talán elérhetett volna; de ezért a segítségért roppant nagy árt fizettetett magának: abban a nagy befolyásban, amelyet magára az irodalomra is gyakorolt. A vadházasságban a hírlapírás lett az ur, a diktáló, a parancsoló, s ha a másíknak is ő szerezte meg a száraz kenyert, ezért viszont olyan szolgálatokra kényszerítette a másikat, amelyek emezt megalázták, amelyek emennek veleszületett céljaival nem egyezők, néha ellentétesek. A vadházasságba a mindennap kenyérrel, de néha ütleggel is tartott Litteratura egy tipegő kis leánykát hozott magával, a törvényes házasságából való kis Belletristicát; ha ez az elhanyagolt, borzas kis Hamupipőke később is elhanyagolt, fésületlen, rongyos és mezitlábos maradt: abban nem kevés része van a mostoha apának.

III.

Aki a mai idők irodalmának a történetét fogja megírni, szükségkép tüzetesen fogja tárgyalni azt a témát, amelyet mi csak megpendíthetünk. A legtöbb írói egyéniség vizsgálata, s nevezetesen az írók legsajátosabb tulajdonságainak elhatárolása alkalmával, minduntalan eléje fog tolni az a kérdés, hogy az illető munkásságán miben mutatható ki a hírlapírás befolyása, - mi az műveiben, ami nem individuális tulajdonságaiból eredt, s ezekhez talán nem is illik, - irodalmi termeléséből min és mennyire látszik meg körülményeinek s ezek közül legkivált a hírlapirodalommal való összeköttetésének a következése. Nagyon különböző írói egyéniségek nagyon különböző értékű műveiben feltűnően sok közösséget fog találni, s a közös vonásokban lehetetlen lesz fel nem ismernie a „zsurnalizmus” hatását. Meglehet, éppen ebben a közösségben fogja felfedezni a mi időnk irodalmának egyik legjellemzetesebb vonását; de azzal a kérdéssel, amelyre itt csak rámutatunk, mindenesetre sok dolga lesz.

Ma még csak sejteni lehet, mit fog mondani a jövő irodalomtörténet-írója, de azt már ma is meg lehet állapítani, hogy az utolsó negyedszázad irodalmának a hírlapírás befolyása nélkül egészen más képe volna.

A „volna” hosszas és messzemenő feszegetése bizonyára meddő játék. Az afféle következtetések, amelyeket a régi tréfa úgy ironizál, hogy megmondja: mi volna ma akkor, ha Cleopatra orra pisze lett volna - értéktelembek, mint a cigányasszonyok jóslatai. Mert azonkívül, hogy mindennek úgy kellett történnie, ahogyan történt, mivelhogy, ami történik, az milliárd és milliárd tényező összetalálkozásának az eredménye, ugyanennél az oknál fogva (hogy t. i. az ilyen következtetéseknel a számításból nem egy, hanem számtalan tényező esik ki) a „volna”, a meg nem történt, mindig kiszámíthatatlan, s az a találgatás, hogy mi történhetik, ha a közreható tényezők helyett mások szerepelnek - gyermekesség. De a „volna” szó néha csak szólás-mondás, amelybe tulajdonképpen az ítélet burkolódik. A csufondáros „ha nem másztál volna fel, nem estél volna le” - már nem találgatás; ez az utóbbi „volna” már kiszámítható. Sőt a legközelebbi következtetésig a találgatásnak is megvan a maga jogossága, amíg igen nagy a valószínűsége. Ha arról van szó, hogy valaki, aki gazdag volt, de a börzén mindenét elvesztette, nem éhezett volna, ha a börzén nem játszik - ezt a következtetést már meg lehet kockáztatni, ha egyben találgatás is. Hasonló biztonsággal lehet megkockáztatni azt a következtetést, hogy: a hírlapírás befolyása nélkül az utolsó negyedszázad irodalmában sokkal több volna a komolyság, a tartalmasság, az elmélyedés, és sokkal kevesebb a felületes, az elnagyolt munka, s ha talán kevesebb az elevenség is, viszont kevesebb az olyan tehetség, aki elforgácsolta magát. Meg lehet kockáztatni ezt az állítást arra a kétségtelen jelenségre támaszkodva, hogy az utolsó negyedszázad irodalmában a tehetségek sokkal különbek voltak, mint a produkció.

Hogy az a szertelenül nagy befolyás, amelyet a hírlapírás szövetséges-társára, az irodalomra gyakorolt, ez utóbbira nézve károsnak bizonyult, és hogy ez a frigy, amelybe a két fél nagyon különböző temperamentumot és - ami a földolog - összeegyeztethetetlen célokat vitt magával, az egyik félre nézve nem lehetett nagyon áldásos: természetes. Elég arra gondolnunk, mennyire különböznek főtörekvéseik, és hogy ezek mennyire más-más szerepet juttatnak a két szövetséges társnak a közönséggel szemben: és át kell látnunk, hogy ez az együttélés a gyöngébbik, a kevésbé hatalmas félnek csak ártalmára lehetett.

De mielőtt erre kiterjeszkedünk, meg kell emlékeznünk arról is, hogy, ha a hírlap és az irodalom céljai nagyon különbözők: ez nem szükségképpen van így. Ha a hírlap ideális volna - ami alatt azt értjük, hogy: csakis ideális célokat szolgálna - akkor a hírlap és az irodalom, az azonos cél szolgáltatásban, egymásnak csak hasznára lehetnének. De az ideális hírlap egyelőre a jövő zenéje. Az ilyen hírlap csak örökre eltemetett nagy tőkék sirhalmából virágozhatnék ki; minél tovább virágoznék, annál nagyobb összegeket emésztene fel; és még így is csupán egy

kisebbségnek kellene, mert az ilyen hirlap a mai nagy tömegnek nem szükséglete, az ilyen hirlapnak csak a mainál sokkal magasabb fokú civilizációban lehet meg a kellő talaja. Egyelőre csak háromféle hirlapot ismerünk: az egyiknek - ha természetesen tagadja is - egyetlen igazi célja: az üzlet; a másik mellékesen ideális célokat is szolgál; a harmadik, a legjobb, főképpen ideális célokat szolgálna, de az üzletről se mondhat le, mert hiszen ez rá nézve a megmaradás, az élet kérdése.

Hasonlítsuk össze az irodalom törekvéseit ennek a legjobb hirlapnak - amely főképpen ideális célokat szolgálna, de az üzletről se mondhat le - elsőnek kitűzött céljával és mindennapos törekvéseivel.

(Talán szükségtelen megjegyeznünk, hogy úgy itt, mint később, ha egyszerűen hirlapot mondunk, mindig a napisajtónak azokat a nagyobb organumait értjük, amelyek főfeladata: a hirszolgálat teljesítése; ezeké a hatalom oroszlánrésze, ezek vannak szorosabb összeköttetésben az irodalommal, ezek gyakorolják és ezek elődei gyakorolták a szóban levő befolyást. A jelentékenyebb szerepet nem játszó, akár naponkint, akár időnkint megjelenő hirlapokra itt nem tekintünk, se a - talán csak ideális céloknak élő, de - a hatalomban csak igen kevés részese folyóiratokra.)

Az irodalom céljai és törekvései mindig ideálisak. (Ami alatt azt értjük, hogy szükségképpen, okvetetlenül az eszmét szolgálja.) Még akkor is, ha az írónak csak a kenyérkereset adja a kezébe a tollat: amit mond, amit ír, azért mondja és írja, mert így gondolja, mert ez az érzése vagy a nézete, mert őt ez foglalkoztatja, vagy mert erről akarja meggyőzni az ismeretlen olvasót. Ha ma már olykor akad olyan író is, aki csak azért tárgyal valamit, mert ez az aktualitás, vagy mert ez az okfejtés az, amelyet a közönsége a legszívesebben olvas: az ilyen eset mindenekelőtt elenyészően csekély kivétel, és még ez a csekély - nem százalék, hanem - ezrelék is voltaképpen csak burkolt hirlapírás.

A hirlapnak ellenben az első, a legfőbb célja, s jóformán az egyetlen mindennapos törekvése, amely állandó, mindig megújuló: az, hogy minél inkább elterjedjen, hogy minél nagyobb közönségre tegyen szert. Nála ez létfenntartás kérdése; s olyan kérdés, amely mellett minden egyéb eltölpül. Míg az irodalom ezt a struggle for life-ot alig ismeri, mert hiszen az író munkájának befejezésével egyszersmind anyagi célját is eléri - és eléri anélkül, hogy előbb szüntelen erre kellett volna gondolnia - az újság erő kifejtésének, igyekezetének jelentékeny részét ez a létért való küzdelem emészti fel. Életének törvényeit mindenekelőtt ez határozza meg; és eleve lemondhatja arról, hogy a közönséggel szemben bizonyos felsőbbrendű álláspontra helyezkedhessen. Míg az író lóhátról beszélhet az olvasóval, az újságnak életérdeke, hogy az olvasónak kedvében járjon. És míg az író olyan arisztokratikus, olyan kis közönséget választhat magának, amelyet éppen akar, az újság nem mondhat le a közönségnek legkevésbé értelmes rétegéről se. Igyekeznie kell minél nagyobb közönségre tennie szert, minél nagyobb tömegeket hódítani meg; és minthogy nem mondhat le a félig művelt vagy egészen műveletlen tömegről se, amelynek a gondolkozása alantjáró, érzései felszínesek, ösztönei a vadságtól meg nem tisztultak, megértő képessége minimális és izlése sekélyes: alkalmazkodnia kell még ennek a tömegnek az izléséhez, hajlandóságaihoz és recipiáló képességéhez is.

Már most legyen szabad minden bizonyítás nélkül megállapítanunk, ami aligha tagadható, hogy t. i. az újságnak ez a szükségszerű törekvése bizonyos természetellenességet rejt magában. Minden írásnak a célja valami hatás; már akár filozófiai, akár erkölcsi, akár esztétikai hatás. Aki ezt a hatást el akarja érni, valamely tekintetben némi felsőbbiséget arrogál azzal szemben, akire hatni akar, legalább abban, hogy valamit közöl vele, ami ennek új, legalább is olyan, amit az író hamarabb figyelt meg, mint az olvasó. Ennek a hatásnak az eléréséhez az értelmi felsőbbiség, a műveltség felsőbbisége s minden egyéb felsőbbiség - igen hasznosak; de az a szellemi vagy morális felsőbbiség, hogy a közlő kitarthat valamely gondolat mellett,

amelyhez a másikat is le akarja kötni: *conditio sine qua non*. A természetes az, hogy az író legyen a vezető, a cicerone, és az olvasó a vezetett. Ha az író nem emeli fel az olvasót, hanem leereszkedik az olvasóhoz: ez természet-ellenes.

És az a hajlandóság, amely erre a természet-ellenességre csábít: veleszületett alkathibája a hirlapnak. Eredendő büne az alkalmazkodásra való készség. Minthogy egyik felől az üzlettől fogantatott, arra született, hogy egy kissé mindig a közönséggel való megalkuvásnak éljen.

A szövetségesek tehát - amelyek különben temperamentum dolgában se igen összeillők, mert hiszen az egyik eleven, könnyed, felületes, tüzes és gyorskezü, míg a másik inkább a komolyságra hajlik és szeret elmélyedni - nagyon differálnak mindenekelőtt céljaik tekintetében. De a különböző célokhoz képest, mindegyik a saját céljainak megfelelően, abban is, hogy miképpen fordulnak a közönséghez. Az író vagy a hasonlókhoz szól, és ilyenkor nem törődik a nagy tömeggel, amelynek az ő beszéde kínai nyelv; vagy, ha a nagy tömeghez iparkodik szólani, nem mond le az oktató, a nevelő szerepéről, és azon van, hogy a nagy tömeget fölemelje az ő emelkedettebb gondolkozás-világába. Akármit hirdet, fejteget, bizonyítgat vagy érzékeltet, mondanivalóját nem szabja közönségének a várakozásához; azt, hogy mit mondjon, nem teszi függővé senkinek a tetszésétől; még azt se, hogy közölnivalóját miképpen adja elő, mert nála ezt se a közönség recipiáló képességére való tekintet szabályozza, és nem az a vágy, hogy a szavai minél több emberben keltsenek érdeklődést, hanem megállapodott nézetek, elvek, a maga esztétikája, művészete vagy logikája, egyszóval: az egyénisége. Tetszeni fog-e, lesz-e hatása annak, amit mond: ez rá nézve csak másodrendű, utólagos, érzelmi kérdés, amely csak akkor merül fel, amikor közölnivalóját már elmondotta. Meglehet, hogy ha falra borsót hányt és szava hatástalanul hangzik el - ezzel se törődik; beéri azzal, hogy azt mondta el, aminek szükségét érezte, és úgy mondta el, ahogy isten tudnia adta.

A hirlapírásnál nem lehet így. Az újság nem szólhat közönségéhez a hatás ilyen szuverén ignorálásával. Sőt, mert életérdeke kedvében járni nemcsak a közönségének, hanem minél nagyobb tömegnek, nem arrogálja azt a felsőbbiséget, amelyet az író; lemond az oktató, a nevelő szerepéről; ehelyett megalkuszik és alkalmazkodik. Szereplése a legjobb esetben a szónokéra emlékeztet, aki, hogy meggyőzze hallgatóságát vagy legalább hatást érjen el, leereszkedik közönségéhez, számot vet hallgatói megértő képességével és alkalmazkodik népének izléséhez. A legrosszabb esetben pedig szereplése olyan, mint azé a színészé, aki nem törődik a szerepével és nem törődik a művészettel, csak a karzat tapsát keresi, mert a karzaton vannak a legtöbben, itt ülnek a legjobb fizetők és itt éljeneznek a lehangosabban.

A célok és ezekhez képest a szereplés nagy különbözőségének a gyöngébbik szövetséges és a parancsoló szövetséges között olyan érdek-ellentétekre, összekocczanásokra és békekötésekre kellett vezetnie, amelyeknek csak a gyöngébb fél láthatta kárát.

IV.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a mi hirlapjainknál - talán azért, mert a szerkesztői üzenetek révén a hirlap a közönségnek csak legnaivabb és legműveletlenebb részével, de ezzel folytonosan érintkezett - egyik helyen kevésbé, másutt inkább, de majdnem mindenütt és mindig megvolt a hajlandóság arra, hogy az olvasó-közönség szellemi színvonalát nagyon is alábecsüljék. A művelt, gondolkozó, izléses, ítélni tudó olvasók számát sokkal kisebbnek tartották, mint amekkora mindig volt, s különösen amekkorává újabban lett; másfelül pedig mindig tulságos figyelmet szenteltek a nehezen meghódítható, a tyukkal-kalácscsal is hiába édesgetett félművelteknek, azoknak, akik nemrégén még analfabéták

voltak, s akik, ha nagynehezen kötélnek állottak és végre mégis csak honorálták a hirlapoknak velük való kaczerkodását, a krajczáraikért nyomban jelentkeztek a kívánságaikkal.

A hirlapok természetes, közös törekvését ez a tévedés fokozott buzgóságra serkentette, s a fokozott buzgóság következtében az volt, hogy igen sok helyütt, csaknem mindenütt uralkodóvá, parancsolóvá lett az a vezérelv, melynek jellegét már nem is kellett kifüggeszteni a szerkesztőségek falára, mint a szokásos figyelmeztetést, hogy: „Az idő pénz” - mert hiszen vérré vált az újságírók ügyesebbjeiben - az a vezérelv, amelyet talán így lehetne megszővegezni:

„Mi nem kell a közönségnek? A komolyság; vagy ahol a komoly hang kötelező: a tartalmaság; a logikus fejtegetés; a tárgyba elmélyedés; az alaposág; a „hosszabb lélekzetű” munka; és semmi, ami komolyabb figyelmet, a minimálisnál több megértő képességet vagy némi csekély ismeretet, például polgári iskolai műveltséget kíván.

Mi kell a közönségnek? A vidámság; a könnyedség; a fecsegés; a viccz; az anekdota; a léha szellem; a szenzáció; a személykultusz.”

Ez a vezérelv, mely „minden vonalon” érvényesült, nem maradhatott hatás nélkül azokra az írókra, akiket a hirlap is foglalkoztatott. És kiket nem foglalkoztatott? Az utolsó negyedszázadnak majdnem összes íróit bevonta érdekkörébe; a tehetségeseknek legalább is kilenczven százalékát.

Ezekre nézve a csatlakozás kénytelenség volt. A kiadók el se olvasták a munkáikat addig, amíg a hirlapoknál nevet, ismeretességet nem szereztek. A hirlap nekik, ha egyébként nem is szorultak volna rá, ami ritkán történt meg, magasabb iskola volt, ahol diplomát, kvalifikációt kellett keresniük. Anélkül a minősítés és nem éppen nagy reklám nélkül, amelyet a hirlap adott nekik, nem boldogulhattak volna a sokáig nem kedvező irodalmi viszonyok közepett, a lehető legközömbösebb és legbizalmatlanabb közönség, a semmi iránt nem érdeklődő Pató Pálok sokaságának figyelmét hiába lesve, kivált azokban az időkben, amikor nálunk a nyilvánosságnak minden jogát szinte egyedül a zszurnalisztika gyakorolta.

Munkásságukért a hirlap megadta nekik a száraz kenyeret, néha nemcsak a száraz kenyeret, hanem sokkal többet ennél. De minél többet adott a hirlap az írónak, emennek viszont annál többet kellett adóznia ezért a kedvezésért. Annál többet kellett feladnia a szabadságából, annál többet kellett feláldoznia az egyéniségéből. Mert hiszen amit a hirlap mindegyiktől kívánt, az rendesen olyan munka volt, amely talán megfelelt egyik vagy másik írói egyéniségnek, de a legtöbbhez igen kevésé illett.

Igaz, a hirlap rendszerint - mert itt-ott az ellenkező is megesett - nem adott utasításokat. De minek is adott volna? A siker föltételei oly határozottak, oly félreérthetetlenek voltak; ezekhez csak igazodni, alkalmazkodni lehetett, dacolni velük annyit jelentett volna, mint: előre lemondani az érvényesülésről.

És itt jegyezzük meg, hogy ezt a függő viszonyt még szigorubbá, még súlyosabbá tette az íróknak a hirlapoktól való anyagi függése. Nálunk a vagyonos író ritka kivétel; a mi vagyonos embereink, ha egyáltalán kedvet kapnak valami foglalkozáshoz, sokfélét megpróbálnak, de az írói munkásság nem igen jut eszükbe; az efféle példákért igazán „a szomszédba kell mennünk”; olyan országokba, ahol fejlettebb a kultúra, mint nálunk. Még az olyan írók is kevesen vannak, akiket valamely másféle foglalkozás tart el, s akik „üres óráikat” áldozzák az írói munkásságnak. A legtöbb író nálunk író és hirlapíró egyszerre; a szerencsésebbek inkább írók, mint zszurnaliszták, a kevésbbé szerencsések vagy a fiatalabbak inkább zszurnaliszták, mint írók. De az utolsó negyedszázad íróinak nagy része kenyerét zszurnalisztikai és írói munkássággal kereste és keresi meg, s minthogy - legalább a jelentékenyebb sikerig - a hirlap könnyebben és bővebben adja a kenyeret, mint az irodalom, mint az az irodalmi piacnak

csufolt terep, amelyen még ma is csak a tankönyvek körül észlelhető egy kis nyüzsgés: nagyon érthető, hogy a hirtlap az írónak java erejét, java idejét, java munkásságát abszorbeálja. Így volt ez az utolsó negyedszázadban mindig, és így volt már a hirtlapírás rohamosan fokozódó megerősödése előtt is.

Ennek a tulontul nagy függésnek a következéseit az írónak viselniök kellett. És viselték is.

Egyéniségük erejéhez képest többé vagy kevésbé adták meg magukat a velük szemben is érvényesülő, szövetséges erőnek, de csak igen kevesen lehettek közöttük, akiknek egyénisége ettől a befolyástól szabadon fejlődött, akiknek irodalmi munkásságán ez a függés nem hagyott eltörölhetetlen nyomokat. A legtöbbnek meg kellett alkudnia a parancsoló erővel.

Mindenekelőtt a legtöbbnek le kellett mondania arról, az egyiknek nagy időre, a másinak mindenkorra, hogy - ha talán kedvet érzett is erre - valamely „hosszabb lélekzetű” munkának, egy-egy nagyobb kompozíciónak szentelhesse a talentumát. Először azért, mert a hirtlap idejének, munkabírásának nagyobbik részét a zsurnalisztikai munkára foglalta le. És már itt az irodalom veszteségének a számlájára kell írunk, hogy a hirtlapírás értéktelen vagy muló értékű munkára fogott olyan tehetségeket, amelyektől egyéb is kitélt volna, amelyek, mialatt az efemeridák lomját növelték, azalatt is valami értékesebbet alkothattak volna.

De nem csupán ezért kellett a komponálásról lemondaniok, - talán éppen akkor, mikor erejüknek, képességeiknek még teljességében voltak, - hanem azért is, mert a zsurnalisztika szelleme nem kedvezett a „hosszabb lélekzetű” műveknek. A dogma úgy szólt, hogy a közönség nem szereti a hosszú munkát, csak a rövidet, mert türelmetlen, szórakozott, figyelmetlen, s a hirtlap szinte kiirtotta az irodalomból - mert hiszen ide a hirtlapon át vezetett az út - előbb a nagyobb regényt, aztán a hosszabb elbeszélést is, hogy az előbbinek a helyét a regénynyé felfuvt novella, az utóbbinak a helyét pedig a novellisztikus tárcza és a „rajz” foglalhassa el.

Nem tulajdonitunk ennek nagyobb jelentőséget. Bármelyik műfajban lehet kitünót alkotni; ez nem a műfajtól, hanem a tehetségtől függ. A rövidség kultusza talán több haszon, mint kár. De végül az irodalomnak ez is csak szegényítésére szolgált.

Nagyobb jelentőségű a léhaság kultusza. A zsurnalisztika egy időben - ezen az időn, szerencsére, már tul vagyunk - az elevenség keresésének örve alatt valósággal üldözte a komolyságot. Ebben az időben mindaz, ami az olvasótól némi figyelmet, valami csekély ismeretet vagy egy csepp erkölcsi komolyságot kíván, egyet jelentett az unalmassággal. Az érdeemes zsurnalisztának, a máskor „röviden és vigan” író tehetségnek néha elnézték, érdemeinek elismerése fejében gráciából megengedték ezt az ugynevezett unalmasságot, de ezt a munkát nem értékelték, csak megbocsátották. És az íróra nézve, akármilyen leküzdhetetlen hajlama volt a komoly témák feszegetésére, csak demoralizáló, sőt depraváló hatással lehetett az a tapasztalat, hogy mig könnyedén elszórt ötleteit tulontul megbecsülték és a rá fordított munkához mérten fényesen jutalmazták, azt a munkáját, mely tehetségének jobb részét kívánta meg, s amelyen megfeszített erővel kellett dolgoznia, nemcsak hogy minden hatás nélkül írta meg, de csak a többi, könnyedébb munkáival szerzett hitelre támaszkodva, talán anyagi kárával bocsáthatta közre, és ugszólván szegénykezve kellett - elkövetnie.

A léhaság sokáig tartó kultusza nagy nyomokat hagyott nem csupán az anekdota-irodalomnak az értékesebb dolgok rovására való nagy föllendülésében, hanem abban is, hogy meglehetősen alantjáró szellemnek, izlésnek és hangnak engedett tért előbb a hirtlapokban, később pedig az irodalomban, ahová mindez szükségképpen átplántálódott.

Ide tartozik az is, amit egy ideig érdemnek szerettek feltüntetni, hogy a hirtlap sokáig kizárta hasábjairól az olyan komoly témák feszegetését, amelyek a serdüetlen lányokat talán gondolkodóba ejthetik s amelyek csakugyan nem ezek mulattatására valók. Kizárta azon a czimen, hogy a hirtlap a családok számára készül, s kizárta ugyanakkor, mikor kis hirdetéseiben

találkozóhelyet nyitott minden erkölcsstelenségnek. Kizárta még a szépirodalmi produkcióból is, ami végül ismét az irodalom veszteségét jelentette, mert ennek éppenséggel nem vált javára, ha ez a - voltaképpen az erkölcsi komolyság hiányából eredő - korlátozás a tehetségeket is elszoktatta a „veszedelmes” moralizálástól, és ehelyett az ártatlan, a könnyed, s talán semmitmondó témák keresésére utalta vagy legalább buzdította. Erről is ott kellett megemlékezni, ahol a többi - ma már nem aktuális - léhaságról, ha ez nem is látszik léhaságnak.

A hirlap talán nem jelölt ki témákat, de azzal, hogy másképpen értékelte, méltatta a neki tetszőt, mint a rá nézve nem érdekelt, nagyban hozzájárult, hogy a hirlapi sikerért küzdő tehetségek azok felé a témák felé forduljanak, amelyek a „közönséget érdeklik”. Mi érdekelhette ezt a nagy közönséget, amelyet a hirlap éppen csak az imént hódított meg az olvasás örömeinek, amely nagyobbrészt féligműveltekből vagy naiv lényekből állott, amelynek már a figyelmesség is szellemi megerőltetés volt? Az őket foglalkoztató kicsinyességeken való vidám mókázás; a tulajdon gondolat-világuk: az első bál és az effélék; mindaz, ami az idegeket vagy a gyermekes kíváncsiságot izgatja: a „szenzáció” és más hasonló. A hirlapnál elérhető sikerért versenyezve, az írók közül sokan tulzott buzgalommal tették magukévá a hirlapnak a közönséggel szemben tanusított - a fűszeres-segédek nyájasságára emlékeztető - egy cseppet se válogató figyelmességét; és hogy ez a buzgalom nem emelte a produkció irodalmi színvonalát, talán nem kell bizonyítgatni.

A hirlapokra előfizető, meglehetősen vegyes közönség praedilectiójának tulbecsülése és a hirlapírói gyors munkának a megszokása nagyban hozzá járult, hogy az irodalmi produkcióban is gyakori jelenség az elnagyoltság; hogy a kompozíció elhanyagolása és a megfigyelés felszínessége egy időben szinte mindennapos írói hibává lett; hogy a felületességet sokáig írói erénynek tekintették, mint az elevenség jelét; hogy a könnyen érthetőség címén az ürességet sok író tetszetősebbnek találta a tartalmasságnál; hogy a pongyola előadásmód divatossá válhatott; hogy a jóízű ellen jóízű és tehetséges írók is sokat vétettek; hogy az írók többsége elszokott a hirlapnál meg nem becsült mügondtól, sőt néha minden művészi munkától; és hogy végül annak következtében, mert a közönség és nyomában a hirlap a színházi mulatságot érdekesebbnek találta a könyveknél, a kritika abból a nagy figyelemből, amelyet még a színmű-készítő ipar legsilányabb produkciójától se tagadott meg, az irodalom másnemű, értékesebb termékeinek jóformán semmit se juttatott.

A hirlapirodalomnak kétségtelen érdemei vannak a magyar nyelv és nevezetesen a helytelenül képzett szók, a fölösleges idegen szók és a germanizmusok irtása körül. De még e tekintetben is majdnem ugyanannyit ártott, mint amennyit használt. A purifikáló mozgalomnak kétféle tulzása is szegényítette a nyelvet. Az egyik tulzás az a makacsság volt, amely az orthologia győzedelmes elveit kérlelhetetlen következetességgel akarta érvényesíteni, s ki akart küszöbölni a nyelvből minden helytelenül képzett szót, azokat is, amelyek már gyökeret vertek, és azokat is, amelyek helyett csak elfogadhatatlan furcsaságokat vagy idegen szókat tudott ajánlani. Ez a konokság nem vetett számot azzal, hogy maga is beleesik a neológusok hibájába, és nem vetett számot azzal se, hogy ha kellő szókészlet híján az eddig nem igen használt idegen szók egész tömegének adunk egyszerre polgárjogot, voltaképpen cseberből vederbe esünk. Hogy ennek a konokságnak végül visszavonulót kell fujnia, előre látható volt; úgy is történt. De amikor ez megtörtént, akkorára már ez a fanatizmus jó hosszú időre kiüldözött a forgalomból sok szükségest, különösen sok szükséges finomabb árnyalatot. A másik tulzás pedig az volt, amely semmit se fogadva el az orthológusoktól, még a szükséges jót se, szeretettel ölelte keblére a neológia szörnyszülőit és árkon-bokron át üldözte az idegen szókat, még azokat is, amelyeknek nincs magyar egyértékese, amelyek helyett a régi szörnyszületeken kívül csak más jelentésű szókat, vagy soha se használt érthetlenségeket tudott ajánlani. Azonkívül, hogy mind a két tulzás többet rombolt, mint amennyit építeni tudott, az a kis bábeli zavar, mely ezekből a harcokból keletkezett, ugyancsak próbára tette

az írók nyelvérzékét, s a sok ingadozás és kísérletezés valami különös határozatlanság formájában hagyott nyomot az időközben irt munkákon. A győztes tábor nem dicsekedhetik azzal, hogy következetes maradhatott; a legyőzöttek nem adták meg magukat; a sokféle tapogatózás, kísérletezés, az ellentétes elvek harcza vagy alkudozása nem vezetett olyan megállapodásra, amely legalább egyelőre kielégítő lehetne; a nyelv, aközben, hogy kétfelől is gyomlátkák, minthogy a gyommal sok szükségest is kivetettek belőle, többet vesztett kifejező erejéből, mint amennyit tisztult; ha csak egy kis időre is, de szegényedett. Az íróknak pedig sok tanakodás, ingadozás, s a következetesség hajszolása közben kifejtett hosszantartó erőködés után át kellett látniok, hogy ez a küzködés, mely csak csökkentette a kifejezésben való bátorságukat és csak rontott nyelvük természetességén, műveik stílusát színben, árnyalásban szegényebbé tette, a nélkül, hogy a nyelvtisztítás kétségtelen eredménye megérné azt, amibe került. Ezekben a harcokban, melyek pyrrhusi győzelemmel végződtek, a hirlapirodalom vezetett, s azért a dicsőség az övé; de harc közben szövetségstársa szenvedte a legtöbbet; amazé volt a győzelem, emezé a sebek.

A zsurnalisztikának az irodalomhoz való viszonyáról szólva, nem terjeszkedünk ki arra, hogy ez a szövetség az irodalomnak egyebekben is kárára volt. Például abban, hogy a hirlap sok tehetséget vont el az irodalomtól, a maga érdekkörébe; vagy abban, hogy a hirlap sok írói tehetséget kedvetlenített el és hallgattatott el örökre, azzal, hogy az elismerést nem az írói képességhez, hanem ahhoz mérten osztogatta, hogy a hirlap mennyire vehette hasznát a nála dolgozók képességeinek. A hirlapnál elérhető sikerért küzdők közül sok tehetséges fiatal bukott ki a sorból csüggedten, aki az irodalomnak hasznára lehetett volna, idejekorán elveszítve bátorságát a miatt, hogy a hirlapnál nem tud érvényesülni és nem tud versenyezni másokkal, akik minden írói tehetség híján jelentékeny hirlapírói sikereket érnek el - mert hiszen az író csak az teszi, hogy tud-e írni és van-e mit írnia, a hirlapírót pedig ezenkívül, vagy akár e nélkül is, egészen másféle tulajdonságok: a szerencsés megjelenéstől vagy a jó modortól kezdve az élelmességig.

Még más károkról is lehetne szó. A kénytelen szövetkezés az irodalomnak jóval több veszteséget okozott, semhogy az a haszon, amelyet szövetséges-társának köszönhet, mindezt ellensúlyozhatná. Azon kívül, hogy a hirlap munkát adott az íróknak - ami az irodalomnak szintén több kár volt, mint haszon, mert a zsurnalisztika szolgálatában az írók félannyi irodalmi munkát se végeztek, mint másfélét - az irodalom főképpen azt köszönheti a hirlapnak, hogy ez közönséget nevelt az ő számára is, hogy megsokszorozta a közönséget, hogy toborozta, sőt kötéllal is fogta az olvasókat. De ha sok olvasót szerzett az irodalomnak, a könyvnek, viszont sok olvasót vont el tőle, mert a kötéllal fogott olvasót az ujság teljesen kielégíti. És így - különösen nálunk, Magyarországon - amit az egyik kezével adott, a másik kezével visszavette.

IRODALMUNK S A KÜLFÖLD.

I.

Valamelyik németországi színházban egyszer egy új operettet adtak elő, *Fogaras szépei* címen. Az új operett zenéjét egy Magyarországból elszármazott muzsikus szerzette, szövegét pedig Mikszáth Kálmán egyik legszebb regényéből egy ismert bécsi librettó-gyáros szerkesztette össze. Az új operettnek nagy sikere volt; a komponistát és a szövegírókat nem győzték eléggé ünnepegni. Hanem a helybeli Sarceyt, úgy látszik, untatta, hogy tulontul sok dicséretet kell leírnia, s hogy valamelyest könnyítsen kritikusi lelkiismeretén, nem állhatta meg, hogy legalább egyet ne rugjon a felé az író felé, aki neki a legidegenebb volt. Bókkal halmozta el a zeneszerzőt s aztán ilyenformán folytatta: „a Mikszáth név nekünk csak egy magyar falut jelent; hanem ami a Léon Viktor művészi munkáját illeti, őt, azt nem lehet eléggé magasztalni!” Mindent dicsért a kisebb körben bizonyára rettegett F. B. ur; lovaggá ütötte és zenegrófnak nevezte ki elszármazott hazánkfiát, akinek a neve minket nem érdekel; hozsannát zengett a derék - bécsi illetőségű - színházi iparosnak, aki „szinre alkalmazás” címén ügyesen ácsolja össze azt a sok szépet, ami mind másoknak jutott eszébe; de kitört belőle az őserő és csak rugni tudott a felé a magyar író felé, akinek a képzelete virágaiból drótozták össze mindazt, ami ebben az operettnek nevezett vásári mutatványban a megkülönböztető valami, mondjuk röviden: a lélek volt.

Abban, ha valaki egy szép regény írásával alkalmat nyújt a színházi iparcikkek szállítóinak - akik ma már végképpen „eldifferenciálódtak” az irodalomtól - hogy más szétrágni való híjján az ő termésén élőködjenek: ebben a pusztán tényben talán még az F. B. betűjegyeket használó szigorú idegen se találhatott semmi megvetni valót, a tudományos vizsgálódás semmiféle mikroszkópjával sem. Azzal se szolgált rá Mikszáth Kálmán ennek a szigorú idegennek a szánakozására, hogy olyan irodalmi vétkeket követett volna el, amelyeket nem állotta volna ki az ő kritikáját; mert hiszen a szigorú idegen - a német nemzeti öntudat egész felsőbbbségével és az efféle felsőbbbség birtokában gyönyörködő elmék gúnyos finnyasságával - elzárkózott Mikszáth munkájának megismerése elől: a Mikszáth név neki csak egy magyar falut jelent, Mikszáth munkáit tehát nem tartotta érdemesnek elolvasni. Azért bizvást meg lehet állapítani, ami az idegen lenézést sugárzó vallomásából tisztára kiolvasható: ez a rugás annak idején nem Mikszáth Kálmánnak szólt, hanem mindnyájunknak, akik magyarok vagyunk.

Nem az első rugás volt ez és nem az utolsó. Az F. B. urak száma: légió. És nem is valami különös jelenségképpen emlegetem itt ezt az esetet, hanem mint gyönyörű példáját annak a - nem csupán gyanakodásnak és bizalmatlanságnak, hanem - a vakságig eljutó elfogultságnak és gyűlölködésnek, amelylyel milliók és milliók ítélnék meg bennünket - mindenkit és mindent, aki és ami magyar - nemcsak Ausztriában és Németországban, hanem most már az egész külföldön.

Akik ebben a gyakori jelenségben pusztán németgyűlöletet láttak: azokat Björnson és Tolsztoj példája alaposan kiábrándíthatta. Ha Björnson, akinek az irodalmi működése életének utolsó korszakában már csak a demagógok utszéi szólalmainak vastag felkiáltójelekbe foglalása volt, Victor Hugót és Zolát utánzó színész-pózzal szavalhatta el, hogy: ő nem ül le azon a helyen, ahol Apponyi, a tótok zsarnoka ül, - ha Tolsztoj leírhatta azt a hihetetlen tájékozatlanságból eredő mulatságos tévedést, hogy Apponyi vallási türelmetlenségéből üldözi a katolikus tótokat: akkor nem árnithatjuk többé magunkat azzal, hogy a külföldön csak a német gyűlölködés dolgozik ellenünk, hanem át kell látnunk, hogy a magyargyűlölet olyan lelki betegség, amely már egész Európaszerte elharapózott.

Messze vezetne tárgyunktól azt vizsgálni, honnan eredt s hogyan terjedt el ilyen rettenetesen ez a ránk nézve kétségtelenül káros s egyre általánosabb gyűlölködés, továbbá az a még általánosabb - a tanultakat is megvesztegető, tehát még károsabb - előítélet, idegenkedés és elfogultság, amelylyel mi magyarok most már mindenfelé találkozunk. Ehelyütt arra kell szoritkoznunk, hogy összegezzük a véleményünket, amelynek senki tapasztalata nem fog ellentmondani s egyszerűen megjegyezzük, hogy ez az előítélet csakis politikai okokból ered s - bár egyebekben is megnyilatkozik - nem csak alapjában, hanem egész valóságában pusztán politikai tényező. Belső ellenségeink és szövetséges, de szintén nem barátságos szomszédaink hasznosnak vélték alaposan elrágalmazni bennünket a külföld előtt, s minthogy erre a munkára nem sajnálták sem a pénzt, sem a fáradságot, sikerült elérniök a céljukat; és - nincs tovább.

Minket a kérdésnek egy másik részlete érdekel. Az a részlete, hogy mi magunk miképpen reagálunk arra az igazságtalanságra, amelylyel most már mindenütt találkozunk.

Tökéletesen azon a módon reagálunk, ahogyan reagáltunk arra a végtelen közömbösségre, amelylyel századokon át találkoztunk. A külföld azelőtt egyszerűen nem vett észre bennünket; és mi nem győztük bámulni az idegen világot, amely olyan nagy, hogy nem kellünk, nem létezőnek neki. Most már lenéz és gyűlöl bennünket; és mi annál nagyobb tisztelettel adózunk neki. Mióta tudjuk, hogy: lenéz és gyűlöl, azóta irányában érzett tiszteletünk nem ismer határt. Mértéktelen, gyermekes hiúságunk annyival inkább szomjazza a külföld figyelmét és elismerését, minél határozottabb elutasítással viszonyozza a külföld epedő vonzalmunkat.

Viszonyunk a külfölddel mindig olyan természetű volt, hogy a japániak nevetnének rajtunk, - ha ismernének. Viszonyunk sokáig semmiben sem különbözött attól a viszonytól, amelyben Pizarro állott a péruai vadakkal. Pizarro olcsón, nevetségesen olcsón megvásárolta a vadaktól azokat az értékeket, amelyeket a természet adott nekik: a szinaranyat, s mindazt, ami nem kevésbé értékes, mint a szinarany; viszont drágán, rettenetesen drágán eladta nekik a rossz, a félig-meddig használhatatlanná vált, a kimustrált fegyvereit... hadd higgyék, hogy hadakozhatnak vele! Minthogy semmi iparunk nem volt, mi vásároltuk meg a legdrágábban a külföld legrosszabb iparcikkeit, és boldogok voltunk, ha a külföldön eladhattuk, szöszért-borért, a nyersterményeinket. Később, mikor a külföld fölismerte életképességünket - nem az életrealitásunkat!... a jó magyar szót itt nem használhatjuk - és arra méltatott bennünket, hogy kihasználja a szegénységünket: viszonyunk bensőbbé vált. Uzsora-kölcsönökkel tisztelt meg bennünket, amelyeket siettünk elczigányozni, hogy újabb uszora-kölcsönöket szerezhessünk kitűnő pártfogóinktól. Még később, legutóbb, ha azon mozgolódunk, hogy egy kicsit megerősödjünk, ha olyan valamit cselekszünk, ami előtte érthetetlen és nem tetszetős, vagy ha nem is mukkanunk, de olyasmit hitetnek el vele rólunk, amit magának megenged, de nem enged meg nekünk, azzal büntet meg bennünket, hogy visszaküldi a papírjainkat, megvonja tőlünk uszora-kölcsöneinek áldásos jótékonyosságát, arra figyelmeztet bennünket, hogy Ausztriának adósai vagyunk, viselkedjünk hát vele szemben illedelmesen, felmondja a barátságot, biztosít bennünket változatlan közömbösségéről, sulyosbitva ezt új keletű idegenkedésével, növekedő lenézésével és megtisztelő gyűlölködésével, mi pedig kesergünk, kétségbeesünk, erőlködünk, hogy igazoljuk magunkat, rajta vagyunk, hogy újra vagy talán végrevalahára először, kegyesen észrevegyen bennünket, kelletjük magunkat, epedünk érte, egyre jobban tiszteljük és igazságtalanságáért csak még inkább tiszteljük, verejtékezünk, hogy pártfogására méltóknak mutatkozzunk, és viszonzatlan szerelmünkben, egyre több keservvel teli viszonyunkban változatlanul mindig a rövidebbet huzzuk.

Tanulni nem tanultunk tőle, mint a japánok. Nem mentünk el meglesni arzenáljait és főképpen kulturája arzenálját - hogy viszonyunk: egyenlő fegyverekkel vívott harc legyen! - ellenben iszonyuan erőlködünk, hogy magunkra irányozzuk a figyelmét, hogy fölébresszük benne azt

az érdeklődést, amelyet csak hiuságunk szomjaz és kicsikarjuk elismerését azzal, ami itthon - magától terem.

Például: nem a készütségünkkel, ami nincs, nem az erőnkre támaszkodó önérzetünkkel, amely még csak a jövő zenéje, hanem: a tehetségeinkkel.

És mikor az aggkorában meggyöngült elméjü Björnson, veszekedési mániájában felbőszülten ekhózta azokat az ostobaságokat, amelyeket ellenségeink adtak a szájába, mi nem neveltük ki a tudatlanságban megőszült népeletrajzoló rémes tájékozatlanságból eredő okvetetlenkedését, komikus haragját és puffogó szavait, mi csak lamentálni tudtunk azon, hogy egy ilyen nagy elme, noha egy cseppet se ismer, ennyire félreismer bennünket, egymást okoltuk a dementia senilisbe jutott öreg ember eltévelyedéséért, ádázódtunk, hogy mindez semmit sem von le azokból a halhatatlan irodalmi érdemekből, amelyeket a német kiadók az ő safe depositjaként őriznek, tiszteletünk csak növekedett iránta, minél nagyobbakat rugott a magyarságon, annál inkább növekedett, azért ő nekünk mégis csak a „norvég óriás” maradt; mióta ok nélkül tombolni kezdett, nekünk óriásibb volt, mint valaha.

Nem is illett volna, hogy nagyságának a méreteit vizsgálgassuk. Ehhez jobban kellett volna emlékezni a szindarabjaira és jobban kellett volna ismerni egyéb munkáit. De az emlékezetünk sohasem volt jó és a sokat olvasás soha se volt kenyerünk... hát csak inkább elismertük, hogy ő az utolsó igazi próféta és hosszasan el-elkeseregünk azon, hogy ez egyszer, véletlenül éppen a mi rovásunkra téved.

Imponált nekünk, hogy a szava olyan messzire elhallatszott. Irigyeltük. És egy kis eszmetársulással eszünkbe jutott, hogy: ime, a magyar íróknak soha se volt ilyen világraszóló tekintélyük!... De hát honnan is van az, hogy a külföld fordításban sem akarja észrevenni, nem becsüli meg és nem olvassa a mi íróinkat? Akiket különben mi magunk se becsülünk meg eléggé.

II.

Keserü igazság, de igazság, hogy a külföldnek soha se kellett a magyar írók. Mert hogy mindenütt akadtak irástudók és más finom lelkü emberek, néhol sokan, akik érdemek szerint méltatták Petőfit, Aranyt, Madáchot, ez még nem a *külföld*. A külföld: a külföldi nagyközön-ség.

Ez, valljuk meg, soha se méltatta a mi legnagyobbjainkat sem. A mi büszkeségeink soha se váltak a külföldi nagyközön-ség előtt jól ismertekké, népszerűekké, igazán „világhírű”-ekké; nevök soha se lett olyanná, amelyet millió és millió külföldi, minden kabátos ember, minden ujságolvasó ismer; munkáikat csak a legműveltebbek olvasták el, könyveik fordításait soha se vásárolták sok példányban. Jókait minden európai nyelvre lefordították; de munkái Németországban se leltek annyi olvasóra, amennyire sok igen közepes író, és Franciaországban soha se értek meg két kiadást, ami azt jelenti, hogy ezer vevőre nem találtak.

Hogy régebben így volt, ennek a jelentőségét még sokféle magyarázattal kisebbíthetjük. Régente a propagálás eszközei primitivek voltak. Nagyjaink nem igen találtak elég jó fordítókat. Ország és ország közt nem volt olyan élénk az összeköttetés, mint ma. Nagyobb volt az exkluzivitás, az idegenkedés a más nyelven író jelesekkel szemben.

De azóta nagyot változott a világ. És mégis, Mikszáth-tal ugyanaz történt a külföldön, ami Jókaiival.

Pedig a nagyközönség ma már mindenütt olvassa az idegen írókat is. Az orosz, az északi, az olasz, a spanyol íróknak temérdek olvasójuk van minden országban (a francia, angol és német írókról nem is szólva). Kis nemzeteknek is vannak világhírű, mindenfelé nagyon olvasott íróik. Van még a lengyelnek is; csak éppen a magyarnak nincs.

Mit tudnak ezek a külföldi írók: a svédek, a norvégek, a hollandok, a dánok, a lengyel Sienkievic - aki például meglehetősen másodrangu munkával hódította meg az egész világot - mit tudnak mindannyian, a mit a magyar írók nem tudnak?

Nemzeti elfogultság szól belőlünk, amikor azt állítjuk, hogy: pedig nekünk is vannak olyan íróink, akik kiállják a versenyt a népszerű külföldiekkel?

Még inkább feltűnő ez a jelenség, ha egyfelől az irodalom mai munkásságát, másfelől az íróknak a nagyközönséghez való viszonyát tekintjük.

Az irodalom világszerte a korszakonként el-elmuló, majd újra meg újra jelentkező dekadencia tüneteit mutatja. Az élő írók között igazi nagyságok, akik előtte járnának koruknak és meghatározott eszmények felé vezetnék a szellemi világot, nincsenek. Az utolsó ilyen nagy író Tolsztoj volt (minden nagy tévedése, minden fanatizmusa, minden - kellő tudás hiányából eredő - naivitása ellenére).

Bizonyára vannak a mai irodalomnak is kitűnő, sőt nagyinak nevezhető írói. De a nagyokként emlegetett írók legtöbbször, noha világhírűek örvend, csak talmi nagyság.

És mégis olyan sikerben van részük, aminőről az igazán nagy elődök nem is álmodhattak.

Nevük olyan általánosan ismertté vált, könyveik olyan példányszámban fogynak el, akkora olvasóközönségre tettek szert, hogy a multban hiába keresnénk hasonló példákat.

Igaz, hogy eleve, az anyanyelvükön is nagyobb olvasóközönséghez szólnak, mint a mi íróink. Igaz, hogy a reklám ma már az irodalomban is rendkívüli szolgálatokat tesz. Igaz, hogy ezeknek a talmi nagyságoknak meglehetősen segítségére van a külföldön egyre növekedő szellemi csereforgalom.

De miért, hogy a velük való versenyben a mi jeleseink ma sem tudnak érvényesülni?

III.

Miért nem érvényesülnek a mi jeleseink a külföldön? Miért nem kell a külföldi nagyközönségnek a magyar író, és éppen csak a magyar író nem, a legnagyobbjaink sem? - erre a nem minden érdekesség nélkül való kérdésre, amely egyébként inkább csak a hiúságunkat izgat-hatja és sokkal kevésbé az önértetünket, már többször lehetett hallani vagy olvasni olyan feleleteket, amelyek nyilván nem állhatnak meg.

Sokan így okoskodtak:

- Kevesen vagyunk magyarok, a nyelvünket magunkon kívül senki se ismeri, jeleseink többnyire rossz vagy gyöngé fordítókra találtak, akik nem tudtak róluk hü képet adni, valójában a tolmácsolás után is ismeretlenek maradtak, és bizony még sokáig tarthat, amíg a kényelmes és minden idegentől huzódozó más nyelvű olvasó alaposan megismeri, következképpen méltatni tudja őket.

Erre az okoskodásra a tapasztalat alaposan ráczáfol. De hiszen a lengyel nyelvet se beszéli és érti senki a lengyeleken kívül és azért még a meglehetősen másodrangu Sienkievic is meg tudta hódítani az egész világ olvasóközönségét! A dán is kicsiny nemzet; a dán íróknak se

könnyű a külföldre eljutnia és a fordításban is meghódítani az idegen olvasót, de azért a kitűnő Jacobsent mégis minden nyelven olvassák!

Mások, a kishitűek hamarosan elhitték, amit osztrák szomszédaink találtak ki - ha nem is éppen az osztrák közvélemény, de azok az osztrák írók és újságírók, akiknek erre a közvéleményre a legnagyobb hatásuk van, noha a világirodalomban teljességgel nem tartoznak a világitó fáklyák közé -:

- Hja, a magyar irodalom még nincs azon a fokon, amelyen már méltó volna a külföld érdeklődésére!

De hiszen a külföld nem szokott fukarkodni érdeklődésével olyankor sem, amikor kétségtelenül közepes irodalmi termékekről van szó! Egész sereg francia, angol és német író nevezhetünk meg, akiknek a munkáit idegen országokban is mohón olvassák, jóllehet kétségen kívül minden tekintetben jelentéktelenebbek, mint a mi nagyjaink - és ezt még a rosszakaratu elfogultság se tagadhatja.

Ez is, mint amaz, elfogadhatatlan magyarázat. És a hasonló tartalmu megjegyzésekkel nem érdemes bővebben foglalkozni, vagy pláne, példákra hivatkozva vitázni.

Mindamellet kell valami okának lennie, hogy íróink a külföldön nem tudnak tért foglalni. Mi ez az ok?

Ezt úgy tudhatjuk meg, ha először megfigyeljük: melyek azok a külföldi munkák, amelyek hazájukon kívül, fordításban is népszerűekké tudtak válni, és másodsor, összefoglalva ezeket a megfigyeléseket, megkeressük: mi a közös vonás azokban a művekben, amelyek idegen országokban is meg tudták szerezni a nagyközönség kegyét?

Példák emlegetése nélkül is meg lehet állapítani a következőket:

Az angol írók java a legtöbbször nem is jut el a kontinensre. Míg a Conan Doyle-féle ponyvairodalmat és a Rider Haggard-féle, enyhén szólva alig közepes regényírókat temérdek francia, német és minden nemzetbeli olvassa, a kiváló angol írókat vagy le se fordítják idegen nyelvekre, vagy nem igen veszi észre a külföldi közönség. Az igazán kiválók közül mostanában csak az egy Kiplingnek sikerült külföldön is népszerűvé válni.

A francia irodalom exportálja a legtöbbet. De míg számtalan francia irodalmi iparos van, akiknek a munkáit a világ minden részében ismerik és élvezik, mindig van a francia irodalomban több elsőrangú író, akiket a külföldi nagyközönség egyáltalán nem ismer, akiknek a munkái soha se jelennek meg idegen nyelven, vagy ha kivételesen le is fordítják ezeket, a külföldön könyvek nem hatnak.

Az orosz írók közül már a gyöngébbek is nagy közönségnek örvendtek az egész világon, amikor a leghatalmasabbak egyikét, Goncsárovot, végre fölfedezték a németek meg a francziák, és fordítgatni kezdték - eleinte csak kivonatosan.

Az északi írókat mindenfelé olvassák. De vannak kitűnő északiak, akik a hazájukon kívül majdnem egészen ismeretlenek maradtak, noha értékesebb dolgokat alkottak, mint sok honfitársuk, akik mindenütt népszerűek.

A ma élő olasz írók közül a legkülönbet, Vergát, nem ismerik olyan sokfelé és távolról sem oly jól, mint a meglehetősen jelentéktelen D'Annunziót és több más olasz középírókat. Alarcont, az újabbkori spanyol irodalom legnagyobb alakját, csak a halála után kezdték az idegen országokban is megismerni, míg igen harmadrangu spanyol írók már a föllépésük idején népszerűekké váltak a külföldön is.

A német íróknak végül igen nagy közönségük van mindenfelé, ahol németül beszélnek, de fordításban csak kevesen váltak közülök idegen földön is ismertekké. És ez a kisebbség véletlenül nagyjából nem a legjobb írókból került ki.

Mi következik ebből?

Az, hogy nem a lefordított munkák értékétől függ, ellenkezőleg, az író irodalmi fajsúlyától teljesen függetlenül történik, hogy az idegenben is bemutatott munkát és íróját a külföldi közönség megkedveli-e. Az idegen országokban népszerűekké válhatnak nemcsak a kitűnők, hanem a középszerűségek, sőt a csak félig-meddig írók is. Máskor a legkülönbet se veszi észre, vagy ha kivételesen el is olvassa, nem tudja méltatni a külföldi közönség. Az idegenben nem méltatott kitűnők száma igen nagy; azoké, akik nem érdemelnek különösebb figyelmet s a külföldön mégis népszerűekké válnak, még nagyobb.

De ha nem az író értékétől függ, mitől függ hát, hogy az író meg tudja-e hódítani a külföldet is?

Erre már nem olyan könnyű a felelet. És alighanem tévednek azok, akik erre a kérdésre egy mondatban akarnak megfelelni.

Minden arra vall, hogy a sok különböző - és nem csupán értékre különböző - író, aki népszerűséget tud szerezni idegen országokban is, ezt a sikert különböző eszközökkel, ha nem is minden esetben más eszközzel éri el.

Bizonyára nagy szerepe van itt például az exotizmus már több mint száz esztendő kultuszának. A külföldi népszerűség megszerzésében, úgy látszik, jelentékenyen segíti az író, ha - akármekkora erővel, néha talán minden művészet nélkül - új, teljesen ismeretlen világokat tár fel az olvasónak. Ezt nemcsak földrajzi vagy ethnografiai értelemben kell venni; nemcsak azokról az új világokról van szó, amelyeket az ethnologia és a folklóre fedez fel. Az új világ lehet a közönséghez igen közel eső: az előbb észrevétlenül élőknek valahol a szomszédságban rejtőző világa, amelyre az író megfigyelései kezdik ráirányozni a sokaság figyelmét. Sőt lehet az új világ a történelemnek valamely már elfelejtett korszaka is, amely - talán a politikai vagy a társadalmi viszonyok bizonyos hasonlóságainál fogva - már korábban, az író fölfedezései előtt is, izgatni kezdte a jelen érdeklődését.

Nagyon segítheti az író a külföldi siker megszerzésében, ha megfigyelő tehetségével olyan társadalmi rétegek vagy olyan küzdő táborok élete felé fordul, amelyeknek a sorsa világszerte a leginkább érdekli az olvasók nagy tömegét.

Nagyon segítheti, ha a legújabb eszme-áramlatok slepp-hordozójává szegődik.

De a legjobban segítheti, ha a szónoktól ellesett fogással pótolja, ami belőle, az íróból, talán hiányzik, és nem arról meg nem úgy igyekszik írni, ami őt a leginkább érdekli és ahogyan az isten tudnia adta, hanem olyan tárgyról és olyan módon, olyannyira a nagytömeg szája-izéhez alkalmazkodva szól - talán minden eredetiség nélkül - amely tárgyak a sokaság előtt a legérdekesebbek, és amely előadásmód lehetővé teszi, hogy őt minél nagyobb tömeg érthesse meg és minél könnyebben.

Az eszközök, amelyekkel nagyon különböző erejű írók idegen országokban is meg tudják szerezni a népszerűséget, mások és mások. De ha nem hagyjuk tekinteten kívül azt a kérdést sem, hogy az ilyen nagysikerű munkák milyen fogadtatásban részesültek otthon, az író hazájában, úgy találjuk, hogy az idegen földön is népszerű munkáknak a sorsában van ezenkívül még egy másik közös vonás is.

Az, hogy mindezek a munkák, mielőtt népszerűségegre vergődtek a külföldön, valamennyien, kivétel nélkül, nagy feltűnést keltettek és rendkívüli sikert arattak otthon, az író hazájában is.

Olyan esetre, hogy a siker a külföldön kezdődött volna, nincsen példa.

És úgy látszik, az, hogy az író a hazájában már megszerzett nagy siker morális erejével induljon el az idegen országok kegyének meghódítására: alapföltétele, *conditio sine qua non* -ja a külföldi népszerűségnek.

A hazai elismerés, a hazai reklám ajánlása nélkül a külföld még soha egy írót se tett nagygyá. Ezt az ajánlólevelet, ezt a jótállást megköveteli. Figyelmének és bizalmának egy csekély részével se ajándékoz meg senkit, aki mikor megjelenik előtte, nem hivatkozhatik tulajdon népének hódolatára. Egyszerű vendégként se ereszti be magához azt, aki a maga hazájában nem tartozik az irodalmi előkelőségek közé. Legalább is irodalmi gróf legyen otthon, akinek csak egy pillanatnyi figyelmet szentel.

És figyelmét, elismerését mindig, kivétel nélkül, csak a hazai jótállás erejéig utalványozza. Mindenkinek csak annyi hitele van előtte, ameddig otthon „jó” a vendég.

A mi kedvünkért nem tesz kivételt. Ellenkezőleg: irántunk a legbizalmatlanabb. Velünk szemben - politikai intrikák sugalmazására hallgatva - csupa előítélet.

Már most, ha ebben a tekintetben soha sem változó - és minden egyes esetben meggyőződhetünk róla, hogy csak olyanokat ünnepel, akiknek otthon már nagyobb ünneplésben is volt részük - hogyan várhatjuk, hogy kegyével halmozza el a mi íróinkat, akiket mi magunk se becsülünk meg eléggé, hogy népszerűek legyenek a külföldön azok, akik itthon sem igazán népszerűek?!

Van a mi íróinknak nagy hazai reklámjuk, messzire hangzó, imponáló sikerük, van elég nagy közönségük és egy egész ország hódolatának mondható igazi elismerésük?!

A legnagyobbjainknak sincs. A legnagyobbjaink is hidegen hagyták az ország lakosságának túlnyomóan nagy részét, még a legműveltebb elemek majoritását is, mert itt az irodalom még a műveltebbek majoritásának is Hekuba. A főnemességnek, a dzsentrinek, a honorácziórok nagyobb részének, a polgárságnak, - a szegényebbek világáról nem is szólva - mondhatni: a műveltebb férfiak kilenczvenöt százalékának soha se kellett a magyar irodalom; nálunk csak a műveltebb asszonyok, leányok és fiatalemberek egy kis töredéke olvasta a mi íróinkat. Ujabban már az utóbbiak se olvasnak, s ha a zsidóság egy része nem gyarapította volna valamelyest az „olvasóközönség”-et, ilyenről talán nem is lehetne beszélni. A legnagyobbjainknak se voltak soha igazán nagy sikereik, igazán nagy közönségük.

Vessünk egy pillantást azokra a statisztikai adatokra, amelyek kimutatják, hogy ma több mint harmincz olyan orosz író van, akinek a munkái fejedelmi vagyonként jövedelmeznek, - képzeljük el ebből, hogy ennek a „barbár” földnek az írói mekkora közönségnek szólnak otthon is, - jusson eszünkbe, hogy a mi nagy Jókaink, a legnagyobb magyar irodalmi dicsőség szerencsés birtokosa, miután egy életen át maga volt a megtestesült szorgalom, aggságában kénytelen volt akkordmunkával keresni meg a kenyerét - és azután ne csodálkozzunk, ha a külföld ma se akarja elhinni, hogy igenis vannak íróink, akik méltók volnának kegyes figyelmére, amelylyel különben többször tiszteli meg az érdemetlent, mint az igazán nagyot.

A KRITIKA JOGA.

I.

Sardou utolsó szindarabjának fél-sikere vagy inkább balsikere után bepörölte a párisi „Matin” című ujságot, mert bukását vagy sikerének megrövidülését annak tulajdonította, hogy az óriási publicitású „Matin” már az előadás előtt gáncsoló, gunyos, „levágó” bírálatot közölt az új szindarabról. Egy Picard nevű színműíró, akivel szemben a „Matin” hasonlóképpen járt el, okult Sardou példáján s szintén kártérítést követelt a „Matin”-tól, pör útján, mint Sardou. Végül Alvarez, a párisi Nagy Opera híres tenorja, egy másik ujságnak a referensét pörölte be, amiért ez a zenekritikus azt írta, hogy Alvarez „állandóan hamisan énekel”. Alvarez ügyében a bíró hamarosan ítél: ezeröttszáz frank kártérítésre kötelezte a zenekritikust, aki ezután bizonyosan óvatosabb lett annak megállapításában, hogy ki és mikor énekel hamisan.

Mikor ezek a pörök megindultak a francia napilapok sokat irtak „a kritika jogá”-ról. És abban az egyben mindenesetre igazuk volt, ha sokat foglalkoztak a dologgal, mert ez a kérdés csakugyan megérett a tüzetes tárgyalásra. De a kérdésnek nem a lényege foglalkoztatta őket; csak a részletkérdéseken nyargaltak. Ami a fődolgot illeti, hallgatag arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a kritika jogát nem korlátozhatja semmi. Érthető, mert hiszen a sajtó hatalma éppen azon alapul, hogy mindenkivel és mindennel szemben kritikát gyakorol; természetes tehát, ha nem akarja megengedni, hogy ehhez való „jogát” vita tárgyává tegyék (amint például az egyház sem engedte meg a dogmák vitatását), mert hiszen ennek a kérdésnek a pusztá feszegetése is mélyen belevág az érdekébe, s ha eltüri, hogy ebből a „jog”-ából valamit elvitassanak, ez nem történhetik hatalmi körének jelentékeny csorbulása nélkül. Hanem ezt a kérdést a sajtó mégsem intézheti el „házilag”. Ma már minden vita tárgya; s akármekkora hatalom a sajtó, mégsem arrogálhat magának minden kiváltságot, s főképpen azt nem, hogy mindazt, ami az ő hatalmi körét érdekli, ki kellene vonni a szabad vizsgálódás és a megvitatás szabadsága alól. Ha a kritika jog, a sajtó jogait is meg lehet kritizálni.

A kérdés megérdemelné, hogy valaki egész térfogatában, minden vonatkozásában, minden oldalról megvilágítsa; annyival inkább megérdemli, hogy néha legalább rövidesen foglalkozunk vele.

*

Számoljunk le legelőször azzal a részletkérdéssel, amelyet nem minden rosszhiszeműség nélkül helyeztek előtérbe, hogy eltereljék a figyelmet a fődolgról.

A „Matin” - a maga érdekében igen ügyesen - azon lovagolt, hogy ő nem köteles alávetni magát annak a régi, álmos szokásnak, amely megelégedett azzal, hogy a bírálatot az előadás után közölte. Nem köteles respektálni a színházigazgatóknak azt a felfogását, hogy a főpróbára meghívott sajtónak az előadás részleteiből a bemutató est előtt semmit sem szabad elárulnia s különösen nem szabad előre leteremtenie az új darabot. Nem köteles tartózkodással viszonzni a színházaknak azt a figyelmességét, hogy könnyíteni akarva a bírálók esti munkáján, a sajtót is meghívják a különben zártkörű, „magánjellegű” főpróbára. Az előrebírálás jobban megfelel az ő céljainak; az újságírás fejlődése ma már megkívánja, hogy szakítsanak a hagyományos szokással. Ha a színházaknak ez nem tetszik, hát ne hívják meg a főpróbára a sajtó képviselőit. Neki joga van kritizálni, előbb csak úgy, mint utóbb; semmi köze a színházak és a szerző érdekéhez, ami pedig az illendőséget illeti, ezen tulteszi magát, a közönsége érdekében, mert neki csak egy célja van: az, hogy minél gyorsabb és minél teljesebb információt nyújtson.

Nem mondta meg, de sejtette - és ez a „fejlődés” előre látható - hogy előre fog bírálni akkor is, ha nem hívják meg a főpróbára. Mindig fog találni másolót, színházi tisztviselőt, sugót vagy színészt, akinek az indiszkréziójából előre megismerheti és előre megbíráhatja az újdonságot; módját fogja ejteni ennek még akkor is, ha a szerző szakácsnéjától kell megszereznie az új darab kéziratát. Neki joga van a bírálathoz, előbb csakugy, mint utóbb; hogy honnan szerzi meg az ehhez szükséges tájékozódást, ez már az ő dolga.

A bíró persze nem tehetette magáévá ezt a felfogást, s ha méltatta is a „Matin”-nek a „fejlődés” és a „haladás” érdekében kiesztelt ujtását, nem helyezkedhetett arra az álláspontra, hogy a „Matin” reformjának hirtelen megvalósításával csak az illendőséget sértette volna. Végre is kétségtelen, hogy ha egy példátlan reklámmal dolgozó s ennek következtében példátlanul nagy közönségnek szóló ujság már előre sújtó bírálatot közöl valamely új szindarabról, ezzel igen sok embert elriaszt ennek a szindarabnak a megtekintésétől, tehát kiszámíthatatlan anyagi kárt okoz a szerzőnek, s a színháznak se használ. És ha a színház nem is panaszkodhatik, mert a „Matin”-nek a főpróbára való meghívásával ő maga mulasztotta el a tulajdon érdekének megvédését, Sardou joggal mondhatta, hogy viszont neki semmi köze ahhoz, hogy mit kíván az ujságírás fejlődése s mit kíván a minél gyorsabb információt mohón kereső olvasóközönség, sőt ahhoz sincs köze, hogy kiket hi meg a színház a főpróbára, - mindez nem ok rá, hogy ő kénytelen legyen eltűrni az anyagi megkárosítást.

De az előrebírálás kérdése csak jelentéktelen részletkérdés. Napi kérdés, amelyet néhány bírói ítélet bizonynyal hamarosan meg fog ölni. Ha a bíró hasonló esetekben háromszor vagy négyszer busás kártérítésre fogja ítélni az előre bírált ujságot: az ujságok fütyölni fognak az ujságírás fejlődésének a szükségeire és úgy le fognak tenni a reformról, mintha a „Matin” semmit se szólt volna. Ha pedig az történik meg gyakrabban, hogy egyik-másik bíróság annak a felfogásnak ad igazat, a mely az előrebírást megengedhetőnek tartja: a színházak meg fogják szüntetni a főpróbákat vagy pedig a szerző fog szerződés útján gondoskodni arról, hogy anyagi érdekeiben a főpróbák szokása ne károsíthassa meg. Mindenesetre meg fogják találni a módját annak, hogy, ha az ujságok előre is közölhetik a bírálatot, ezt csak nagy anyagi áldozatok árán, indiszkréziók megkerítésével tehessék, ami mindenesetre csökkenteni fogja az ujságok ebbeli buzgalmát. Szóval, mihelyt akár a színház, akár a szerző nem nyújt rá módot, hogy az új szindarabot az ujságok előre megismerhessék, az előrebírálás kérdése azonnal elintéződik és pedig nem úgy, ahogyan ezt a „Matin” állásfoglalása jósolta.

Az igazi, a jelentőséges, a jövőre is kiható, a kontroverziák elkerülése végett, a mindegyre nagyobb komplikációk kiküszöbölése céljából minél hamarább és okvetetlenül megoldandó kérdés az, hogy csakugyan semmi se korlátozhatja-e a kritika jogát? - és igaza volt-e a „Matin”-nek, amikor azt mondta, hogy: neki semmi köze a színházak és a szerzők érdekéhez, vagy nem volt igaza és bizony köteles ezt az érdeket respektálni?

*

Rége soha senkinek se jutott eszébe a kritika jogát vitatni. De rége nem is fordultak elő hasonló esetek, mondhatni: visszaélések.

Ha pedig ez a kérdés azelőtt soha se merült fel, ebből nem következik az, hogy ez a kérdés már régen el van döntve, ez a kérdés nem kérdés és hogy a kritika joga korlátlan, ez vitathatatlan, szent dogma volna, amely „ne nyulj hozzám”. Csak az következik, hogy: azelőtt ezt a kérdést nem volt érdemes fölvetni.

Igenis, ezt a kérdést a gazdasági élet komplikációi vetették felszínre.

Ameddig az irodalmi produktum nem képviselt akkora anyagi értéket, hogy fogadtatása, kedvező vagy nem kedvező megítélése, szerencséje vagy balszerencséje nevezetes anyagi különbséget jelentett volna, ameddig tehát a kritika, ha még oly nagy erkölcsi kárt is, de csak

jelentéktelen, szóra se méltó anyagi kárt okozhatott a szerzőnek: ezzel a kérdéssel nem volt érdemes foglalkozni és nem is foglalkoztak vele.

De a gazdasági élet nagy föllendülésével és speciálisan a színházi iparág csodálatos ki-virágzásával a régi állapot a felismerhetetlenségig megváltozott.

Ma már lehetetlen a gazdasági szempont figyelmen kívül hagyásával tekinteni az irodalmi dolgokat. Ma már az irodalmi produktumban is meg kell látnunk a felhalmozott munkát, mely bizonyos anyagi értéket is képvisel s ennek az anyagi értéknek, a jogos tulajdon egy nemének a védelméről semmiféle irodalmi szempontból nem lehet lemondani. Végül ma már különösen az előadott szindarab olyan nagy anyagi értéket képviselhet, hogy az ilyen szindarabnak sorsa a tulajdonosra nézve néha a képzelhető legnagyobb anyagi előnyt, néha a képzelhető legnagyobb anyagi kárt jelenti. És ezt a tulajdont, ezt az értéket respektálnia kell még az irodalom érdekeinek is, mert még ezek se állanak fölötte a tulajdon törvényének, amelyen az egész mai társadalom berendezkedése alapul és nyugszik, ha már kissé inog is. De különösen meg kell védeni ezt a tulajdont, ezt az értéket akkor, amikor ezt nem is az irodalmi érdekek veszélyeztetik, hanem csak az irodalmi érdekek hangoztatásával rosszhiszeműen visszaélő, álcázott magánérdek, amely az igazság szavaival való játékot, képmutató módon és nagy-képszerűen, csak a tulajdon céljaira használja.

Rendet kell teremteni ebben a kaoszban - akármilyen nehéz itt rendet teremteni - legalább is olyan rendet, aminőnek egyebekben örvendünk.

Mik ennek a nehézségei és hol kereshetjük a kaoszból kivezető utat?

II.

Az elmélet azt mondja:

- Természetes, hogy a kritika jogát nem korlátozhatja semmi. Azt a szabadságot, hogy gondolkozzam, senki se veheti el tőlem. És minden gondolatom kritika. Hogy gondolataimat szabadon közölhessem másokkal is: ez azoknak az emberi jogoknak egyike, amelyek egyáltalán nem vitathatók azóta, amióta a világ nem csupán satrapákból és rabszolgákból áll. A szabadság itt kezdődik. A szabadságok elseje: a gondolat szabadsága. És mindjárt másodika: a sajtószabadság. Nemcsak az egyén joga, hanem egyszersmind a közszabadságok egyik biztosítója, hogy gondolatait mindenki szabadon terjeszthesse, sajtó útján, a nyomtatott betűvel is. A kritika joga? Ez nem kérdés. Persze hogy korlátlan! Ez a sarkigazságok egyike.

De a gyakorlat így szól:

- Mindaz, amit az elmélet mond, nagyon szép. Nagyon szép és nagyon szükséges. És legnagyobbbrészt megtámadhatatlan. Csak egy szó nem szép abban, amit mond: a korlátlanság. Semmi se korlátlan - a világegyetemet kivéve. Gondolataimat szabadon közölhetem másokkal, de azért, ha megsértem valakinek a becsületét, a bíróság mégis elítél, még olyankor is, amikor az illető megítélésében igazam van. Gondolataimat szabadon terjeszthetem sajtó útján, de ha olyan diffamáló állítást nyomtatok ki valakiről, amelyet nem tudok bebizonyítani, becsuknak, mint rágalmazót. A társadalom tehát megvédi az egyest úgy anyagi, mint erkölcsi érdekében, a gondolat- és sajtószabadság ellenére is. És ez még nem minden. A civilizáció nyomán előkerülnek az ipar meg a kereskedelem és így vagy ilyenformán alkudoznak: „Nincs tiszteletreméltóbb valami, mint a gondolat- és sajtószabadság!... Isten mentsen, hogy bíráló szóval illessük! De ha a társadalom nem véd meg bennünket ennek a hatalomnak, ennek a mindenhatóságnak a könnyen elképzelhető tulkapásai ellen, akkor - nincs ipar és kereskedelem. Mert a mi szabad mozgásunk, sőt megélhetésünk a belénk vetett bizodalmon alapszik,

és ha ezt az ilyen tulkapás könnyen és büntetlenül megrendítheti, akkor jobb, ha hozzá se fogunk a munkához vagy a vállalkozáshoz. Szívesen elismerjük tehát a bírálat korlátlan jogát, de arra kérjük a társadalmat, adja meg nekünk azt a koncessziót, hogy a mi dolgainkról a bírálatban ne lehessen szó, módolja ki nekünk a gondolat- és sajtószabadságtól azt az engedményt, azt a kiváltságot, hogy a mi működésünkre a fölötté tisztelet bírálat ne terjedhessen ki és jóhírünket nemcsak a ráfogás, hanem még a leszólás és a lekicsinylés ellenében is csakugy megvédhesse a társadalom, mint egyéb tulajdonukat. Mert csak ezzel a föltétellel lehet ipar, e föltétel nélkül nincs kereskedelem.” És ebbe a megalkuvásba belement a társadalom, hogy lehessen ipar és kereskedelem. Már pedig ez is csak korlátozása a kritikának, ugy-e?!

Az elmélet természetesen ragaszkodik az igazához, de a gyakorlat is meg tudja védeni a maga igazát. És ha ön elhíreszteli a városban vagy kiírja az ujságba, hogy X. Y. suszter mindig rossz czipőt készített önnek vagy hogy N. N. kereskedő silány portékát árul, a suszter meg a kereskedő beperlik önt és ön hiába akar bizonyítani, a pör vége az lesz, hogy önt kártérítésre ítélik, mert önnek nem szabad rontania a suszter vagy a kereskedő üzletének jóhírét, noha ön nemcsak veleszületett bíráló jogával, a gondolatközlés és a sajtó szabadságával élt, hanem még hozzá külön jogot váltott erre a bírálatra, amikor pénzt adott egy olyan tárgyért, amelyet nem tud használni.

Budapesten sokan emlékezhetnek még annak az urnak az esetére, aki évekig mulatságot lelt benne, hogy nem éppen mélyreható kritikával s kevés komolysággal, ötletesen, de szinte híres felületességgel bírálgatott „mindent és még egyebeket is”: írókat, tudósokat, színészeket, képzőművészeket, néha politikusokat is, az utóbbiakat a legtöbb szerencsével, mert az efféle bírálatához tökéletesen elég: a világlátottság és egy pár mulattató ötlet. Egyszer az jutott eszébe, hogy megkritizálja a budapesti vendéglőket. Talán minden dolog közül a gasztronómiához értett a legjobban és ebben a bírálatban sok olyan igazságot mondott el, amelyet akkor Budapesten mindenki tudott vagy - érezhetett. De azt a hibát követte el, hogy megnevezett egy pár budapesti vendéglőst, s valamelyiküket kinevezte a „generálszaft” feltalálójának. Az aposztrofált vendéglős perelt s a bírálót csinos pénzbírságra ítélték - pedig irodalmi működésében talán soha se vezette több komolyság és soha se állott elő általánosabban helyeselt megjegyzésekkel.

Hogy a hasonló példák se nálunk, se másutt nem gyakoriak, nagyon érthető. A bírálat már mindenütt megtanulta, hogy az iparral és a kereskedelemmel szemben óvatosabbnak kell lennie, mint amikor másról szól.

*

Az ipar és kereskedelem működését nemcsak a ráfogás, hanem a leszólás ellenében is védelmezi a társadalom. Védelmet nyújt másféle munkának is; csak éppen a tudományos, irodalmi és művészeti munkát nem védi.

Miért? Ez a működés nem volna olyan értékes, mint a többi? Ellenkezőleg; értékesebb a többinél. És a bírálatnak sehol sincs akkora hatása, mint ezeken a területeken; többet használhat vagy árthat a megbírálnak, mint máshol.

Bizonyára itt a legszükségesebb - tehát a legtermészetesebb - a bírálat ellenőrző szereplése. De ez még nem ok rá, hogy a társadalom a tudományos, az irodalmi és művészi munkától megvonja azt a védelmet, amelyet megad az ipari munkának s a kereskedő vállalkozásának.

Számítsuk ehhez, hogy a bírálat jogával való visszaélés itt a legkönnyebb. Hogy a kritika álarczát itt ölti a leggyakrabban magára a magánérdek, a tisztességtelen verseny és az alantas boszuállás.

És ezt a visszaélést nem lehetne meggátolni vagy legalább megnehezíteni, csak azért, mert tudományos, irodalmi és művészi munkáról van szó, amelynek a kritika természetes ellenőrzője?! Hiszen a nagyobb javak és értékek még gondosabb védelmet kívánnának! És akármilyen kívánatos itt a bírálat lelkiismeretes szereplése, semmi ok sincs a védelem megtagadására, mihelyt könnyű megkülönböztetni az igazi bírálatot a bírálat álarcza alá bujt érdektől.

De hát ez rendesen nem könnyű. Az érdekeknek van gondja rá, hogy amikor a bírálat maszkját használja, nehezen lehessen leálcázni. Semmi se könnyebb, mint ügyesen tettetni a jóhiszeműt és a bírálót mimelni, amikor valójában csak az érdek, a tisztességtelen verseny vagy a boszúállás szól a képmutatóból. Nem kell ehhez egyéb, csak a közkeletű szólások hangoztatása, a nem őszinte, de annál kategórikusabb nemtetszés kifejezése, egy kis rabulisztika, egy kis frazeológia. A közmondás tuloz, mikor azt mondja, hogy nincs könnyebb, mint a hazugot és a sánta kutyát utólni. De bizony szaladni kell utána! S hazudni könnyebb; nincs könnyebb, mint hazudni.

Azért, ha a társadalom védelmébe venné az effajta visszaélések ellenében a tudományos, irodalmi és művészi munkát is, temérdek pörnek és nagyon bonyodalmas pöröknek néznénk elébe, amelyekben a bíró nem könnyen ismerné ki magát és még nehezebben tudna kifogástalanul ítélni. Attól a bírótól, akire a társadalom ezt a munkát bizná, azon a készségen és azokon a képességeken kívül, amelyeket minden bírótól megvárhatunk, rendkívüli tájékozottságot és mindenféle szakmához való hozzáértést kívánna ez a munka. Valósággal specialista bírát kellene alkalmazni.

Ez az egyik nehézség. A másik pedig: hogy a tudományos, írói és művészi munka védelmének ez a módja nagyon megnehezítené az igazi bírálat fölötté kívánatos működését. Mert hiszen nyilvánvaló, hogy mihelyt ilyen fórumokhoz lehetne folyamodni, ezeket a fórumokat a legjobban azok rohannák meg, akik csak képzelik, hogy sérelmet szenvedtek, akiknek csak fáj a jóhiszemű, a tárgyias, a jogos megítélés - ami végső eredményben csak az igazi bírálat nem igazolható molesztálására vezetne.

Ezzel szemben azonban az is kétségtelen, hogy az igazi bírálatnak magának is érdekében áll, hogy ne téveszszék össze a kritika álarczába bujt érdekekkel. Az, hogy ilyen is van, sőt orgiákat ül, neki árt a legtöbbet; amikor az utóbbi őt érdemtelenül diszkreditálja, ő maga is kárvallott, nemcsak a lebírált.

Nagyon valószínű tehát, hogy az igazi bírálat, még a kellemetlen következésnek: a gyakori molesztáltatásnak eltűrésével is bele nyugodnék, hogy a tudományos, irodalmi és művészeti produkciót ilyenforma védelem sánczolja körül. Nemcsak a produkcióra, rá nézve is fontos, hogy megkülönböztessék attól az ál-bírálattól, amely az ő nevével, hitelével és tekintélyével csak visszaél, nemcsak a produkció, sőt nem is csak az igazság rovására, hanem az ő rovására is.

És annak fejében, hogy megszabadulhat ettől a rá nézve is kártékony, mindenképpen csak ártalmas konkurrencziától, talán beleegyeznék abba is, hogy „jog”-a ezentul ne legyen korlátlan. Például a bírálat hangjának a szabadsága dolgában miért ne tehetne engedményeket?!

Ámbátor, attól fogva, mihelyt nincs visszaélés, ismét nem aktuális többé az az elvi kérdés, hogy a kritika joga korlátlan-e avagy sem? A tudományos, irodalmi és művészi produkció komoly munkásai kétségen kívül maguk is így felelnének erre a kérdésre: ám legyen az, de csakis az igazi bírálaté!

A nehézségek tehát nagyok, de nem leküzdhetetlenek.

Mert elképzelhető a megoldásnak olyan módja is, amely áthidalhatná az elmélet és a gyakorlat között mutatkozó szakadékot. Elképzelhető a megoldásnak olyan módja, amely

orvosolhatná azt, amit a gyakorlat panaszol, anélkül, hogy sértene azt az elvet, amelyet az elmélet hirdet. Így felelne tudniillik a fölvetett kérdésre: igenis, az igazi bírálat joga korlátlan, de semmi joga a bírálat álarcza alá bujt érdeknek.

Itt is valami olyanforma törvényt kellene statuálni - és nemcsak statuálni, hanem érvényesíteni is - amelyet Deák Ferencz fejezett ki a legrövidebben: „Hazudni nem szabad!”

Hogyan lehet elképzelni erre vonatkozó és ilyen törvényt, egy példa is megvilágítja. A vakmerővé vált ál-bírálatnak egyik legtöbbit használt fegyvere: a ténybeli hazugság. Nem azt mondja: ez a könyv vagy ez a szindarab rossz, én legalább rossznak tartom, hanem azt, hogy: ez a könyv nem kell a közönségnek, ott maradt a kiadó nyakán, vagy: ezt a szindarabot üres nézőtér előtt adják, noha tudja és bebizonyítható, hogy a könyvnek majdnem minden példánya elkelt és hogy a színház mindannyiszor megtelik, ahányszor a leszólt szindarabot adják. De mégis azt mondja, hogy: ez a könyv vagy ez a szindarab nem kell a közönségnek, mert tisztában van vele, hogy ez jobban diszkreditálja a könyvet vagy a darabot s inkább elriasztja a könyv elolvasásától vagy a darab megnézésétől a később érkező közönséget, mint az ő rosszhiszemű ítélete, vagy legjobb esetben: véleménye. Az ilyen bebizonyíthatóan hazug állítás ha erkölcsi kárt nem is, de - egy kis statisztikával könnyen kimutatható - anyagi kárt okoz a szerzőnek. Miért ne volna ez a tudatos, kártevő hazugság a kártérítés kötelezettségével büntethető?! És miben korlátozná ez az igazi bírálat jogát?!

Szóval a kaoszból kivezető utat alighanem mégis csak ott kell keresgélniök a tudományos, irodalmi és művészi produkció munkásainak is, ahol a többiek már megtalálták a modus vivendit. Itéljen a bíró.

Hogy a tudományos, irodalmi és művészi produkció legjobb munkásai mindig elhanyagolták anyagi érdekeiknek a védelmét és hogy a tisztességtelen versenynyel szemben való védekezésnek ehhez a módjához most is többnyire csak az iparüzők, különösen a nagy iparüzők folyamodnak - ez csak azt jelenti, hogy az igazi művészek többnyire könnyelműek s hogy az iparüzők élelmesebbek.